

AKADEEMIA

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 9

Miks me ei näe tulevikku	Jaan Kaplinski
Hannah Arendt — filosoof või politoloog?	Jüri Ruus
Konsensus- ja enamuspõhimõttest	Hans Hattenhauer
Hendrik Adamson 100	Hando Runnel
Luulet	Hendrik Adamson
Jumalatõestus	Canterbury Anselm
Ajaloolist Tartu kohvikuist	Niina Raid
Krimmi sõda ja Eesti	Tõnu Tannberg
Maareformi süvamehhanismid	Lembit Palm
Masside mäss	José Ortega y Gasset
Dokumente Vene anneksioonist Eestis	

Kolleegium

Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i> Mart Orav
<i>socialia</i> Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
keeletoimetaja	Triin Kaalep
kunstiline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80, 202400
Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

31 373, 31 117

Arveldusarve nr 1345043 Tartu Kommertspangas

Account no. 99-42 149 169 for USD with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 2. X 1991 Tartu Trükikojas, Tartu, Ülikooli 17/19. III. Trükiarv 6400. Tell. nr. 2172

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

3. AASTAKÄIK 1991 NUMBER 9

Miks me ei näe tulevikku	<i>Jaan Kaplinski</i>	1811
Kas Hannah Arendt oli filosoof või poliitikateadlane?	<i>Jüri Ruus</i>	1826
Konsensus- ja enamuspõhimõtete ajaloost. II	<i>Hans Hattenhauer</i> . . .	1842
	<i>Tõlkinud Marju Luts</i>	
Kükita ja kääpa vahel: Hendrik Adamson 100	<i>Hando Runnel</i>	1858
Luulet: Laule laialipuistatud laekast	<i>Hendrik Adamson</i> . . .	1869
<i>Proslogion</i> ehk Kõnelus	<i>Canterbury Anselm</i> . .	1876
	<i>Tõlkinud Marju Lepajõe</i>	
Ajaloolist Tartu kohvikuist	<i>Niina Raid</i>	1915
Krimmi sõda ja Eesti	<i>Tõnu Tannberg</i>	1927
Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta. II	1949

Maareformi süvamehhanismid

- Lembit Palm* 1965
- Arvustus*: Veel üks raamat väliseestlastest. V. A. Maamjagi.
Éstoncy v SSSR: 1917–1940 gg. 2-e izdanie, pererabotanno
e dopolnennoe. Moskva: Nauka, 1990.
- Rein Kruus* 1975
- Taas mööda arhipelaagi, rohkem tema ümber. Aleksandr Solženitsõn. *Gulagi Arhipelaag*. I köide. I-II osa. Tõlkinud Henno Arrak, Helmi Tillemann ja Maiga Varik; II köide. III-IV osa. Tõlkinud Helmi Tillemann ja Maiga Varik; III köide. V-VI-VII osa. Tõlkinud Edvin Hiedel ja Maiga Varik. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.
- Venda Sõelsepp* 1984
- Editorial note. Summaries 1990
- От редакции. Резюме 1995
- Masside mäss. II
- José Ortega y Gasset*. 2001
Tõlkinud Ruth Lias
-
- Lk 1825, 1857, 1914, 1964: Jaan Vahtra puulõiked
mapist *Konstruktivused rütmid*. (1924.)

MIKS ME EI NÄE TULEVIKKU

Jaan Kaplinski

1.

Paljude teaduslikkude väidete kiuste arvan ma, et tuleviku nägemine ei ole võimatu, kuigi ma ei oska öelda selle materiaalset tausta, kui niisugust üldse on. Ma ei leia ka, et võimalus tulevikku näha tähendaks tingimata, et see tulevik on tervenisti olemas, tähendaks Laplace'i tüüpi jäika determinismi. Määratus ja määramatus elavad maailmas kõrvuti. Me ei saa ennustada elementaarosakeste täpset liikumist järgmistel hetkedel, küll aga saame ennustada planeetide ja kosmoserakettide liikumist. Ning raske on öelda, kummale on lähemal inimene oma isiksuse ja saatusega. Meie kujutluses on üksik sõdur lahingus, keda tabab juhuslik kuul, pigem osake kui planeet ja teistpidi mõtlemine on mütoloogia ning enesepett. See mütoloogia ja enesepett on valitسنud inimese kujutlusi kümned, kui mitte sajad tuhanded aastad ning tõrgub praegugi hääbumast. Ehk ei kuulu tulevik, on ta siis ettenähtav või ei, siiski ainult positivistlikule teaduslikule mõtlemisele, vaid leiab sünteesi mütoloogia ja teaduse, determinismi ja indeterminismi vahel. Selles sünteesis võiks olla ennustamisel oma koht ja paranähtusi ei heidetaks kõrvale nii resoluutselt, nagu paljud psühholoogid ja arstid seni on teinud.

Ometi ei ole minus kübetki para-entusiasmi ja suhtun isegi irooniliselt astroloogia, numeroloogia ja muude sedasorti distsipliinidega tegelemisse, mis viimasel ajal

on maailmas nii populaarseks saanud. Olen kohtunud elus nii tugevate telepaatia ja selgeltnägemise juhtumitega, et mul pole mingit põhjust kahelda nende olemasolus ja võimalikkuses. Ma kahtlen aga tõsiselt inimese võimes neid nähtusi valitseda ja kasutada. Ma usun telepaatiat, kuid ei usu telepaatiasse. Nagu ka tuleviku ennustamisse. Niisugune on minu isiklik süntees usust ja skepsisest. Allpool püüan seda veidi põhjendada.

Torkab silma telepaatia, tulevikunägemise ja muu sellise juhuslikkus ning ebafunktsionaalsus. Kuigi üleloomulikult kaugele nägemine nii ajas kui ruumis on vahel seotud oluliste eluseikadega — inimene näeb lähedase inimese surma või ähvardavat ohtu —, ei ole selgeltnägemisest enamasti olulist abi. Tulevikust saadav informatsioon ei anna meile samuti olulist kasu, ei aita meil valida kasulikumat käitumisstrateegiat.

Elu koosneb valimisest, valikutest võimalikkude käitumiste vahel. Kogu meie informatsiooni hankimise ja töötlemise süsteem on praktiline, allutatud sellele valimisvajadusele. Kui saaksime korrapäraselt tulevikust informatsiooni, võiksime seda kasutada sellesama tuleviku kujundamisel. See aga tähendaks tuleviku muutmist, niisiis tulevikupaljust. Korrapärane tulevikunägemine eeldaks, et tulevik pole üheselt määratud, tulevikke on palju. Juba see on paradokalne olukord, sest meie teaduse ja filosoofia järgi saab reaalne tulevik olla kas ühene või ei ole teda üldse olemas. Võimalus sellest paradoksisst pääseda oleks täiesti eitada inimese valikuvabadust, valimise võimalikkust ja reaalsust, mis on aga meie tõdede ja arusaamadega niisamuti vastuolus.

Valimise eitamine, tema kuulutamine illusoorseks, viiks meid täielikku fatalismi ("kõik on ette määratud"), mis on loogiliselt ja keeleliselt väga kahtlane ning segane seisukoht. Kui viskame münti ja selle järgi siis teeme otsuse, kas abielluda Maiega (kull) või Mallega (kiri), on

see otsus meie praeguste arusaamade järgi juhuslik, ja on väga raske tulla tagasi Laplace'i determinismi, väitmaks vastupidist, seda, et tulevik (kas kukub kull või kiri) on üheselt määratud. Mõistlikum on arvata, et inimese tegevus siiski likvideerib maailmas valitsevat määramatust, kusjuures ta püüab seda määramatuse likvideerimist kasutada oma huvides. On aga kahtlane, kas inimesel on rohkem tahtevabadust-valikuvabadust kui langeval mündil. Kardan, et ka klassikaline, kristlikus maailmas nii kesksel kohal püsinud arusaam tahtevabadusest hajub, niipea kui me püüame lähemalt vaadata, mis asjad õieti on "tahe", "isiksus", "otsustus" ja muud selles mängus kehtinud mõisted. Lähemal vaatlusel ei osutu inimisiksus, inimpsüühika jagamatumaks kui aatom — mõlemad lagunevad osakesteks, väljadeks, jõududeks ja kaotavad selged piirid, mis oli buddhistidele selge juba õige ammu.

Arvan, et see keel, mida kasutame, see kujutlusmaailm, milles elame, on üles ehitatud mõnedele kahtlemata lihtsustatud eeldustele, mille hulka kuulub ka kujutlus atomaarsest isiksusest ja valikutest, mida see isiksus pidevalt teeb. Seda kujutlust on võimalik lammutada ja rekonstrueerida nii, et isiksus pole enam aatom, vaid midagi hoopis keerulisemat ja hajuvamat. Selline isiksuse või "mina" rekonstrueerimine on aga õige raske töö ja vähesed on saanud sellega edukalt hakkama. Kui "mina" on aga tõesti lakanud olemast senisel kesksel ja kindlal kujul, transformeerub meie maailm väga tugevasti. Kaovad või paigutuvad ümber piirid subjekti ja objekti, aktiivse ja passiivse, mittevaba ja vaba vahel. Küsimus tahtevabadusest kaotab ilmselt mõtte.

Kui tahtevabadust aga lihtsalt eitame, jättes oma kujutlusaksiomaatika muus osas samaks, satume tegelikult vastuoludesse, ajame oma keelemängu reeglid lihtsalt väga sassi ega suuda seda mängu enam loogiliselt

edasi mängida. Järjekindel fatalism on tegelikult võimatu ja need, kes end fatalistideks peavad, kasutavad väidet, et kõik on ette määratud, rohkem enda lohutamiseks ja/või teiste õrritamiseks kui püüavad sellest lähtudes ehitada üles mingit korralikku käitumisteooriat. Fatalismiga on nagu solipsismiga: kumbki ei väida tegelikult midagi maailma enda kohta, nad sõnastavad mõned väited lihtsalt ümber. On ju ükskõik, kas nimetada seina objektiivseks või subjektiivseks, igas arukas filosoofias tuleb arvestada seda, et peaga vastu seina jooksmisel on teatavad tagajärjed, ja mõiste "objektiivne" on intellektuaalne üldistus nendest tagajärgedest. Niisama on tahtevabaduse mõiste üldistus olukordadest, kus inimene saab käituda mitut moodi ja igal käitumismoele on oma tagajärjed. Meil on kogu aeg "võimalus" joosta peaga vastu seina või ei, ning ei meie ise ega teised ei tea kindlalt, kas me teeme nii või naa. Enne peaga vastu seina jooksmist või jooksmata jätmist toimub meie teadvuses midagi, mida *nimetame* otsustamiseks või valimiseks. See otsustamine või valimine on kahtlemata ka tegu, kuid temale ei eelne otsustamist. Me ei vali üldiselt, kuidas yalida. Ja seda, et valime eelnevalt oma valikut valimata, *nimetame* vabaks valikuks. Kui tahaksime öelda, et valikut ei ole või ei ole ta vaba, tuleks meil terve oma keelepruuk ümber teha, ja ma ei ole kindel, kas sellest midagi välja tulekski. Nii on targem jääda harjunud keelepruugi juurde ja öelda ning mõelda edasi, et see, mis on meie jaoks olemas, võiks mõnel puhul ka olemata olla, ja see, kas seda on või ei, sõltub veidi ka sellest, mida teeme meie.

Kui tuleviku täielik ettenägemine oleks võimalik, ei tähendaks see veel tingimata tuleviku täielikku ettemääratust. Juba *ettenägemine* ise tähendab meie arusaamist mööda tegevus-, valimisvõimaluste nägemist. Me näeme enda ees panoraami, igasugu objekte, mis ajen-

davad meid siis valima nende suhtes üht või teist käitumisviisi.

Inimese teadvuse ja käitumise aluseid on see, et ta elab mineviku ja tuleviku piiril, mitte teadmises, vaid teadasaamises, otsustamises, valimises, kahtlemises. Tulevikku täielikult ette nägev inimene ei oleks enam inimene. See, mida peame eluks, oleks temale nähtavasti võimatu. Ta saaks eksisteerida ainult täiesti teistmoodi kui meie, üli-inimlikult, jumalikul vms.

Võib ainult küsida, kas selline üliinimene saaks oma ülieksistentsi ühendada eksisteerimisega inimkehas, inimajus, inimühiskonnas. Kas kehalik inimene saaks kohakaasluses olla ka (kasvõi väiksemat sorti) jumal. Seda ei saa täiesti eitada, pean aga tunnistama, et mul on raske mõista, kuidas ajalikku ja ajatut sedasi kokku saaks sulatada. Sedagi, *miks* selline olukord tekiks ja kestaks. Kujutlen, et inimesele oleks absoluutne tulevikunägemine õnnetus, kui see ei ole ühendatud vabanemisega seotusest oma isiksuse — hinge ja ihuga. Kuidas saaks ta lepitada oma neljamõõtmelist teadvust kolmemõõtmelise kehaga, mis ju eksisteerib ootustes, refleksides, püüetes, sides ja tagasisides nagu igasugune sihipäraselt käituma evolutsioneerunud automaat. Sihte aga tulevikunägiljal olla ei saa. Või vähemalt ei saaks meie sihid olla tema sihid.

Usun, et inimene taluks täit teadmist oma tulevikust ainult siis, kui tal koos sellega oleks võimalus olla keegi muu kui tema ise. Võib arvata, et inimesed, kellel kogemata kujuneks liiga tugev tulevikunägemise võime ilma muude võimete toeta, hukkuksid järglasi jätmata. Ühesõnaga, täielik tulevikunägemise võime tähendaks inimese isiksuse hävimist või asendumist millegi muuga, mida saab vaevalt isiksusekski kutsuda.

Kas aga kõigele eelnevale vaatamata (põhjendustes võib ikka olla lünk või viga) saab mõnel inimesel olla või-

met orienteeruda tulevikus või tulevikkudes, olgu neid palju?

Kui see võime oleks täielik, näeks inimene tulevikku, nii nagu meie näeme ruumi enda ees. Vahe on vaid selles, et meie ees ei ole meid endid, me näeme endast välja, mitte enda poole, ja ruum ise jääb ruumiks, ükskõik kuhu me sammud seame. Tulevik aga muutuks otsekohene, kui tema suhtes mingi valiku teeme. Kui eeldada, et tulevikunägijal on ühene teadvus (ta näeb-kujutleb korraga üht asja), saab ta tulevikku näha vaid piltide reana, mis tema vaimusilmas pidevalt vahelduvad, sõltuvalt sellest, mida ta otsustab teha. Kui palju niisuguseid erinevaid tulevikke saab inimene näha? See oleneb mitmest asjast, näiteks tema otsustamisvõimest ja -kiirusest. Kui ta tahab tõepoolest valida optimaalse tuleviku, peab tal olema võimalus tulevikupildid läbi sorida, valida nende hulgast parim.

Kui palju neid pilte üldse saab olla? Kui eeldame, et tulevikunägija elab üksinda väga korrapärases maailmas ja teeb valiku, mis muudab tema tulevikku, kord minutis, eksisteerib temale 5. kuni 70. eluaasta vahel ärkvelolekus ($2/3$ eluajast) suurusjärgus 10^{16} tulevikku. Inimese suurajus on umbes 10^9 rakku ja umbes sama palju bitte informatsiooni kogub aju elu jooksul.

See tähendab ju, et inimene vajab elu elamiseks ruumis, tulevikku ajas nägemata, kuid seda mõtlemisega veidi kompama ulatudes *ca* 10^9 bitti informatsiooni, mida tema aju jaksab edukalt mahutada ja töödelda. Kas jaksaks aju mahutada ja töödelda ka otse tulevikust tulevaid 10^7 korda suuremat informatsiooni? Eriti tõenäoline see ei paista. Seda ka sellepärast, et tegime mõõnduse, mis tulevikunägija elu väga hõlbustaks, paigutades ta üksiku jumalana maailma, mille tulevik sõltub vaid tema otsustamistest. Õigemini, mille tulevikkude arv sõltub vaid sellest, kui tihti ta nende hulgast valib. Siis-

ki ei saa me üksnes talle lubada tõelise valikuvabaduse privileegi, keelates seda teistele. Tulevikke on vähemalt niipalju kui inimeste valikuid. See tähendab, et meie tulevikunägija peab nägema hoopis rohkem kui ainult oma isiklike tulevikke, sest tema isiklik tulevik on vältimatult seotud kõigi teiste inimeste ja kindlasti paljude teiste elusolendite (näiteks kotka, kes saab rünnata lennukit või ei) tulevikkudega. Tulevikunägija peaks olema ka selgeltnägija. Karta on, et selliseks kõikenägevuseks ei ole suuteline ükski aju.

Tulevik ei asu aga ainult väljaspool meid, vaid ka meie sees. Tulevikunägija peaks nägema ka seda, sise- mist tulevikku, sealhulgas ka seda, mis otsuseid ta tulevikus teeb, mis valikuid valib. Kui ta aga näeb neid täpselt ette, ei ole nad enam tõelised otsused ja valikud. Tuleviku täpne nägemine võtab inimeselt ka vabaduse, muudaks ta olukorra absurdseks ja paradoksaalseks. Ning väga võimalikult ka tema eksisteerimise võimaluks.

Peame meeles ka seda, et paljude tulevikuvariantide ülevaatamine kulutaks kindlasti omajagu aega. Kui inimene kulutaks iga tulevikuvariandi hindamisele moodsa raali ühe tehte aja (see on väga tugev eeldus), s.o vähem kui 10^{-6} sekundit, kuluks tal "isiklikkude" tulevikkude sorteerimiseks ikkagi umbes 10^{10} sekundit, seega terve eluaeg; 65 aastat ärkvelolekut on ligilähedaselt 2×10^{10} sekundit, niisiis peaks tulevikunägija elama umbes saja-aastaseks, ometi ei jääks tal elamiseks aega — kõik aeg läheks tuleviku ettenägemisele. Kujutus täielikust tuleviku nägemise võimest viib meid igatpidi absurdini.

Jääb üle veel võimalusi. Võime näiteks arvata, et tulevikku ei nähta täpselt ja terveni, vaid hägusemalt ja/või osaliselt. Võib-olla näeb inimene tulevikus vaid üksikuid olulisemaid sõlmpunkte, sõlmsündmusi? Siis tuleb aga küsida, kes või mis määrab nende üksikute

nähtavate punktide olulisuse. Kas näitab keegi meile tulevikku? Miks ta seda teeb? Kas see keegi on seesama, kes meile saatuse, tuleviku on määranud? Siit edasi mõeldes jõuame kujutluseni inimesest, kes on vaid Jumala marionett.

Aga võib-olla tajume läbi aja iseenda või oma lähedaste ülimaid vaimseid pingeid? Tajume neid kuskilt kaugusest, ent ei tea, millal nad meid ootavad, ei oska ega suuda midagi nende vältimiseks ette võtta. Meil on valiku tegemiseks liiga vähe informatsiooni, niisiis jääks tulevik üheseks. Niisugune tulevikuemotsioonidega hääkuv tulevikunägemine on siis ka ise pigem emotsionaalselt hajus ja hägune kui intellektuaalselt selge. Võib-olla ongi tegemist pigem ettetundmise kui ettenägemisega: tunne, et juhtub midagi hirmsat või armsat, aga ei tea selle toimuva täpseid koordinaate. See oleks meeldiv hüpotees, kui olemasolev andmestik ei tunneks ka teistsuguseid nägemusi: inimene tõepoolest näeb mingit pilti või isikut ja kunagi hiljem tunneb selle ära. Võib-olla on olemas mitmesugust tulevikunägemist. Neid ühendab vahest ainult see, et nad on valdavalt juhuslikud, ebafunktsionaalsed, mõttetus.

Kuigi tulevikunägemine näib olevat haruldane, aga siiski püsiva sagedusega esinev nähtus, ei saa seda vist öelda tulevikuvaatamise kohta. Oleme peaaegu võimetud tulevikust teateid hankima. Usun, et on inimesi, kes seda minimaalsel määral suudavad, kuid oma nappidelt kohtumistelt nendega ja loetud lugudest olen leidnud peaaegu seaduspärasuse, mida võiks väljendada nii: Igasugune aktiivne tulevikku vaatamine võib anda tulemusi, kuid need ei ole selged, analoogsed nägemisele ruumis, vaid esitatavad omamoodi sümbolite ja assotsiatsioonide keeles. See keel väldib täpseid andmeid ja kirjeldab tulevikusündmusi üksikute, sageli kummaliste tunnuste kaudu, mis ei luba neid ette üheselt identi-

fitseerida. Näiteks: aafriklasest "nägi" annab ekspeditsiooni juhile edasi "vaimude teate": ekspeditsiooni õnnetused on möödas, ees on veel ainult üks, aga see ei pea neid enam palju häirima, sest ta ei kuulu tulevikku, vaid minevikku. Asulasse jõudes selgub, et ühel ekspeditsiooni liikmel on kahe nädala eest surnud isa.

Seni oleme üli-ratsionalistlikult väitnud, et niisugused udujutud tuleviku kohta näitavad vaid seda, et enustajad ei näe midagi, vaid räägivad üksnes segast juttu, mida hiljem alati annab õigeks pidada. Usun, et enamasti see nii ka on, kuid usun ka, et on olulisi erandeid. Kuid nii šarlatanid, kaardipanijad ja käevaatajad kui tõelised nõiad räägivad küllalt sarnast keelt, vana ja kummalist nõidade luulekeelt. Igal juhul on tulevikku vaatamine väga raske ja vaevaline. Seda tajub kasvõi nõia rängast pingutusest, kui ta kogetut püüab meile seletada, otsides sõnu, kujundeid, väljendeid.

On olemas väga mõistuspäraseks muudetud ennustamiseviis, nimelt astroloogia, mis lubab üht-teist inimese tuleviku kohta öelda kasvõi raali abil. Ent siingi on kõige raskem ja keerukam arvutuste interpreteerimine ja tegelikult ei anna astroloogia sugugi täpsemaid tulemusi kui ürgsemad nõiakunstid. Viimaste jaoks aga pole meil lihtsalt enam vaimseid eeldusi. Šamaaniks saamine vajab hoopis teist loodus- ja inimümbrust kui meil.

Et kõik, mida tuleviku kohta teada võime saada, on nii napp ja segane, võib vist küll väita, et sellest ei ole nimetamisväärt kasu. Tulevikunägemine ja telepaatia ei saa võistelda ratsionaalse mõtlemisega, mis näeb tulevikku tõhusamalt ja kindlamalt. Astroloogia ja muud ennustamiskunstid saavad meid konkreetsete otsuste tegemisel väga vähe aidata. Küllap on neil aga mõnikord tõsiselt võetav hingeravi funktsioon. On küllalt olukordi, kus paras annus fatalismi teeb inimese enesetunde kergemaks. Nii on siis, kui inimest tabavad suured õn-

netused, ja ka siis, kui ta on kaotanud usu sellesse, et on ise oma õnne sepp. Seda usku on inimsool olnud vist küll ainult harvadel aegadel ja nüüd on ta jälle kõikuma löönud. Inimene tunneb end rattakesena masinavärgis ning teadmine, et tal on siiski mingi kõrgemalt poolt määratud saatuse, olgu see missugune tahes, on talle isegi lohutav. Kogemata surm ei saa olla isegi tragöödia, surm Jumala või saatuse tahtel küll.

Seega: kui tuleviku ettenägemine on võimalik, ei ole sellest inimesele suurt praktilist kasu, sest spontaanset tulevikunägemist on harva ja see ei allu meie kontrollile, tahtlik tulevikku vaatamine aga on veel harvem, tema tulemused on väga hägused. Kui inimese eellastel oli tulevikunägemise võimet, võib arvata, et see evolutsioon on ainult taandus ja praegu esineb pigem atavismi kui kasuliku tunnuseks. Tuleviku täielik ettenägemine on inimesele praktiliselt ja teoreetiliselt võimatu.

Kogu elusloodus on olemas ja tegutseb eeldusel, et ta tulevikku ei tea ja peab selle kujundamiseks kasutama kaudselt saadavat infot. Seda annavad loomadele meeled ja töötleb intellekt, mis kõik tunnistab, et elu ei ole fatalistik, vaid optimistik ja aktiivne. Elu usub seda, et tulevik ei ole üheselt määratud, vaid on rohkem või vähem lahti, et meil on ikka valikuvõimalusi. Vaevalt on meil siis mõtet olla intellektuaalsel pinnal fatalistik, kui praktiliselt käitume ikka nii, nagu oleks võimalusi käituda ka teisiti.

Kui eksisteerib elusolend, kes tulevikku näeb täies selguses, on tema ja tema eksisteerimine meile täiesti käsitamatu. Tal ei saaks olla meie moodi ootusi, lootusi, hirme, rõõme, soove... Ta elaks keset elugi ühtlasi oma sünnis ja surmas ning tema suhtumine surmasse oleks kindlasti midagi hoopis muud kui meil. Ta ei õpiks midagi, ei saaks midagi teada, ei vaataks ega kuulaks midagi, sest kõik oleks talle korruga olemas. See on

kapitaalne vahe. Meie elame pidevalt ühe jalaga selles, mida *enam ei ole*, ja teise jalaga selles, mida *veel ei ole*, otsekui üle kraavi hüppaja hetkel, mil ta on õhus. Vaevalt saaksime suhelda kellegagi, kes elab selles, mis *alati on*. Meie kokkupuutepindki on vaid peaaegu olematuse- ni ahas olevik.

2.

See spekulatsioon ajalise ja ajatu (või suuresti üle aja ulatuva) olendi suhtlemisraskustest viib vägisi mõne religioosse probleemi juurde, mis näib olevat ühine vähemasti kristlusele ja buddhismile. See on probleem Kristuse ja Buddha vahekorra-st inimesega.

Pärimused väidavad, et mõlemad olevat teadnud oma tulevikku. Mõlema kohta on väidetud, et nad elasid tahtlikult mingit kaksikelu, jäädes ühelt poolt, võiks ehk öelda "kehaliselt", tavalisteks inimesteks, ulatudes aga teiselt poolt, "vaimult", väljapoole aega ja ruumi, taevariiki või nirvaanasse. Mõlemad oleksid võinud sellisest kaksikelust loobuda, siirduda teise eksistentsi, mille pole meie omaga üldse mingeid puutepindu. Umbes seda kiusab Buddhat tegema surmajumal Mara, Kristust kurivaim. Ning see, et mõlemad on oma inimliku olemise lõpuni, sündinud vaid kaastundest inimeste vastu, kellele mõlemad tunnevad tarvet edasi öelda oma tões, mida võiksime nimetada ajatuteks tõdedeks.

Loomulik on, et kuulajad neid tõesid suurt ei mõista ja neid tuleb esitada erilises keeles, "tähendamissõnades" — normaalselt, loogiliselt igapäevases ajalikus keeles ju ajatutest asjadest rääkida ei saa. Ei saa ajalikus inimkeeles mõistlikult rääkida ka sellest, kes õieti olid Kristus ja Buddha. Ainus võimalus on väljendada tundmatut teise tundmatuga ja selle salapära-st kokkupuudet meie maailmaga nii, et ütleme, et Jeesus oli ühtaegu nii

Jumal kui inimene. Või et Buddha viibib korraga nirvaanas ja siin maailmas, et see maailm ja nirvaana on tegelikult tema pilgule üks. See ei tee meid targemaks, küll aga ehk alandlikumaks, kuigi Kristuse olemuse ära-seletamise nimel on tapetud inimesi ja laastatud linnu.

Nii Kristuse kui Buddha käitumises, kuivõrd sellest muidugi üldse on usaldusväärset teada, on inimlikust seisukohast kummalisi jooni. Kas annab seletada, miks Jeesus, omaste palvel ellu äratades surnud Laatsaruse, sealsamas ise nuttis? Kas annab seletada, miks ta ei vastanud selgelt ainsalegi küsimusele, vaid ta vastused olid pigem sihitud küsija oodatud vastustest mööda, vahel küsija kujutlusi purustades nagu kuulsas dialoogis sellest, kelle oma on taevariigis naine, kes on järgemööda kuulunud seitsmele vennale. Sama kehtib vajalike muudatustega Buddha ja paljude müstikuteks kutsutute kohta.

Oleme harjunud kujutlema end, oma teadvust teadmisenä, valguselaiguna hämaruses, otsekui koosneksime teadmisest. Tegelikult koosneme samapalju teadmisest kui teadmatusest. Meie isiksuse ja elu määrab ju tugevasti see, et me paljut *ei tea*. Näiteks tulevikku, väga kaugeid ja suuri ning väga lähedasi ja pisikesi asju. Näiteks iseend, oma "mina", oma teadmist ja teadmatust. See viimane on võib-olla meie kõige olulisemaid teadmatusi. Mingis mõttes ei ole "mina" mitte valguselaik hämaruses, vaid hämarus, teadmatuse. Teadvus on ikka pööratud väljapoole, ruumi ja aega, asjadele, ja on õige abitu, kui peab tegelema iseendaga. Teadvus on nagu taskulamp, mis valgustab teed meie ees, mitte aga meid. Mõlemal juhul on see muidugi mõistetav, aga ilmselt mitte ainuvõimalik taskulambi ja teadvuse kasutamise viis. Enamasti me ei mõtle sellele, kui aga mõtleme, võime tõsiselt üllatuda, sest satume paradoksides seal, kus neid ei oleks oodanudki. Hakkame nägema oma "mi-

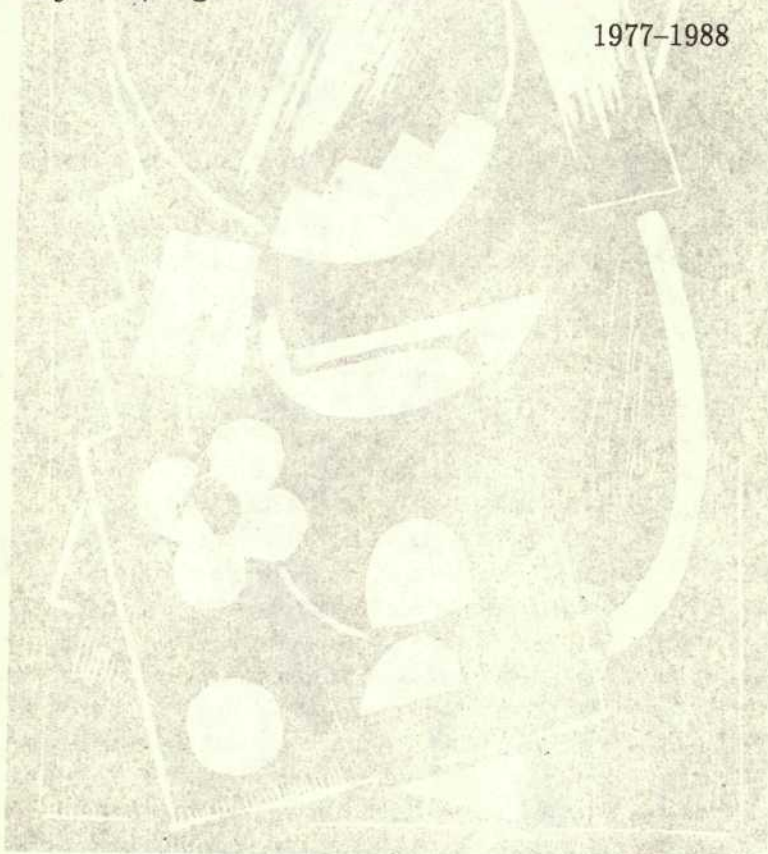
na" auguna, tühja kohana, mille oleme täitnud väljast toodud piltidega ja keeleliste konstruktsioonidega. Mida enam neid pilte ja konstruktsioone märkame, seda kahtlasemaks saab, kas neid saab selles "minas", selles väljapoole pööratud teadvussilmas endas kasutada.

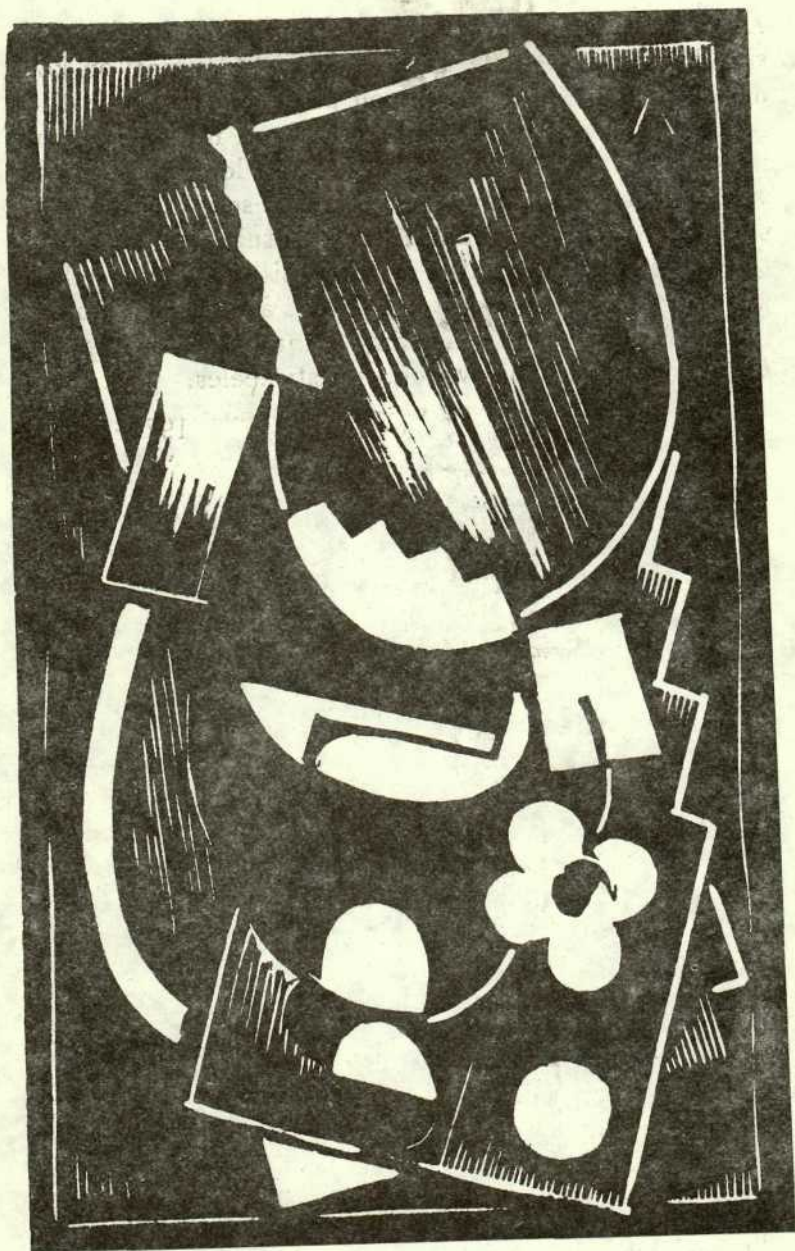
Võib-olla on võimalik teistsugune vahekord oma "minaga". Ainult *kelle* vahekord? Minu vahekord minu-ga. Mida see tähendab? Kas nuga saab lõigata iseend, peegel peegeldada iseend? Ka keel on noa ja peegli moodi, ta kõlbab rääkimiseks välistest asjadest, mitte sellest minust. Et rääkida "minast" kuidagi teisiti, mitte nagu möbleeritud toast, mis sisaldab "teadvust", "tundeid", "mõtlemist" ja muud sellist, on vist vaja teistsugust keelt. Kui ükski keel siin aitab. Võib-olla paiskab arusaamine oma "minast" meid niisamuti eemale tavalisest olemisest nagu hüpoteetiline võimalus näha tulevikku. Võib-olla on mõlemad võimed omavahel seotud, nagu tihti on seotud väga väike ja väga suur, mikromaa-ilm ja kosmos, meie ja kõik muu. Võib-olla on tulevik hoopis teistsugune, ei olegi tulevik siis, kui "mina" on teistsugune. Määrame tuleviku ju iseenda järgi, "mina" on otsekui poi jões, mille ees on tulev ja taga möödunu. Kui aga poid ei ole, mis siis? "Mina" on samavõrd ajalik kui ruumilik ning "mina" sügavseosele ajaga osutas juba Augustinus. See oli poolteist tuhat aastat tagasi. Me arvame, et oleme seitsaadik palju targemaks saanud. Meie teadvuse taskulamp põleb tööpoolest palju heledamalt ning me näeme kaugemale ruumis ja ajas. Näeme miljardite valgusaastate ja miljardite aastate kaugusele enda taha. Ette me paraku nii hästi ei näe. Kas mitte sellepärast, et me näeme ikka väga halvasti oma "mina", valgustame ainult välismaailma, pörkame aga tagasi iseenda sügavuse ees. Võib-olla on see saamatus, võib-olla omamoodi *horror vacui*, hirm tühjuse ees, sest välismaailma kirjeldamiseks tehtud keeles on "mina" ju tühjus.

Miks me ei näe tulevikku

Aga kui see meile nii kallis "mina" on tühi, kuidas saab siis miski muu asi maailmas olla täis? Viimati on kõik asjad tühjad. Aga kust siis on pärit kujutlus sellest, et midagi üldse on midagi? Kui kõik on illusioon, ei ole illusioon enam illusioon. Võib-olla ei loe see, kas tulevikku on ja missugune ta on, ei loe ka see, kas tulevikku saab näha või ei, loeb ainult see, kas tulevikul on mingit tähtsust. See aga sõltub arvatavasti kõigepealt sellest, kas "mina", see tühi koht aegruumis äratav meid õudust ja paneb põgenema või leiame temas vabaduse, *saame hingamist*, nagu öeldi vanemas eesti keeles.

1977-1988

KAS HANNAH ARENDT OLI FILOSOOF VÕI POLIITIKA- TEADLANE?

Jüri Ruus

Hannah Arendt sündis Hannoveris Saksamaal 14. oktoobril 1906. aastal. Ta õppis Marburgi ja Freiburgi ülikoolis. Filosoofiadoktori kraadi sai ta Heidelbergis, kus õppis kuulsa filosoofi Karl Jaspersi käe all. 1933. a kolis ta Prantsusmaale, töötades juudi põgenike immigratsiooni teenistuses. 1941. a emigreeris Arendt Ameerika Ühendriikidesse (USA kodakondsuse sai ta 1951. aastal).

Tema tähtsamad ametid: kirjastuse "Shocken Books" peatoimetaja, New Yorgi juudi kultuuriühingu esimees, California, Princetoni, Columbia, Chicago ülikoolide külalisprofessor. 1975. a anti Arendtile 35 000 dollari suurune Taani valitsuse Sonningi preemia Euroopa tsivilisatsiooni hüvangule kaasaaitamise eest. Ta oli esimene USA kodanik ja esimene naine, kellele Winston Churchilli, Albert Schweitzeri, Bertrand Russelli, Karl Barthi, Arthur Koestleri, Nils Bohri ja Laurence Olivier' kõrval selline au osaks sai.

Paljud Euroopast tulnud põgenikud, kes Teise maailmasõja ajal Ameerikasse emigreerisid, jätsid sügava

Hannah Arendti essee "Mis on vabadus" ilmus *Akadeemias*, nr 3-4, 1991, lk 475-490, 699-716.

jälje maailma kultuurilukku. Nendest said tuntud sotsioloogid, psühhoanalüütikud, ajaloolased, kunstnikud ja filosoofid. Paljud neist alustasid oma esimeste töödega juba enne sõda. 1949. aastal ilmus Ameerika Ühendriikides raamat *The Origins of Totalitarianism* (Totalitarismi juured) naisterahvalt, kes oli täiesti tundmatu väljaspool New Yorgi emigrantide ringi ja kes ei olnud kunagi varem kirjutanud midagi ajaloost ega poliitilisest teooriast. Esimesed kriitilised vastukajad olid lootustandvad: "See on meistriteos, mis on võrreldav Karl Marxiga." Järgmise 24 aasta jooksul ilmus Hannah Arendti sulest terve rida huvitavaid raamatuid. Nende hulgas *On Revolution* (Revolutsioonist), *The Human Condition* (Inimlik tingimus), *Between Past and Future* (Mineviku ja tuleviku vahel), *Crisis in the Republic* (Kriis vabariigis), *Lectures on Kant's Political Philosophy* (Loengud Kanti poliitilisest filosoofiast), *The Life of the Mind* (Mõistuslik elu), *On Violence* (Vägivallast). Hannah Arendtist sai rahvusvahelise kuulsusega teadlane, kes omandas kindla koha oma põlvkonna teoreetikute seas. Ta oli siis neljakümne viie aastane. Vastuolulise mõtlejana hoidus Arendt eemale tegelikust poliitikast, samal ajal kui tema loengute auditoorium pidevalt laienes. 1951. a, pärast seda kui tema *The Origins of Totalitarianism* oli ilmunud, nõustus teadlane andma oma esimese televisiooniintervjuu tingimusel, et kaamera asetatakse tema selja taha. Ta oli arvamusel, et on võimalik mõista ja uurida poliitikat, ilma et selleks peaks olema "poliitiline loom".

Oma raamatu *The Origins of Totalitarianism* kirjutamist alustas Arendt 1945.–1946. aastal Ameerikas ja lõpetas 1949. a, olles olnud pikka aega ära lõigatud oma Euroopa sõpradest. Ta ütles: "Ma ei taha kirjutada raamatut ainult ajaloolisest vaatenurgast lähtudes, nii või teisiti õigustavad ajaloolased seda, mis on juba juh-

tunud. Õigustada antisemitismi, imperialismi, rassismi on aga võimatu. Aga võimatu on ka lihtne hukkamõist. Ma ei saa kasutada ka teravat poleemilist lähenemist, see oleks küüniline ja väheveenev. Ainuke, mis ma saan teha, on tugineda traditsioonilistele väärtustele, mida aktsepteeritakse vaidlustamata ja mille alusel otsustatakse." (1982a: 201.) Raamatu kolm osa, mis vaatlevad antisemitismi, imperialismi ja totalitarismi, on kõik seotud probleemidega, millele natslik Saksamaa andis kohutava lahenduse. Metodoloogiline alternatiiv, mille autor valis, oli kõigepealt leida natsismi juured, neid arvustada, avastada poliitiliste probleemide tagapõhi. Töö eesmärk ei olnud mitte anda valmis vastuseid, vaid pigem ette valmistada pinda probleemide mõistmiseks. Natsismi nimetatakse töös rassiliseks imperialismiks. Stalinismi aga teoses eraldi ei käsitleta, mingil määral tehakse seda võrdluse käigus. Tõde stalinismi õudustest tuli päevavalgele pisut hiljem, siis kui ellujäänud põgenikud ja tunnistajad hakkasid avaldama oma memuaare, päevikuid, laagrimälestusi. Alles siis sai võimalikuks probleemi sügavam käsitus. Arendt tegi järelduse, et totalitaarsele valitsusele on koonduslaagrid eluliselt vajalikud, ja just see fakt eristab sellist valitsust teistest valitsustest. Interneeritute laagrid, mis eksisteerisid Esimese maailmasõja ajal Euroopas, olid hoopis teist laadi. Võrreldes N. Liidu ja Saksamaa totalitaarset režiimi, teeb teadlane järelduse, et kumbki režiim ei saa eksisteerida ilma terrorita ja et ükski terror ei ole piisavalt efektiivne ilma koonduslaagriteta. Raamatu esimeses osas teeb autor põhimõttelise järelduse: "Koonduslaagrid on nagu laboratooriumid, kus pannakse inimloomus proovile... Totalitaarne režiim püüaks nagu tõestada, et kõik on võimalik, teadmata seda, et on olemas kuritegusid, mida ei saa karistada ega unustada. Kui võimatust on tehtud võimalik, muutub viimane absoluutseks paheks,

mida ei saa õigustada mitte mingisuguse omakasu, ahnuse või võimuihaga." (1973: 458–459.) See absoluutne pahe avaldub totalitarismis, ülerahvastuses, ekspansioonis, sotsiaalses juures, poliitilise elu allakäiguna. 1958. a kordustrüki märgib Arendt, et N. Liidu vaenulikkust Lääne suhtes sõjajärgsel ajal, mis šokeeris nii eurooplasi kui ameeriklasi, kes pidasid venelasi oma liitlasteks, saab mõista ainult kogu stalinliku režiimi totalitaarset olemust arvesse võttes. Seda ei saa seletada ideoloogiliste erinevuste või rahvuslike huvidega. Põhjus on selles, et totalitaarne riik koos valitseva terroriga tundis end ebakindlalt mittetotalitaarses maailmas. Arendt märkis, et ei ole olemas konflikti sotsialismi ja kapitalismi vahel, vaba ettevõtluse ja riigikapitalismi vahel, on vaid konflikt kodanike vabadusi austava ja koonduslaagreid soosiva valitsuse vahel. Inimkonnastatud kuriteod olid muutunud totalitaarsete režiimide lahutamatuks osaks. Neid kuritegusid ei maksa segi ajada režiimile iseloomulike nähtustega nagu ebaõiglus, ekspluateerimine, isiksuse vabaduse jalge alla tallamine, poliitiline tagakiusamine jne. Viimased on iseloomulikud kõigile türanniatele läbi ajaloo. Noil jääb puudu vaid täielikust seadusetusest ja massilisest vägivallast.

Arendt puudutab oma analüüsis riigivaenulikkuse, klasside desintegratsiooni, inimeste üleliigsuse probleeme, tuues välja totalitarismi ideoloogilised juured, mida nähakse pangermanismis ja panslavismis. Mõlemad "kontinentaalsed imperialismid" oma primitiivse natsionalistliku ideoloogiaga õitsesid siis, kui lisakapital ja üleliigsed inimesed olid pandud rahvusliku ekspansionismi teenistusse. Lõplik üleminek imperialismilt totalitarismile toimus siis, kui massid, järgides sealtamast lihtrahva hulgast pärinevaid liidreid, muutuvad üleliigseks pretsedenditult viisil: kõigepealt muutuvad isiksused isoleerituks klassisiseselt, millele järgneb klassi alla-

käik, killustumine ja dehumaniseerumine. Totalitaarses domineerimis- ja hävitamismasinas kerkivad juhitud kitsarinnaliste väikekodanlaste hulgast esile funktsionäärid, kes on võõrdunud omaenese klassist ning juba killustunud klassisisiselt ja keda ei huvita miski peale omaenese kindluse ja julgeoleku ning kes on valmis selleks ohverdama kõik: töökspidamised, aususe, väärikuse. Just massid võtsid omaks rassismi ideoloogia. Arendt rõhutab, et olles mures ainult omaenese julgeoleku pärast, puudusid neil inimestel sotsiaalsed ja poliitilised huvid. Just see tegi neid kahtlustavaks ideoloogiate suhtes, milles puudus vahetu utilitaarsus ja klassihuvi. Masside vastuhakk realismile ja tervele mõistusele oli nende killustumise, sotsiaalse staatuse kaotamise tulemus. "Anarhismi kasvu, totaalse omavoli, jäiga ja fantastilise ideoloogia hulgast valivad massid arvatavasti viimase, ja mitte seepärast, et nad on rumalamad, vaid sellepärast, et antud valik garanteerib neile üldises kaoses minimaalse enesekindluse. Sellist ideoloogiat valides võib inimene tunda end ühe osana triumfaalsest hõimust, paratamatu ajaloooptsessi avangardina." (1973: 352.) Kirjeldatud draama suur ironia seisneb selles, et totalitaarne inimene muutub ka ise üleliigseks, tundes end ajaloo tööriistana. Koonduslaagrite funktsionäärid muutuvad niisama hingetuks ja elutuks nagu nende ohvridki: inimesteks, keda ei saa psühholoogiliselt mõista. Totalitarism ei püüdle mitte despotlikku valitsemist, vaid süsteemi, kus inimesed on üleliigsed.

Arendt ei pea Euroopa intellektuaalseid traditsioone vastutavaks natsismi eest. Erinevalt paljudest teistest Saksamaa ülikoolides õppinud põgenikest ei pidanud Arendt totalitarismi filosoofilise inimõtte arengu loogiliseks tulemuseks. Ta ütles: "Euroopa humanistlikud traditsioonid ei olnud kaugeltki natsismi tekke põhjuseks. Selle fenomeni mõistmiseks ei saa toetuda tradit-

sioonilistele metafooridele ja kontseptsioonidele, situatsioon sisaldab endas ohtu humanismile, ohtu muutuda tähtsusetuks." (1973: 457.) Totalitarism tapab inimeste poliitilise, sotsiaalse ja isikliku elu juured, eitab isiksuse vabadust. Totalitaarne ideoloogia hävitab nii mineviku kui ka tuleviku, muutes esimese ajaloolisteks müütideks ning luues idealistlikke aastatuhandeid haaravaid tulevikukujutlusi. Koonduslaagrite terror likvideerib kogu inimtegevuseks vajaliku ruumi. Ideoloogia koos terroriga hävitab inimeste terve mõistuse ja nende eluks vajaliku koosluse. Teadlane kirjeldab pretsedenditult totaalset domineerimist. See on totalitarismi rünnak inimelu eksisteerimisele. Arendt ei vaatle totalitarismi teoloogilises perspektiivis. Autor, nagu juba eespool mainitud, kasutab oma teoses terminit "äärmuslik, absoluutne pahe", mille puhul polnud valikut hea ja kurja vahel. Valida tuli vaid mitmest võimalikust mõrvast üks. Kas saata surma perekond, iseennast või sõbrad? Äärmuslikul pahel on kolm iseloomulikku joont. Esiteks, ta on karistamatu selles mõttes, et ükski karistus ei ole adekvaatne; teiseks, ta on unustamatu, ta ei hääbu; kolmandaks, küsimus ei ole ainult inimeste üleliigsuses, vaid ka tegutsemismotiivid muutuvad üleliigseks. Seetõttu muutub äärmuslik pahe banaalseks. Arendt ei eitanud, et inimesed käituvad mingitest kindlastest motiividest lähtudes. Ta rääkis kalkuleerivast kurjusest, eristades seda banaalsest pahest. Kui keegi, näiteks Richard III Shakespeare'i draamas, ütleb, et kurjus teeb talle head, siis teeb ta juba vahet headuse ja kurjuse vahel. Kurja inimese motiivid ei ole sel juhul arusaamatud, nad on kalkuleeritud. Kurjus, pahe, on radikaalne siis ja sel juhul, kui tal pole raame ega piire. Arendt ei olnud nõus Platoniga, kes väitis, et selleks et head tunda, on vaja head teha. Ta väitis, et hea ja halva eristamine on seotud mõtlemise aktiivsusega. Oma viimases raamatus *The Life of the*

Mind kirjeldab autor, kuidas mõtlemisepuudus takistab otsustamist, tehes võimatuks ka hea ja halva eristamise.

Hannah Arendt osales mitmel rahvusvahelisel konverentsil 1952. ja 1953. aastal, kus marksismi käsitleti valdavalt religioonina. Tulemusena valmis artikkel "Religioon ja poliitika", kus autor ütleb: "Meid on õpetatud suhtuma kommunismi kui religiooni, mille eest vaba maailm peab meid kaitsma. Kuid selle teooria tähtsus on võrreldamatult suurem, sest see "religioon" on muutunud avaliku poliitika keskmeks." (1982a: 286.) Arendt ei oodanud selles situatsioonis abi mitte teoloogidelt, vaid poliitikateadlastelt. Ta pidas vääraks arvamust, et organiseeritud religioon on mingi efektiivne vahend totalitarismi vastu tsiviliseeritud traditsioonide säilitamiseks. "Kui me püüame rüütada avalikku poliitilist elu religiooniga, siis eeldatav tulemus on religiooni enda rikutus, väär ideoloogia, mis viib fanatismile ja millel ei ole midagi ühist vabaduse olemusega." (1982a: 287.)

1953. a kutsuti Hannah Arendt saksa keelt kõneleval Carl J. Friedrichi poolt Bostonisse konverentsile, mille teemaks oli totalitarism ja vabadus. Konverentsi avas George Kennan, kes ütles: "Üha rohkem ja rohkem kasutame vastaste sõjalisi meetodeid. Kui me läheme sellega liiga kaugemale, oleme kaotanud." Arendti ettekanne konverentsil ei olnud ennustuslikku laadi, ta ei püüdnud ette näha sündmuste edasist arengut N. Liidus, selgitudes totalitarismi rohkem ajaloolisest ja poliitilisest kui sotsioloogilisest ja psühholoogilisest perspektiivist lähtudes. Poliitiliselt oli totalitarismi uudsus selge, ent psühholoogiliselt ja sotsioloogiliselt võis teda käsitada kui türanlike, despootlike, autoritaarsete meetodite erikuju. Arendt rõhutas taas, et totalitarismi ei saa vaadelda traditsioonilistest kontseptsioonidest lähtudes ja ka mitte kui religioosset ideoloogiat. Totalitaarset režiimi

ei ole mõjutanud mitte niivõrd ideede sisu kui loogilise järjepidevuse printsiip, püüe uuesti luua reaalsust selleks, et eeldust "tõestada". Igasuguse totalitaarse režiimi mudelit tuleks vaadelda dünaamilisena, nii et etapid oleksid jälgitavad liikumisest alates üle valitsemisvormi kuni režiimi enese muutumiseni.

1967. aastal toimus rahvusvaheline konverents Harvardi ülikoolis, mis oli pühendatud Vene oktoobripöörde 50. aastapäevale. Seal esinedes märkis Arendt, et teda on alati hämmastanud fakt, kuidas enamik inimesi N. Liidus uskus kuni Stalini surmani ajaloo kõigutamatusse järjepidevusse. Teiste sõnadega, need, kes olid Lenini poolel revolutsiooni ajal, õigustasid ka Stalinit, samal ajal kui need, kes mõistsid hukka Stalini, olid kindlad, et Lenin ei olnud Stalini totalitarismis süüdi. Stalini majanduspoliitikat ja talupoegade kui klassi hävitamist, samuti parteifunktsionääride ning Punaarmee ohvitseride hävitamist ei saanud Arendti arvates pidada leninismiks. Otse öeldes oli ainult Stalini režiim totalitaarne. Sellega erines Arendti arvamus Läänes laialt levinud vaatest Lenini ja Stalini kontinuiteedi kohta. 1970. aastatel, pärast seda kui oli ilmunud terve rida töid Roi Medvedjevi, Nadežda Mandelštami, Aleksandr Solženitsõni jt sulest, kinnistus Arendti seisukoht veelgi. Ta märkis, et need tööd pühkisid minema niisugused arvamused:

1. Stalin oli vajalik kogu maa ja pidevalt lõhenemisohu all kannatava kommunistliku partei ühendajana;
2. Stalin oli vajalik industrialiseerimise teostajana;
3. Stalin ja stalinism olid leninismi tagajärg.

Arendt rõhutas, et kõigil neil müütidel on üks ühine omadus: nad ei näe totalitaarse režiimi kuritegelikkust. Sellest lähtudes ei saa me esitada küsimust, mis on pahe?, "vaid peaksime uurima selle pahe lätteid. Me teame mõningaid sellele protsessile iseloomulikke põhimõtteid:

näiteks et inimesed toetavad seda pahet ja on selle nimel võimelised ka end hävitama. Teiseks: see "pahe" pisendab inimesi ja külvab umbusku nende vahele. Kuid me ei tea ega oska seletada, miks inimesed tegutsevad oma isiklike huvide vastu, nagu nad seda tegid stalinismi ajal." (1982a: 411.) Oma filosoofilist meetodit nimetas ta kontseptuaalseks analüüsiks, püüdes leida kontseptsioonide tekke juuri ajaloolistest ja poliitilistest kogemustest lähtudes. Arendt püüdis jälgida, kui kaugele üks või teine kontseptsioon on ajaloo jooksul jõudnud oma esialgselt lähtekohast. Teisiti öeldes praktiseeris ta teatud fenomenoloogiat. Raamatus *The Human Condition* esitab teadlane fenomenoloogilise uurimuse aspekti: inimeksistentsi tingimused, inimtegevused ja ruum, milles need toimuvad. Inimeksistentsi tingimuseks on elu ise siin maailmas: sünd, surm ja elu pluraalsus. Inimesed sünnivad, elavad koos teistega, surevad — lahkuvad inimkooslusest. See kõik viib inimtegevuse *vita activa*'le: töö, tegevus, vaev. Elu ise on tingimuseks aktiivsele tööle, inimkeha bioloogilistele protsessidele, ainevahetusele, kasvule, produtseerides elulisi vajadusi, mida saab rahuldada vaid tööga. Inimesed ise teevad ja loovad maailma ning iga kestev uuendus selles maailmas muutub inimeksistentsi tingimuseks. Töö kindlustab individuaalse ellujäämise ja liigi säilimise ning töö tulemus — inimese tuiksoon — annab kestvuse elule, muutes inimese olemise samal ajal kiiresti mööduvaks. Tegevus, mis on seotud poliitiliste institutsioonide loomise ja säilitamisega, loob ka võimaluse tagasivaatamise, ajaloo jaoks. Inimesed võivad töötada üksinda, kuid seda tehes ei tunneta nad oma inimlikke omadusi: nad on kas tööloomad või lihtsalt loojad — "demiurgid". Teisest küljest ei saa inimesed tegutseda üksikult. Tegevus sõltub teiste juuresolekust, nõudes avalikku ruumi. Avalikku ruumi tuleb eristada privaatselt. Vanade

kreeklaste jaoks oli polis avalik ruum, midagi muud kui majapidamine. Viimase näol on tegemist valdkonnaga, kus valitses vajadus, polis aga kujutas endast vabaduse sfääri.

Arendti analüüsi kolm komponenti — tingimused, tegevus, ruum — on inimkogemuse püsiväärtused. Eri ajaloo perioodidel on need komponendid olnud üksteisega erinevalt seotud. Näiteks olid töö ja tegevus antiikkreeklastel väärtustatud hierarhiliselt, hoopis teisiti kui keskaja kristlastel. Sõdimine oli kreeklastele kõige kõrgem tegevuse liik. Kristlaste jaoks oli see aga töise tegevusega võrreldes teisejärguline. Uuema ajal on väärtustatud mõlemad. Need muutused on korrelatsioonis muutustega tegevusruumis. Kui kreeklaste ja roomlaste jaoks oli avaliku ja privaatruumi eristamine väga oluline, siis praeguseks ajaks puudub selleks tarvidus. Kaks valdkonda sulasid kokku ühtseks hübriidiks, mida Arendt nimetab sotsiaalseks. Sotsiaalne on teatud "majapidamine", mis on niivõrd laienenud, et hõlmab terveid rahvusi. Viimaseid administreeritakse nagu suure perekonna suurt majapidamist. Sotsiaal-majanduslikud probleemid, mis kunagi olid väikeste majapidamiste hooleks, on muutunud riiklike bürokraatide pärusmaaks. "Majapidamise laienemine" on tähendanud avaliku ruumi, vabaduse vähendamist. Tõeliselt privaatne on indiviid ise oma subjektiivse kogemusega. Arendt nimetas seda intiimsuseks. Inimeksistentsi tingimused, elu ise — sündimine, suremine, pluraalsus —, maailm ja Maa, on kõrvu eelkirjeldatud muutustega jäänud suhteliselt püsivaks. Kuid on ka muutusi: inimesed on hakanud tungima maailmaruumi, nende tegevust on suurel määral hakatud suunama tarbimisele. Pluraalsus on massi- või konformistlikes ühiskondades muutunud vähem märgatavaks, inimlik väljapaistmine on enamasti isiksuse erasi. Sünd ja surm panevad inimeksistentsile küll teatud

piirid, kuid kaasaegne teadus on jõudnud niikaugemale, et on hakanud looduslikke protsesse ise algatama. Raamatu *The Human Condition* kirjutamise ajaks oli "looduslik initsiatiiv" seotud aatomi lõhustamise, DNA sünteesi, loomade kunstliku aretamise, sperma külmutamise, organite siirduse ja elu kunstliku pikendamisega. Tänapäevase maailma eripära on, et kolm inimeksistenti tingimust Arendti järgi on muutunud ise inimtegevuseks ja selle tegevuse potentsiaalseks kontrollimiseks.

Raamat *The Origins of Totalitarianism* ei ole ajalugu, vaid pigem ajalooline ülevaade komponentidest, mis kristalliseerusid totalitarismis. Täpselt samuti ei ole *The Human Condition* raamatuna mitte inimtegevuse *vita activa* ajalugu, vaid ajalooline ülevaade *vita activa*'le viivatest komponentidest. Raamatus on traditsioonilisel viisil *vita activa* eristatud *vita contemplativa*'st (mõtisklevast, kontemplatiivsest elust). On näidatud traditsioonilist *vita*'de hierarhiat: mõtisklevat elu on peetud kõrgemaks, jumalikule elule lähemaks. Vanade kreeklaste jaoks tähendas *vita activa* eelkõige poliitilist elu, elutegevust. Töö ja vaev olid tegevusliigid, mis olid seotud vajadusega varustada inimesi materiaalselt, samal ajal kui tegevus ise lõi ja säilitas polist. Kristlikul ajastul, pärast Püha Augustinust, kaotas *vita activa* oma erilise poliitilise tähenduse, muutudes kogu maapealse elu vajaduste ja tegevuse sünonüümiks. Ainuke vabaduse valdkond oli mõtisklemine, s.t *vita contemplativa*. Kristlikud väärtused ei erinenud siiski täielikult klassikalistest Kreeka omadest. Platon ja Aristoteles pidasid õigeks filosoofide vabadust olla poliitilistest probleemidest teatud määral eemal, kuid seda ainult filosoofide, mitte iga jumalalapse puhul. See on hierarhia kahest eluviisist, mida Arendt uuris seoses *vita activa*'ga. Arendt jälgis kontemplatiivse ja aktiivse elu hierarhilisi muutusi kaasajani ning tegi järelduse, et kuigi *vita activa* on

rohkem väärtustatud kui *vita contemplativa*, on tema rõhud siiski arusaadavalt kontemplatiivsed. Kui filosoof on end maailmast eemaldanud, siis on tema kontseptsioonid eemaldunud maailma kogemusest. Inimlikke asju ei saa vaadelda ainult mõtisklevalt. Nii imelik kui see ka on, oli *θαυμαζω* (imetlemine) Arendti jaoks poliitilise filosoofia põhimõtteline tingimus.

Mõtisklev kriitika, mida Arendt esitas *The Human Condition*'is, tekitas hulga vastamata küsimusi. Ta ei nimetanud end filosoofiks, olles väga kriitiline poliitika suhtes, mida pidas üheks filosoofia osaks. Arendt küsis, kuidas arendada filosoofiat nii, et poliitikavaldkond seda võimalikult vähe häiriks. Loomulikult ei olnud Arendti arvates olemas ühtegi märkimisväärset filosoofi, keda poliitika nii või teisiti ei oleks puudutanud. Küsimus on selles, et poliitika ei tohiks olla domineeriv pinnas filosoofiliste küsimuste lahenemisel. Arendti jaoks on poliitika valdkond, mida saab reguleerida vastavalt "etekirjutustele" ja mis nõuab praktilise tegevusega võrreldes tunduvalt suuremat tarkust. Kõik XIX sajandi ajaloofilosoofid, Hegel ja tema järglased, suhtusid tõsiselt poliitikasse, väites, et indiviidi tegevus on vaid üks osa üldisest universaalsest ajalooptsessist. Hegelile oli filosoof see, kes mõtles absoluutsusest, transtsendentsusest endast.

Sõjajärgsete aastate totalitarism, külm sõda, tuumapommi leiutamine nõudsid ka filosoofidelt suurt tähelepanu. Juba Tocqueville kirjutab oma raamatus *De la démocratie en Amérique*, et uut poliitikateadust on vaja uuele maailmale, kuid XIX sajand ei andnud mitte uut poliitikateadust, vaid uue ajalookontseptsiooni. Iga kord, kui kaasajal oli põhjust oodata uue poliitikafilosoofia teket, tekkis selle asemel hoopis ajaloo filosoofia. Kõige vähem meeldis Arendtile just see, et XIX sajandi ajaloo filosoofia determineeris teatud kindla ajalooees-

märgi, mis oma olemuselt oli poliitiline. Näiteks järgisid inimesed teatud ideaali — klassideta ühiskonna tekkimist. Arendti arvates pidi uus poliitikateadus tegelema eelkõige inimeste etteennustamatu ja kellegi kõrgema poolt loodamatu tegevusega. Ta leidis, et kõigepealt on vaja vastata küsimustele: Mis on poliitika? Millised on poliitilise tegevuse põhimõtted ja tingimused? Mis on vabadus? Need olid Arendti jaoks uue teaduse esmased küsimused. Saksa klassikalises filosoofias pidas ta Kanti kõige tähelepanuväärsemaks mõtlejaks, kes võttis poliitikat tõsiselt, eeskätt tänu moraalifilosoofiale, mida ta pidas poliitiliseks. Kant ei käsitlenud oma töödes mitte niivõrd kuningaid, seadusandjaid, riigimehi ega filosoofe kui kõiki inimesi. Kant ei teinud vahet valitsejate ja valitsetavate, vähese teadmise ja teadmatus vahel — “asjad”, mis ei olnud talle erinevalt Hegelist ja Heideggerist iseenesest mõistetavad. Kanti huvi oli seotud inimeste pluraalsuse tingimustega, faktiga, et meid ei ole üks, vaid palju ja me kõik oleme erinevad. Oma paljudes töödes kasutatava “absoluutse pahe” idee võttis Arendt üle samuti Kanti filosoofiast.

Inimese vaatlemine loova olevusena, kes otsib tegevuseks vajalikke tingimusi, arvestades pahesid, mida väär tegevus võib endaga kaasa tuua — need olid üldisemas plaanis Arendti uue poliitikateaduse peaülesanded. Mitmes teoses (*The Human Condition; Between Past and Future; On Revolution*) puudutab ta neid erinevas kontekstis, kuid ühe kindla veendumusega: filosoofia peab olema rohkem suunatud inimsuhete alale — *vita activa*’le. Oma loengutes püüdis teadlane alati analüüsida tegutsemise, mõtlemise, filosoofia ja poliitika vahet.

Raamatus *On Revolution* märkis Arendt, et on tähtis teada saada, mis on revolutsioon, millist mõju ta avaldab inimesele ja missugune on ta poliitiline tähendus.

dus kogu maailma ja uusima ajaloo jaoks. Raamat ise on problemaatiline oma meetodi tõttu. Arendt kasutab harva terminit "revolutsioon". Ta käsitleb revolutsiooni kui teatud fenomene, igaühel oma iseloomulikud jooned, mida on võimalik tajuda ja mille iseloomustamiseks peaks kasutama võimalikult palju termineid. Kuid ta oletas ka seda, et võib tekkida segadus, kui fenomenide eristamiseks kasutada sõnu sünonüümidena. Nii näiteks märkis ta, et sõnad "võim", "jõud", "autoriteet", "vägivald" on kaotanud oma selguse, sest veendumuse kohaselt on viimased alati seotud olnud poliitiliste probleemidega, mida võiks kokku võtta küsimusena: kes valitseb kelle üle? Need sõnad peegeldavad tegelikult vahendeid, mida kasutatakse inimese valitsemisel inimese üle.

1960. aastate alguses langes Arendtile osaks terav kriitika. Teda süüdistati liiges üldistamises, mis heidab kõrvale fenomenide põhierinevused. Teadlase väidet, et revolutsioon on rohkem mäss ja vastuhakk kui poliitilise vabaduse loomeakt, nimetati idealistlikuks, antisovetistlikuks, progressivastaseks, antimarksistlikuks jne. Arendti omapära on selles, et ta ei püüdnud oma revolutsioonikäsitluses eristada ajalooliselt vastuhaku eri tüüpe, vaid tahtis luua teatud ideaali praktika jaoks. Ta oli poliitika vaatlemise vastu võimuvõitlusena, võttes omaks tol ajal noorte hulgas levinud tendentsi otsida poliitikast mingisugust isiklikku eneseväljenduse viisi. Tõuke *On Violence*'i kirjutamiseks andsidki Prantsusmaal toimunud ulatuslikud üliõpilasrahutused, mis julmalt maha suruti. Ta kirjutas: "Üldiselt võttes tekib vägivald alati nende inimeste võimetusest, kel tegelikult võimu ei ole, kel puudub rahva toetus. Täpselt samuti on ohtlik illusioon mõõta ühe või teise riigi võimsust vägivalla arsenalide suurusest lähtudes." (1970: 10.) Liigne vägivald on väga ohtlik võimule endale, eriti vabariikides — see on üks poliitikateaduse aabitsatõdesid. Väita,

et mõni riik on võimas, sest tal on kõige rohkem hävitusrelvi, tähendab võimu ja vägivalla mõistete segiajamist. Arendt toob välja kolme liiki õigustusi vägivallale: kõigepealt Karl Marx, kes väitis, et vägivald on revolutsiooni ja uue ühiskonna sündivalude paratamatu osa, Georges Soreli väide, et vägivald on olemuselt loov ja järelikul õige vahend tootjatele, töölisklassile, kes ühiskonnas võitleb tarbijatega, ning Jean-Paul Sartre'i väide, et vägivald on oluline faktor inimese loomisel, inimene loob iseennast taas. Arendt oli vastu kõigile neile väidetele, rõhutades, et tohutu võim peitub just vägivaldatuses. Läbi ajaloo toimunud ülestõusud, mässud jne ei ole viinud kuhugi, mitte miski pole hääbunud nii kiiresti ega jätnud nii vähe jälgi. Vägivald ei kiirenda põhjust, ei aita kaasa ajaloole, revolutsioonile, progressile, reaktsioonile, kuid ta võib ülekohut veelgi dramatiseerida. Ajaloos on vägivalla kasutamine ajendanud pigem reforme kui revolutsioone. Nii näiteks töid Prantsusmaal toimunud üliõpilasrahutused kaasa kõrghariduse reformi.

Raamatus *The Life of the Mind* keskendub Arendt Martin Heideggeri tahte kriitikale, mida filosoof käsitleb võimuihana, millega paratamatult kaasneb destruktivsuse domineerimine. Heideggeri kontseptsioonis on mõtlemine ja tahtmine teineteisega vältimatult konfliktis, tahtmisest on vaja lahti öelda mõtlemise kasuks, viimane on ise teatud tegevus. Arendti arvates tähendab tahte ignoreerimine poliitika võimaluste likvideerimist, seda ka kogu tegevuse suhtes, mis võib kuhugi viia. Mõtlemine oli tema jaoks eemaldumine maapealsest elust teatud selgete motiivide ja kiindumusega, see on hoopis midagi muud kui teadmine. Viimasel on objekt ja eesmärk, samal ajal kui mõtlemine on objektitu ja iseenesele suunatud. Täpselt samuti pidas ta teadmise tulemust — tõde — millekski mõtlemisest hoopis erinevaks. Üks põ-

hiküsimusi raamatus oli see, kuidas iseenele suunatud mõtlemine on seotud maailmaga, keelega. On selge, et mõtlemine eeldab keelt, mida ei saa näha, samuti vaimset aktiivsust, tahtmist ja otsustamist. Ilma igasuguse kõrvalabita tuleb inimesel vahet teha, mis on hea, mis halb, mis on õige, mis vale, mis on ilus, mis inetu jne. Arendti arvates on väga raske määratleda, kuidas ikkagi mõtlemine valmistab meid ette otsustamiseks. Otsustamine ise on aga midagi sellist, mis kuulub mõistuslikku tegevusse ja on individuaalne.

Hannah Arendti poliitiliste väärtushoiakute kohta on raske midagi kindlat öelda. Isegi tema lähedased sõbrad ei osanud seda teha. Ühes intervjuus küsiti teadlase käest, kes ta on, kas konservatiiv, liberaal või sotsiaaldemokraat? Arendt vastas: "Ma ei tea, ma pole seda kunagi teadnud, arvan, et mul pole kunagi mingit kindlat meelsust olnud. Te teate, et vasakpoolsed peavad mind konservatiiviks ja konservatiivid omakorda vasakpoolses või teab milleks veel. Pean tunnistama, et ma sellest ei hooli. Ma ei arva, et tegelikud kahekümnenda sajandi probleemid sellest sõltuksid." (1982a: 451.)

Hannah Arendt suri 4. detsembril 1975. a New Yorgis.

Kirjandus

- Arendt, Hannah 1958. *The Human Condition*. The University of Chicago Press
- Arendt, Hannah 1968. *Between Past and Future*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Arendt, Hannah 1970. *On violence*. A. Haverest—HBI: Book
- Arendt, Hannah 1972. *Crises of the Republic*. A. Haverest—HBI: Book
- Arendt, Hannah 1973. *The Origins of Totalitarianism*. New York
- Arendt, Hannah 1982a. *For Love of the World*. New Haven and London: Elisabeth Young-Bruehl—Yale University Press
- Arendt, Hannah 1982b. *Lectures on Kant's Political Philosophy*. The University of Chicago Press

KONSENSUS- JA ENAMUS- PÕHIMÕTETE AJALOOST

Hans Hattenhauer

Tõlkinud Marju Luts

4. 19. SAJANDI ALUS: RAHVAVAIM JA VALIMISÕIGUS

Nii Montesquieu kui ka Rousseau õpetusele sai osaks olla tähtis Saksa riigikorralduse ajaloos, eelkõige silmas pidades mõlema ühist usku autonoomsesse, rahva saatust kujundavasse üldteadvusesse, mis siin maal "rahvavaimuna" (*Volksgeist*) tihendati poliitiliseks usutunnetuseks. 19. sajandi algusest peale ei saanud rahvavaimust mööda enam keegi. Mis aga Montesquieul oli valgustuse (*Aufklärung*) instrumendiks, arenes romantikute filosoofias alalhoiu (*Bewahren*) vahendiks. Püha Rooma Riigi lõpu järel toimunud kõigi seniste autoriteetide vapustamine lõi riigiõiguses vajaduse uue absoluutsena mõeldud positiivset õigust legitimeeriva võimu järele. Siin pakkus Savigny välja õpetuse rahvavaimust. See oli *esprit'* tõlge restauratsiooni olukorras Saksamaal pärast vabastussõdu. Savigny oli kõike muud kui valgustajate või romantikute järgija. Tema vajas rahvavaimuõpetust oma ülejäänud õigusõpetusest selgesti eristata- vaks õigusallikateooriaks (*Vom Beruf unserer Zeit für*

Algus eelmises numbris.

Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, ed. H. Hattenhauer, S. 79): "[---] et kogu õigus tekib sel moel, mida valitsev, mitte eriti sobiv keelepruuk nimetab tavaõiguseks (*Gewohnheitsrecht*), s.t et ta luuakse kõigepealt tavas ja rahvausus, seejärel jurisprudentsis, niisiis kõikjal sisemiste vaikselt toimivate jõududega, mitte ühe seadusandja meelevallaga."

Savigny sõnad rahvavaimu vaikselt toimivatest jõududest olid suunatud rahvaesinduste pretensioonide vastu luua õigust. Parlamentide loodud õigus olevat omavoli, rahvavaimust tekkinu aga tõeline vabadus. Romantiline usk rahvavaimu loovasse jõusse pakkus konservatiividele teretulnud õigustuse, rahva suveräniteedi õpetuse vastase teooria. Rahvavaimuõpetusel oli 19. sajandi riigiõigusele Saksamaal eelkõige sellel kujul poliitiline tähendus ja ta ilmutas märkimisväärset antiparlamentlikku jõudu. Rahvavaim oli oma autonoomses, igast teisest metafüüsilisest põhjendusest lahutatud väljenduses saanud ise poliitiliseks metafüüsikaks, mille õigustatus polnud enam küsimuseks. Sada aastat pärast Savigny raamatu ilmumist ülistas Otto von Gierke Esimese maailmasõja alguses rahvavaimu müütilist jõudu. Ta kirjeldas vahetult enne sõja puhkemist Saksa- ja Prantsusmaa vahel 1914. aasta kaasaegseile Berliinis kogunenud rahvahulga meeoleolu (*Der Tag*, 30. VIII 1914): "Ma tundsin teda (s.t rahvavaimu) täitmas mu sisemust ja kogesin, kuidas ta täitis ka teised samasuguse võimuga sõnatus arusaamises, mis hingele hinge avas ja kokku sulatas. See ei olnud selline ühekssaamine, mis võib ilmsiks saada üksikute mõttekaaslaste seas. See oli iseene se samastamine terviku kõrgemas eluühenduses, nagu see vaid toimivast tervikust endast välja võib kasvada. Üksikmina näis aeg-ajalt peaaegu kustuvat. Üksnes isamaalise ühenduse üllas mina oli haaranud oma liikmete tead-

vuse. Seal sai usk veendumuseks: ma olin rahvavaimu näinud.”

Autonoomse rahvavaimu sellise läbini romantilis-konservatiiv-sotsialistliku jumalikustamise kõrval eksisteeris siiski ka üks tagasihoidlikum konsensusprobleemi funktsionaalne käsitlus, kus polnud tegemist rahvavaimu personifitseerimisega. Siin jäi konsensus menetluse küsimuseks. Kant, kelle õigusõpetuses oli juttu kodanliku vabaduse organisatsioonist, käsitles oma “Kommete metafüüsikas” ka konsensust (*Rechtslehre*, § 46): “Ainult rahva ühendatud tahtel võib olla õigus seadusandlikule võimule. Et siis kogu õigus saab alguse temast, ei või ta oma seadustega lasta kellelegi ülekohut teha. [...] Niisiis võib seadusandjaks olla vaid kõikide kooskõlaline ja ühendatud tahe, kuivõrd igaüks kõigi üle ja kõik igauhe üle otsustavad alati ühtsama; seega vaid üldine ühendatud rahvatahe.”

Erinevalt Rousseaut jäi konsensus Kanti jaoks alati kõigi üksikute kodanike tahteks, isiklike vabaduste summaks, mis pole mingi metafüüsilisse transsubstantsiooni asetatud üle-mina. See ühendatud tahe on seetõttu, sarnaselt üksiku tahtele, lahutamatu personaalsest vabaduse ja kohustuse seadusest, kodanliku riigi põhilisest seadusest. See ühendatud tahe ei ole persoon ega metafüüsika, ta on seotud kogu käitumist määrava eetilise kohustusõpetusega ja nõnda allutatud selle juurde kuulvale otsustamisele. Hegel ei suutnud igatahes jagada seda kõrget arvamust ühendatud tahtest. Tema taandas konsensusprobleemi “usaldusele” (*Zutrauen*) (*Rechtsphilosophie*, § 268), “poliitilisele meelsusele”, “teadvusele”, mis on “tavaks saanud tahtmine” kui “riigis olemasolevate institutsioonide resultaat”. Tema riigijumal ei lubanud mingit tagasisidet konsensussega või koguni enese põhjendamist sellega.

Kanti puhul ilmnes ühtlasi, et saksa õigustraditsioo-

nis olid konsensus ja enamus tagasipöördumatult lahkenud. Nüüd tekkis probleem, kuidas juriidiliselt seadustada rahva õigust võtta osa seadusandlusest. Sellega kerkis ka küsimus selle osavõtu korrast, eelkõige küsimus valimisõigusest. Siin sai enamuspõhimõte pikaks ajaks uue, intensiivsema tähenduse. Nüüd ületas tema poliitiline kaal tunduvalt senise — olla otsustusmenetluseks tähtsaimate isikute väikestes võrdõiguslikes kolleegiumides — ja temast saab riigi vundament. Kui kogu rahvas pidi osalema poliitilises tahtloomises, jäi alles küsimus, kes tuleks arvata selle rahva koosseisu ja mis mõõdu järgi see peaks toimuma.

Ühel lahendusel puudus sel kohal esialgu toetus: see oli ühetaolise ja võrdkaalulise hääleõiguse andmine kõigile rahva liikmetele, s.t enamuspõhimõtte absoluutne rakendamine rahvaesinduse rajamisel. Kõhklused võrdse valimisõiguse sidumisel puhta enamuspriinsibiiga olid päevselged ja nende leidmiseks ei tarvitsenud pöörduda tagasi Hobbesi juurde. Nad põhinesid võrdse valimisõiguse ja enamuspõhimõtte ühtviisi fiktiivsel iseloomul. Kõrgkeskajast saati oldi küll sunnitud tunnustama fiktiivset enamuspõhimõtet (*maior = sanior*) ja seda oli poliitiliselt piiratud asja tasandavate kolleegiumide abil, ent seesama fiktiivne kõigi hääletajate võrdsuse printsiip oli juba liiga selgesti nähtavale tulnud. Seni ei olnud Euroopas hääli mitte loetud, vaid kaalutud; ka kolleegiumides olid kogemus ja autoriteet eelistatavad pelgale enamusotsusele. Väide, et hääled on loetavad, sai seevastu elujõudu igivastuvõetamatust eeldusest, et kõik ühe maa kodanikud on hääletamisel võrdselt asjatundlikud. See eeldus oli nii ilmselgelt vale, et selle tunnustamist prantslaste eeskujul ka Saksamaal kordagi ei kaalutud. Kant formuleeris selgesti selle, mille oli ära tundnud juba Christian Wolff (*Naturrecht*, § 845). Mitte igaüks rahva hulgast ei olevat riigikodanik, seega polevat tal ka sellega

seotud osalemisõigust. Kanti järgi olid riigikodaniku hädatarvilikud atribuudid (§ 46): "Seaduslik *vabadus*, s.t. ei tule kuuletuda ühelegi seadusele peale selle, millele ta oma kinnituse on andnud; kodanike *võrdsus*, s.t. ei tule arvestada rahva seas kedagi kõrgemat enesest ülemat peale selle, kellega ta on moraalse võimu läbi niisamuti õiguslikult seotud nagu see temaga; kolmandaks kodanike *iseseisvuse* atribuut, s.t. oma eksistentsi ja elatuse eest ei tule tänada kellegi teise rahvasse kuuluva isiku meelevalda, vaid iseenda kui ühisolemise liikme õigusi ja jõudu."

Kantile ja tema ajale oli endastmõistetav, et valida võib lasta vaid iseseisvaid inimesi, seega mitte käsu-aluseid või teenijaid. Valimisõiguses tagatud poliitiline vabadus oli õigustatud vaid siis, kui valija iseseisva kodanikuna on ka ise vaba kandmaks oma tegude riisikot ega pea hääle andmisel olema nende mõju all, kellele ta võlgneb oma majandusliku eksistentsi.

Valimisõiguse seos kodanike iseseisvusega sai hakka-ma ilma fiktiivse kõigi häälte võrdsuseta. See seos andis hääleõiguse vaid neile, kelle vootumil oli tema jaoks väärtust ja koos sellega kaalu. Peale selle oli ta ka ajalooliselt õigustatud. Konservatiivid võisid viidata sellele, et igipõliselt on linnade ja maa esindustes osalemine olnud seotud maaomandusega. Vaest, maatükita ja üüril elavat meest peeti meheks ilma riisikota. Vaid sellel, kes võttis oma otsusega enda kanda varanduse kaotamise ohu, sellel, kes ei saanud hädatunnil jalga lasta nagu mõni puupaljas mees, sellel, kes pidi jääma oma koju ning seda nii headel kui halbadel aegadel korras hoidma ja kaitsma, olgu õigus valimistel osaleda. Vaid temal olgu see ka tulevikus.

Väide, et see, kes ei võta endale riisikot, ei või saada osalemisõigust, jäi kuni sajandi keskpaigani kõigutamatuks. Vaidlus võis käia vaid küsimuse ümber, kes on selle

õpetuse järgi iseseisev ja kas see iseseisvus on kättesaadav üksikutele klassidele, näiteks ametnikele ja varanduseta "intelligentsile". Et ametnikel on õigus osaleda, see oli Kanti meelest selge. Et ka varatul progressiivsel "intelligentsil" oma vaimse panuse tõttu rahva heaolusse peaks olema õigus osa võtta, seda nõudis noor Marx (AD 1842). Muuseas lähtuti kogemuses, et kodanlik varandus on riisikovalmiduse ja hariduse tõendiks, valemist "vara ja haridus" ("Besitz und Bildung"); sellest arendati Preisimaal kolmeklassiline valimisõigus. Isegi Karl Marx jõudis alles aastal 1847, sealjuures väga looritatud kujul ja teataval määral vaid möödaminnes nõudmiseni, et iseseisvuse eeldamine peab võrdse valimisõiguse eest kaduma (*Marx-Engels-Werke*, 4, 202): "See rahvas sunnib Tema Majesteeti üldise hääleõiguse kõrval eelkõige andma konstitutsiooni. Ja kui tal see kõik olemas oleks, kasutaks ta seda, et võimalikult kiiresti tunnistada omaks kuninglik võim, väärikus ja poeesia. Selle kõige praegune auväärne omanik oleks õnnelik, kui rahvas peaks teda ülal avaliku deklamaatorina Berliini käsitööliste ühingu juures 250-taalrise tsiviillehega ja kruusi heleda õllega päevas."

Marxi jaoks oli võrdne valimisõigus üksnes revolutsiooni edendamise vahend, ent (1848. aastal Frankfurdis Maini ääres. *Toim.*) Pauluse kirikusse kogunenud rahvasaadikud pidid väljendama põhjendatumaid mõtteid tulevases osalemisõigusest. Riigivalimiseseaduse projekt tahtis anda valimisõigust ainult "igale iseseisvale laitmatu minevikuga sakslasele". Sellest hoolimata ilmnis debatis 1849. a veebruaris, et iseseisvuse kriteeriumi suhtes ei olda enam ühel meelel. Rahvasaadik Waitz esitas 15. veebruaril 1849. a aruande, milles tegi ettepaneku projektiks, korrates selgelt Hobbesi mõtteid viitega, et ei saa eksisteerida riik, kes annab poliitiliste küsimuste lahendamise suurte masside kätte ja nende tujude

hooleks. Rahva esindamine tulevat "nende riigikodanike klassidele taandada, kelle valduses on vahendid riigi eesmärkide täitmiseks".

Sellest piirangust ei tahtnud saadik Eisenstuck oma kõnes 8. veebruaril seevastu enam midagi teada. Võrdne valimisõigus oli tema jaoks tööjõu tugevdamise vahendiks. Igatahes pidi ta võrdse valimisõiguse pooldajate puuduvaid kogemusi asendama lootusega: "Võtke töötav klass riiki vastu täielikult, tervikuna, ilma tagamõteteta, lõpetage määratluste esitamine, mis teevad ta ühiskonna osaks, kes pole samaväärne. [...] Kui te seda teete, siis annate neile niimoodi vahendid, mis võivad veendumuse, et keegi teine kui vaene mees [...] ei võta rohkem osa riigielust ega tunne selle vastu huvi. [...] Kui te teete talle poliitilise täisealisuse täiel määral ligipääsetavaks, siis veendub ta, et just varatu on see, keda iga riigielu ebakindlus kõige valusamini puudutab."

Kui võrdse valimisõiguse vastased toetusid inimloomusest tuletatud teadmisele ebavõrdselt jagatud vastutusest ja mõistusest, siis nende oponentidele oli oluline riigis uute tõusvate kihtide korraldamine, moodsalt öeldes: integratsioon. Valimisõiguse võrdsusele pidi üles ehitatama poliitiline keham, loodama "osalemine" Thomase mõttes ja lõpuks uuesti loodama poliitiline konsensus uutes tingimustes. Vaatamata võrdse valimisõiguse vaieldamatult fiktiivsele iseloomule oli vaid sel teel võimalik jõuda kõigi riigikodanike laialdase osalemiseni. Oma fiktiivsest eeldusest hoolimata oli valimisõiguse võrdsus muutunud poliitiliseks hädavajaduseks.

Vaid vähehaaval võitis kaalu Eisenstucki teine argument: iseseisvuseta mehe huvi riigi hea käekäigu vastu. Oht, et vaene mees pühib hädaaegadel isamaa tolmu jalgadelt, ei saanud olla suur. Selliseks väljapääsuks puudusid tal vahendid ja teadmised. Peale selle oli just alamate rahvakihtide seotus trooniga veel kaljukindel. Al-

les 19. sajandi lõpu eel sai tähtsaks asjaolu, et riiklikud kriisid puudutasid iseseisvusega inimesi üha tugevamalt. Mida enam kodanlikku kapitali ja selle poliitilist tähendust täiendas ja asendas sotsiaalne kindlustatus, riiklik tegevus elatishoolduse alal, mida selgemini ilmsiks sai laiaade rahvakihtide sotsiaalne kindlustatus majandusliku väärtusena, seda selgemini võis tunnetada, et valija valeotsustel oli vahetu mõju tema enda peale. Asjatundmatu valija tujukust sellega igatahes küll ei saadud vältida, aga ometi tasandati veidi selle poliitilist tähendust.

1849. aasta riigivalimise eadus jõustus alles pärast Põhja-Saksa Liidu asutamist. Konservatiivne Bismarck sai ikka veel leiduvaist kahtlusist jagu lohutusega, et kolmeklassiline valimisõigus oleks veelgi ohtlikum; peale selle polnud traditsiooniga põlistatud monarhiaal kahtlust alamate kihtide riigitruuduses. Marxi poolt võrdses valimisõiguses aimatud revolutsioonivõimalus ei tundunud enam veenva argumendina. Oma kirjas Bernstorffile 19. aprillist 1866. a ütleb Bismarck, et loodab alamatest kihtidest valijate puhul preisi "traditsioonile ja lojaalsele meelestatusele". Ometi tegi ta oma otsuse, nagu seda nähti juba Pauluse kirikus, poliitilise sunni all, ilma piisava kindlustusega ajakohase teooria või kogemuse poolt. See oli tee tundmatusse, aga tee ilma alternatiivita.

Võrdsest valimisõigusest tekkis täiesti uus konsensuseliik, mida 19. sajandi lõpupoole selgesti tunnetati "avaliku arvamuse" tema kõrges poliitilises tähenduses. Sellest võrsunud avaliku arvamuse mõjutamise tehnikad vähendasid võrdse valimisõiguse veenvust niisama palju, kui arenev sotsiaalne kindlustatus talle seda andis. Taotletava avaliku konsensusi poliitiline tunnustamine saavutas kõrgpunkti äärmuseni plebistsitaarses Weimari põhiseaduses. Enam ei tohtinud olla üh-

tegi konsensust piiravat riigiõiguslikku instantsi. Parlamentaarse seadusandlusülimuslikkuse õiguslikult vormistatud ülekanne riigikantsler Adolf Hitlerile järgnes 24. märtsil 1933. a rahva valitud parlamendi poolt kõigi saadikute kaks-kolmandikku-häälteenamusega ja näitas selgesti, kus asub konsensusprintsibi niisuguste mängureeglite piir.

Võrdse valimisõiguse täielik sidumine oma metafüüsilisest alusest vabastatud enamusprintsibiiga oli selle poliitilise efektiivsuse piiri kätte näidanud. Ei olnud mingiks üllatuseks, et neil muljeil taaselustus vana õpetus rahvavaimust. Selle traditsioonid ei olnud 19. sajandi saksa riigiõiguses kordagi katkenud ja eriti oli selle eest eluaeg hoolitsenud Otto von Gierke. Hitleri võimuleku esimestel aastatel võis sellele tugineda. Hitleri juhiprintsiip ei olnud alguses tähtsaim argument uue riikliku korralduse mõtestamisel. Haritud kodanikkond, nii vasak- kui parempoolsete sotsialistlike teooriate pooldajad pöördusid meelsasti tagasi rahvavaimuõpetuse juurde. Juht oli kerkinud rahva hulgast: "rahvast sündinud, tuli meil juht" (*im Volke geboren/ entstand uns ein Führer*). Tema ilmumist võis seletada nüüd jälle võimsalt toimiva rahvavaimu püha ilmutusena. Juht vabastas taas rahvavaimukonsensuse rahvavõõra valitsuse alt. Rahvajuhi *charisma* mõjus konsensustloovalt.

See seletus ei oleks olnud ilma traditsioonita võimalik. 19. sajandi lõpu eel vastandus mõistele "ühiskond" (*Gesellschaft*) mõiste "ühisus" (*Gemeinschaft*) kui "inimliku tahte täieliku ühtsuse algupärane ja loomulik olukord". Rudolf Smend kavandas 1923. aastal võidukate lääneriikide demokraatia vastu oma "integratsioonõpetuse", mille järgi "tõeline demokraatia" oleks võrreldav "kestvalt tuntava väärtuste ja tõdede olemasoluga" (*Festgeschrift Kahl, S. 24*). Oswald Spengler kuulutas "Õhtumaa allakäigu" ärahoidmiseks välja

võitluse igasuguse võõra subjektivismi ja individualismi vastu. Ajastu oli otsinud just vabariigikogemuste seast tagasipöördumist rahvusliku irratsionaalsuse uue konsensuse juurde. Nii sündis rahvavaimuõpetus uuesti.

Rahvavaimu taassünd sai praktilise poliitilise tähenduse Hitleri riigi õiguserakendamisõpetuses. Küsimus, kuidas peab kohtunik monarhia ja vabariigi seadustega töötama uues juhiriigis ja kas uus riik ei vajaks ka uusi seadusi, lahendati lihtsalt viitega rahvavaimule. Seadus olevat rahvavaimu looming. Kohtunikul tuleb siis seadus kõrvale heita, kui see räägib vastu "rahva tervele tundele" (*gesunde Volksempfinden*). Sel juhul on rahvavaim ise siduvaks õigusallikaks. "Rahva terve vaimu" konsensus sai selged kontuurid teiste hulgas Karl August Eckhardttil (*Deutsche Rechtswissenschaft*, Nr. 1, 1936, S. 129f.): "Ükski kohtunik ei lange mõtetem, mis ignoreerivad täna elavat riiklikku korraldust, sest sellel on juba osaliselt seaduslik kuju. Sama peab kehtima ka ülejäänud õigusalade kohta. Kui kaubandus-, kriminaal- või protsessiõiguse formaalselt laitmatu norm räägib tänasele rahva tervele tundele jämedalt vastu, siis tuleb kohtunikul otsustada vananenud seaduse vastaselt. Sest otsus, mis tekitaks rahvas spontaanset nõrdimust, ei saa olla õiglane."

Õigusteooria oli vaevata jõudnud olukorda, kus sai välja mängida õigust seaduse vastu ja kohustada kohtunikku lugupidamatusele seaduse vastu rahvavaimu nimel, tegelikult parajasti õigeks peetava, juhusliku õiguskonsensuse nimel. Poliitiline romantika kinnitas Wilhelm Kischi sõnu (avaldamata käsikiri, *Bundesarchiv*, R 61/1/5): "Õigus on rahva hinge üks funktsioon nagu kombestik, kölblus, kunst, keel, usk. Õigus on see, mida rahva tervik tunnustab oma loomusele vastavana ja oma välise korra kohustusliku reeglina."

Varsti pidi ilmnema, et juhi tahte diktatuuri ei saa

nud hõlmata või koguni defineerida selle konsensusõpetuse uue-vana vormiga.

Tulemuse võiks kokku võtta järgmiselt. Konsensusprintsip ei ole oma ajaloolistes formuleeringutes kunagi tulnud toime ilma metafüüsilise põhjendusega või on avalikult esitatava metafüüsika puudumisel selle asendanud varjatud fiktsioonidega. Siia kuulub avaliku konsensusi piiride ja tema efektiivsuse küsimuse mahavaikimine. Sama kehtib ka enamuspõhimõtte kohta tema eri avaldumisvormides. Selle põhjendamine riikliku eesmärgipärasuse ühe instrumendina või massideriigi poliitilise hädavajalikkusena on teinud ta haavatavaks. Ajaloo vastustest konsensus- ja enamuspriintiibi ülesandele ja põhjendatusele ei piisa, et rahuldada kaasaega.

Kirjandus

- Becker, Hans-Jürgen 1979. Mehrheitsprinzip. — *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*. III Bd. Berlin: E. Schmidt, S. 431
- Elsener, Ferdinand 1956. Zur Geschichte des Majoritätsprinzips. — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Kan. Abt.)*, 73, S. 73
- Fenske, Hans 1974. *Strukturprobleme der deutschen Parteiengeschichte*. Frankfurt a. M.: Athenäum-Fischer
- Gierke, Otto von 1915. Über die Geschichte des Majoritätsprinzips. — *Schmollers Jahrbuch*, 39, S. 565
- Hattenhauer, Hans 1976. *Das Recht der Heiligen*. Berlin: Duncker & Humblot
- Hennig, J. 1982. *Consensus fidelium*.
- Heun, Werner 1983. *Das Mehrheitsprinzip in der Demokratie: Grundlagen, Struktur, Begrenzungen*. Berlin: Duncker & Humblot
- Kaufmann, Ekkehard 1975. Konsens. — *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*. II Bd. Berlin: E. Schmidt, S. 1090
- Kaufmann, Erich 1931. *Zur Problematik des Volkswillens. Rechtsgeltung und Konsens*. 1976. Hrsg. Günther Jakobs.
- Scheuner, Ulrich 1973. *Das Mehrheitsprinzip in der Demokratie*.

HANS HATTENHAUER

Meie emakeelne jurisdents on oma ajaloos saanud nii suuri mõjutusi saksa õiguskultuurilt, et asjasse eriliselt süvenemata võiks öelda: pole midagi lihtsamat kui rääkida saksa õigusteaduse retseptisioonist Eestis. Tegelikuses on asi üpriski keeruline ja nagu sellistel puhkudel ikka, ka läbi uurimata. Retseptisiooni ajaloo uurimine võiks meie jurisdentsile saada tulevikus väga tulutoovaks ettevõtmiseks praktilises elus ning seejuures avardada meie üldist kultuuripilti. Probleemide probleemiks meie õigusajaloolastele on olnud ja on ehk ka edaspidi küsimus: mis meie geopoliitilises ruumis on õiguse alal *meie enda oma*? Saksa õigusteaduse retseptisiooni kohta julgen väita, et Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis polnud ühtegi juuraprofessorit, kes poleks olnud kursis oma kolleegide töödega Saksamaal ja jätnud nende töid oma üliõpilastele tutvustamata. Peaaegu üldine saksa keele oskus juristide seas tegi selle ülevõtmise nii orgaaniliseks, et tänapäeva uurijatel tekib raskusi nende alglatete leidmisega. Ajaloo paradoks on aga seegi, et selle idüllilise olukorra purustas just Ribbentropi-Molotovi pakt. Täna oleme olukorras, kus saksa õigusteadlase artikli tõlkimine eesti keelde on juba iseenesest väike kultuurisündmus. Olukord on sedavõrd keeruline, sest vanas saksakeelses Dorpatis pole juba rohkem kui viiskümmend aastat olnud võimalik tutvuda uuema saksa õigusalase kirjandusega (oli ju DDRis avaldatu sageli vaid Moskva saksakeelne peegeldus), ka on nende aastate jooksul võrkeelte õpetamine Eestis olnud sellisel määral inglise keelt soosiv, et laiema leviku huvides on tõlkevorm hädavajalik just saksakeelsetele töödele. Ei saa samuti märkimata jätta poole saajandi pikkust vahet, enne kui meie õigusteadlastele taas avanesid Saksa ülikoolide ukSED, tegemaks seal teadustööd kasvõi väga lühikest aega. Kieli ülikooli professor Hans Hattenhauer on teinud esimesi praktilisi samme aitamaks Tartu õigusajaloolastel sõlmida ammukatkenud sidemeid kolleegidega Saksamaal ja kasutada seda ühe kanalina taasintegreerumisel Euroopa õiguskultuuri. Tahaks loota, et Akadeemiasse valitud artikkel annab ajaloo huvilistele pildi probleemiasetusest tänapäeva saksa õigusteaduses ning selgitab ülejäänud lugejatele läbi mõiste ajaloo ka meie tänases poliitikas nii ülekoormatud terminit nagu *consensus*.

Hans Hattenhauer on sündinud 8. septembril 1931. aastal Preisimaa Pommeri provintsis Gross-Mellenis vaimuliku perekonnas (õnnitlеме ümmarguse sünnipäeva puhul!). Saanud esialgse hariduse Korbachis, õppis ta aastatel 1952–1955 Marburgi ülikoolis. (Marburgi ülikoolil on ka meie kultuuris tähtis osa. Näiteks on seal õppinud-töötanud ka õigusteadlased Nikolai Maim (1884–1976), Georg von Rauch (1904), Ilmar Tammelo (1917–1982)).

Pärast juriidilist põhistuudiumi Marburgis õppis H. Hattenhauer 1956. aastal Heidelbergis. Teadustöös jääb ta siiski enam seotuks Marburgiga, kus valmivad tema mõlemad väitekirjad (doktoritöö 1958, ha-

bilitatsioonitöö 1964). Teenistuskäik Marburgi ülikoolis on tüüpiline Saksamaa oludele: teaduslik assistent aastail 1960–1964 ja habiliteerumise järel professori oodates eradotsent 1964. Saksamaal kehtib nimelt professorikohtade komplekteerimisel vana põhimõte, mis nõuab "lollide laste sündimise" vältimiseks kateedrites verevahetust: vabanevale professorile ei saa pretendeerida lahkuva professori õpilane. Oma koduülikoolis on võimalik saada professoriks vaid pärast vahepealset tööd mõnes teises teadusasutuses. Et Hans Hattenhaueri koduülikooliks oli Marburg, siis võib öelda, et 34-aastaselt eradotsendil vedas, sest juba 1965. aastal valiti ta Kieli ülikooli vabanenud professorile. Kielile on ta jäänud truuks tänaseni, õpetades põhiliselt õigusajalugu, kuid erinevatel aegadel ka eraõiguse üldküsimumsi, kaubandusõigust ja õigusstiistikat. Hans Hattenhauer hoiab end pidevalt kursis argise õiguspraktikaga, konsulteerides kohtunikke keerulistes kaasustes tekkida võivate teoreetiliste küsimuste ajaloolise tagapõhja avamisel. Olgu öeldud, et õigusajaloolaste roll on Euroopas paljuski erinev meie praegustest ettekujutustest. Et Euroopa tänapäeval kehtiva tsiviilseadusandluse aluseks olevad aktid on kõik meie *Balti Eraseaduse* kaasaegsed või veelgi vanemad, siis puudub seal selge veelahe õigusajaloolase ja nn praktiku vahel, nagu meie seda praegu mõistame. Õigusajaloolased süvateadmised on vaid üks kõrge kvalifikatsiooni tunnuseid.

Ka põgus kontakt Hans Hattenhaueriga annab tunnistust väga aktiivsest ja teotahtelisest inimesest. Selline eluhoiak on teda pidevalt viinud mitmete ettevõtmiste organiseerimiskomiteedesse ja sage li ka nende etteotsa. Aastaid oli ta Kieli ülikooli rektor ning pärast Saksamaa taasühinemist on tal olnud oma sõna öelda endiste DDRi ülikoolide reorganiseerimisel. Olles ise pärit alalt, kus sakslased elasid kõrva poolakatega, on tal olnud pidev huvi Ida-Euroopa õigusajaloolaste vastu ning ta on ikka leidnud neile võimalusi Kieli ülikooli juriidilises seminaris töötamiseks.

Hans Hattenhaueri aktiivsus ei piirdu vaid organiseerimistööga, ta on ka aktiivne teadusmees. Lähedased sõprus- ja teaduskontaktid seovad teda selliste õigusteadlastega nagu Karin Nehlsen von Stryck, Hans-Jürgen Becker, Okko Berends, Wilhelm Brauneder, Heins Hols-hauer, Kjell A. Modéer, Berthold Kupisch, Göts Landwehr, Rainer Polley, Gerd Roellecke, Horst Schröder, Jan Schröder, Hans Hermann Seiler, Friedrich Ebel.

Hans Hattenhaueri õiguskultuuriline hoiak pole isolatsioonile vaatamata meie õigusajaloolaste nooremale põlvkonnale üldjoontes sugugi võõras, sest tundmata küll paljusid saksa kolleegide vastavaid töid, saime inspiratsiooni Juri Lotmani Tartu semiootikakoolkonnast ning seetõttu on üllatavalt palju tasapindu, kus meie koostöö oleks kohe mõeldav. Meie võimalused avada end laiemalt võiksid olla küllaltki head, sest dissertatsioonidesarja "Rechtshistorische Reihe" toimetuskolleegiumi liikmena on Hans Hattenhauer lubanud, et kui Tartu õigusajaloo-

lased saaksid oma dissertatsioonid kirjutada jälle saksa keeles, siis — arvestades meie õiguskultuuri omapära — ei saaks olla ühtegi avarama probleemikäsitlusega tööd, mis nende lugejaile huvi ei pakuks.

Professor Hattenhauer teeb aktiivset kaastööd ühele kuulsaimale õigusajaloo ajakirjale *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, mis viimased viiskümmend aastat meie raamatukogudest kahjuks puudub, kuid on olemas alates esimesest numbrist kuni aastani 1940. Olgu öeldud, et ühe tänaste Tartu õigusajaloolaste õpetaja, professor Leo Leesmendi (1902–1986) esimene töö nägi selles ajakirjas ilmavalgust juba 1926. aastal ning on omamoodi sümbolne, et selleks oli nekroloog tema vanemale kolleegile Karl Wilhelm von Seelerile (1861–1925), kes omakorda oli esimeseks Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusajaloo ja Rooma õiguse ajaloo õppejõuks.

Hans Hattenhauer on tähelepanuväärne tööriigaja ja saksa üldiselt töölembeste professorite hulgas, seda enam et tal on professorina juba veerandsada aastat töötatud. Ta tööpäev juriidilises seminaris algab juba enne kella kaheksat ning loomulikult nõutakse samasugust töödistsipliini ka assistentidelt, doktorandidelt ja abitööjõududelt. Kõrvaltvaataja pilgule tundub see õppetool funktsioneerivat ideaalselt. Tema teadustöö lahutamatuks osaks on doktorandide ettevalmistamine. Ta ise ei osanud täpselt öelda, kui mitmele teadusjüngurile on ta olnud *Doktorvater*'iks, kuid arvas, et neid peaks olema kogunenud üle kuuekümne. Sellese hästi funktsioneerivasse süsteemi kuuluvad kahtlemata ka professori teejoomised (iga tööpäeva hommikul kell kümme), kus osalevad nii assistendid, doktorandid kui abitööjõud ning mis on ka igapäevase juhendamise ajaks. Seega on loodud süsteem, kus pole võimalik, et juhendaja ei tea oma juhendatava tööprobleemidest või viimane ei leia üles juhendajat. (Ka allakirjutanu tähelepanekud Hans Hattenhauerist pärinevad enamasti just nendelt teejoomistelt.)

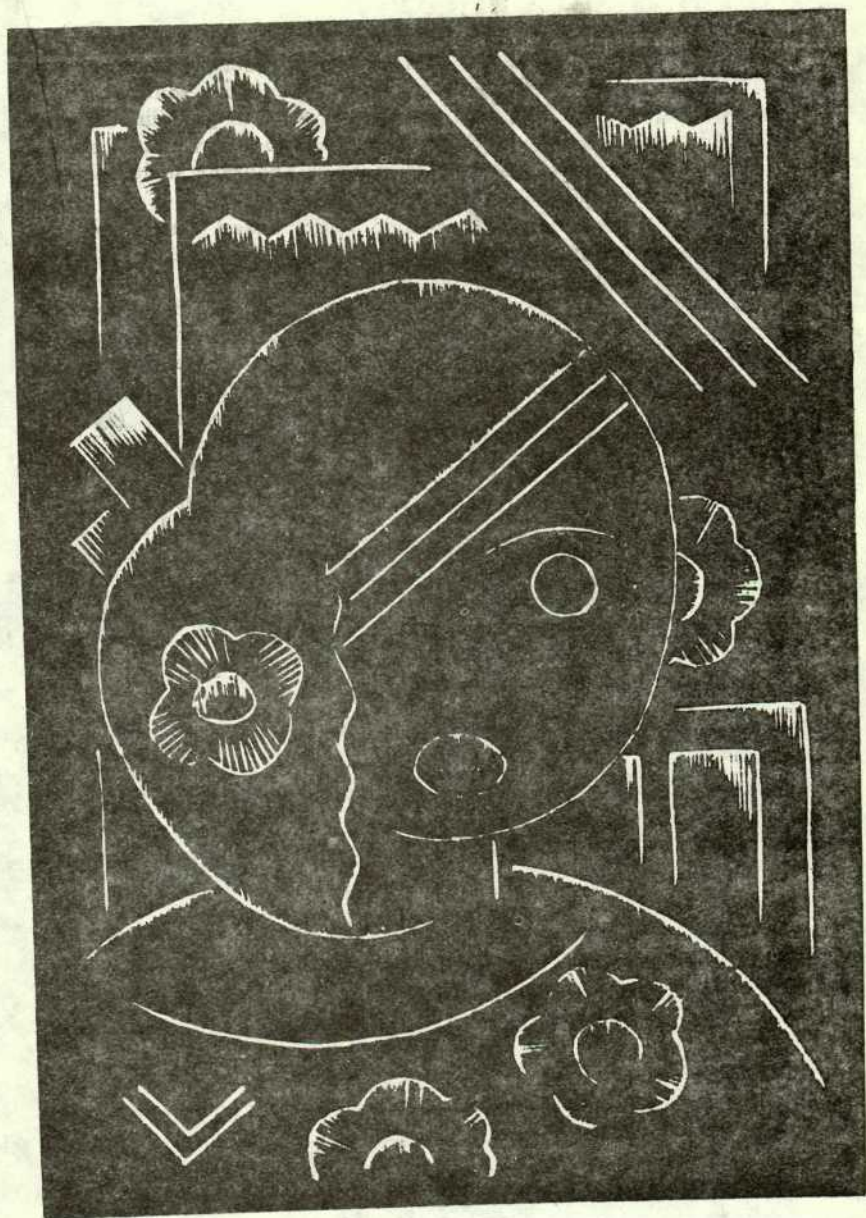
Kui vaadata Hans Hattenhaueri teaduslikku produktiooni, siis on temagi nagu iga tõsine saksa õigusajaloolane osalenud mitme allikapublikatsiooni väljaandmises ja kommenteerimises. Nimetaksin siin 1967. a koos A. Buschmanniga väljaantud *Textbuch zur Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, väga kapitaalse Preisi suure kodifikatsiooni publikatsiooni koos põhjalike kommentaaridega *Allgemeine Landrecht für die preussischen Staaten* 1970. a ning ta ühe lemmikautori Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) tekstide taasavaldamist (*Thibaut und Savigny*) 1973. a. Hans Hattenhauer on kirjutanud ka õigusajaloo õpiku (*Zwischen Hierarchie und Demokratie*), mis meie arusaamade järgi kuuluks õigusliku mõtte ajaloo juurde ning millest on ilmunud juba kolmas trükk pealkirjaga *Die geistesgeschichtliche Grundlagen des deutschen Rechts* (1983) ja mis on tõlgitud ka prantsuse keelde. Praegu käib aga töö õpiku uue ja täiuslikuma väljaande kallal. Hans Hattenhauer on tundnud huvi ka Saksa rahvussümboolika ajaloo vastu (olgu lisatud, et meie rahvussümboolika ajaloost on palju kirjutanud Tartu Ülikooli

Konsensus- ja enamuspõhimõtete ajaloost

kasvandik, 1952. a Kieli ülikoolis promoveerunud dr. jur. Artur Taska). Tema *Geschichte der deutschen Nationalsymbole: Zeichen und Bedeutung* ilmus 1990. a juba teise trükina. Hans Hattenhaueri sõnutsi olnud tal esimese trüki puhul suuri raskusi kummutamiseks poliitilist hirmu vahepealsel natside võimuperioodil diskrediteeritud rahvuslikest sümbolitest taas avalikult rääkida. Saksamaal oli kodurahu säilitamiseks mindud edasi ning palju olnust maha vaikitud.

Hans Hattenhaueri üks suuremaid töid viimasel ajal on olnud ametnikkonna ajaloo uurimine (*Geschichte des Beamtentums* (1980)). Talle on see töö olnud väga südamelähedane, mida tunnistab selle pühendamine abikaasa Helgale, tütar Gesinele ning isa jälgedes Münsteris juurat õppivale poeg Christianile. Hans Hattenhaueri huvideringist ja töö intensiivsusest võib teatud pildi anda valik tema lühemaid publikatsioone (üsna subjektiivselt koostatud): "Über Auftrag und Vollmacht des Staates" (1975), "Das Menschenbild des Grundgesetzes" (1978), "Berlin und die deutsche Rechtssprache" (1988), "Der gefälschte Eid" (1988), "Bibel und Recht in der Goldenen Bulle von 1356" (1989), "Über vereintes und entzweites Eigentum" (1989), "Richter und Gesetz (1919-1979)" (1989), "Anton Friedrich Justus Thibaut und die Reinheit der Jurisprudenz" (1990), "Vom Unrechtsstaat zum Rechtsstaat" (1990).

Pester Järvelaid

KÜKITA JA KÄÄPA VAHEL

Hendrik Adamson 100

Hando Runnel

Tõepoolest, aastad pole vennaksed. Mõnel suvel sajab palju vihma, mõnel suvel valitseb põud; mõni talv on pehme ja lumeta, mõni talv on nii külm, et hukuvad viljapuuaiad. Kui erakordseid aastaid juhtub ridamisi, paistab see looduse sügava saladusena. Agrokliimaatiliste olude sarnaselt pulseerivad nähted ka "kulturokliimaatilises" aegreas. Mõnel aastal ei sünni ega sure kedagi, mõnele aastale või aastavennakseile saab auks terve legioni suurmeeste sünn. Tagantjärele võime nüüdki nentida, et saja aasta eest oli eesti kirjandusloo seisukohalt imepärane kuhjumine. Aastad 1889–1892 andsid terve antoloogilise buketi tulevase suuri luuletajaid: Adsoni, Heibergi, Visnapuu, Alle, Barbaruse, Kärneri, Adamsoni, Semperi, otse nende kannul veel Rudolf Reiman(n)i ja Ralf Rondi (1893). Nende luuletajate kilda võib kindlasti lugeda ka kuulsa *Mister Ge* — Gailiti, proosamehe, kelle hing heljus luule lähedal:

*On hinge hiilind taud, batsillus tuhatjalgne,
et riimi otsib riim ja sõnu köidab liim
ning veri vesiseks on muutund just kui piim,
mis muud kui laula, inimen, sa sajalpalgne.*

Esimestena jõudsid oma raamatuni varaandekad Heiberg ja Kärner. Kuueteistaastane Marie Heiberg oli

oma *Mure-lapse lauludega* (1906) kirgas-küps, Jaan Kärneri *Tähtede varjud* (1913) oli tundeline, kuid mitte nii tugev. Reimani *Lambi valgel* (1914) oli tunde teravuselt lähedasem Heibergile. Ent Heibergi vaim oli selleks ajaks juba lagunemas, ilmusid ta viimased raamatud ning oligi kõik. Maailmasõja viletsused vintsutasid kogu kirjandust. Raamatute trükkimine ei edenenu. Alles 1917 sai suurema edu aastaks. Korraga ilmusid nii tähtsad luuletuskogud nagu *Amores* (Visnapuu), *Pierrot* (Semper), *Sonetid* (Under), *Henge palango* (Adson). Hendrik Adamson hilines veelgi — ta *Mulgimaa* tuli trükist 1919. a.

On maid maailman tuhandit

ja rahvit mitmit miljunit —

ütsainus Mulgimaa.

Ää kuri kui las olla ta —

ku Pikässillast üle saa,

suud anna mullal ma.

Adamsoni “kaasmaalase” Juhan Simmi meestelauluna on see luuletus saanud Hendrik Adamsoni “vapimärkiks”.

Adamson kirjutas selle igatsusluuletuse Peipsi-äärses Raja külas, kus ta teenis pärast Tartu Õpetajate Seminari lõpetamist aastail 1911–1919. Algselt oli “Mulgimaale” kirjutatud Andres Renniti kuulsa tarvastumurdelise luuletuse “Kallis kotus” eepilises ja kirjeldavas laadis (“Mu meelen kuldne kodu kotus, / Ma sageste näe und veel sest, / Kos õndsä esa kallis katus / Mu varjas vaikist latsekest”). Ilmselt lühendas Tuglase pliiats Adamsoni luuletust trükiks seades, nii et isiklikust sai isamaalisem, kirjeldavast hümnilisem ja hõiskavam, see tähendab — hoopis uut tüüpi laul. Esialgse ja rikkumata tundekoe on ehk säilitanud “Igätsus”:

Võip olla't kodu aid om pildra pall'as äidsen:

riik, visnap, uibu, karumari, pluum...

Om sumind sääil, om röömus sidsin-sädsin,

täis äitsmit sireli ja lume sadap tuum.

Peipsi-äärne elu pakkus neil aegadel Adamsonile sootuks midagi muud kui alatasa meelestuv "Mulgi-maa". Sellekohaseid tõendusid on Hendrik Adamsoni erakirjades ja *Postimehele* saadetud sõnumeis Kükita-Rajalt (mille alla ta kirjutab kõige sagedamini malagasi keele kõlaga varjunime *Pifferaro Antananarivo*). — Torma kihelkonnas, Kasepää vallas, versta kolm Mustvee alevist, asub Peipsi liivasel rannal Kükita-Raja küla. Päälnäha on ta harilikku vene küla laadi: keskel uulits, mõlemal pool majad. Elanikud on enamjagu venelased ja neist suurem jagu vanausulised; nende keskel asub siin peotäis eestlasi. Maad on külarahval vähe: mõnel mõni lapikene aia- ja kartulimaad. Kevadel lähevad töövõimulised inimesed suuremalt jaolt "tshuhonshtshinasse" tööd otsima. Siinse rahva päämine pahe on joomine. Alkoholi imevad vist juba lapsed emapiimaga sisse. Joomisega käsikäes käib elukommete lodevus ja sagedased kaklused, mis isegi veriselt lõpevad ja inimese elusid ohvriks on nõudnud. Üleüldse võib vaevalt Baltimaadel teist nii pimedat nurka leida nagu siin. Peaaegu kõik vanemad ja isegi palju nooremaid inimesi on kirjaoskamatud. Ministeeriumikoolidest on Raja küla omas — siiski — eesti keel "tunniplaanile üles pandud". Nõnda enne ilmasõda 1913. a. Vabadussõjaga algas Eesti Vabariigi aeg. Selle seaduse järgi peaks nüüd kõigis riigi piirides olevates koolides eesti keel sundusliku õppeaine-na sisse seatama, aga Peipsi-äärsetes vene koolides pole käsku täidetud. Enamlasteaegse vene mustasaja poliitika pooldajad ähvardavad peaaegu avalikult, et "kui peaks kord meie võim tulema, siis ei pea ka hälli sisse eestlast ellu jääma". Enamlaste valitsuse aegu seati

mahalastavate nimekirju kokku, kus enamasti eestlased seisid. Raja külas olla niisuguses nimekirjas 11 või veel enam nime seisnud, muu seas kooliõpetaja H. Adamsoni nimi, keda ka kangeks valgekaartlaseks ja ei tea kelleks loetud, niisama vanausuliste preestrid. 1919. aasta kevadel käivad ümber mitmesugused kahtlased isikud "Balahovitshi vennad" ja "Gorskovi onupojad" ning ajavad mitmesugust tumedat äri. Peetakse tuliseid kihutus-kõnesid "vene vendadele", kus haletsetakse, et eestlased neid nii armetul kombel rõhuvad ja lubavad vana hää aeg tagasi anda, kus "suhkna" seljas risti ja pikuti võis ratsutada. "Vennad" ja "onupojad" lubavad varsti "Sutski" vabariigi piirisid ("Pritshudski osariik" Venemaa "unioonis") ajama hakata, igapähele vabakauplust avada (muidugi Oudova kreisiga viljakauplust) ja Peipsi järvel kalapüüki vabaks. Peipsi pajulased on nendele "onupoegadele" veel suuremad südamesõbrad kui nende "armsad vennad" tõsivenelased, kes punaste ja valgetega igapidi valmis on leppima, kui aga nende endine õnnis põlv alles jääks, kus kadunud Vene "kroonu" neid nagu pehmet asja pilpa pääl kandis. — Adamsoni Peipsi-äärne "sunnismaisus" lõppes siiski Vabadussõjaga; ta sai säälselt ametist lahti ja läks tagasi "Mulgimaale" — Kärstna koolijuhatajaks 1919. a sügisest.

Kirjanduslikest vennaskondadest kaugel, ei pääsenud Adamson kirjastustes tükil ajal löögile, et ilmutada raamatuid. Sagedastes kirjades läkitas ta maakuulamisi ja järelepärimisi peamiselt Tuglasele, kes peaaegu alati oli mingite ajakirjade ja kirjastustega algatajalikes vahelkordades, tüüdates Tuglast mõnikord nõnda, et too igakord ei vastanudki, sest ka tema polnud olude vastu kõikvõimas. Tuglas hindas üsna kõrgelt Adamsoni talenti, kuid Adamsoni kiindumus Tuglasesse ületas selle piiri, mille taga Tuglas võis lukku minna. Adamson oli Tuglasele kirjanduslik ametivend, seltsimees, Adamson

kujutles intiimsemat lähedust. Ta pakkus kord kirjas Tuglasele sinasõprust kui vennale, mis Tuglase stiilitunnet silmas pidades pidi mõjuma Tuglasele pealetükkivalt, piinlikult, ebaadekvaatselt.

Järgmine luulekogu *Inimen* ilmus alles 1925. aastal; samal ajal sai teoks ka kaks proosaraamatut: *Roheline sisalik* ja *Kuldblond neitsi*. Samasse aega ja ritta mahub ka *Kuldsel elukoidikul* (1928). Täiemõdulise luuletaja-au tõi Adamsonile kolmas luulekogu *Tõus ja mõõn* (1931). Siis oli ta — neljakümnene. Järgnevad aastad töid veel kolm teost: *Kolletuspäev* (1934), *Mälestuste maja* (1936) ja *Linnulaul* (1937). Seitsmenda kogu ning valikkogu trükkimise katkestas Teine maailmasõda. Adamsoni alati kehv tervis halvenes sõja ajal pöördumata, ravi polnud, lõpp saabus 7. märtsil 1946. aastal.

Adamsoni elu Kärstna koolis ei kujunenud roosiliseks. Mitmesugused lahkkelid vallavalitsusega, kellest sõltus koolijuhatajaks või õpetajaks olemine, süvenesid 1927. aastaks nõnda, et Adamson lahkus koolitöölt. Avalikult motiveeriti lahkumist Adamsoni nõrgenenud tervisega, tegelikeks põhjusteks olid veel Adamsoni mitmed häirivalt esitatud nõudmised kooli kasuks ning — *last, not least*. — kooliõpetaja silmahakkav kiindumus ühte oma alaealisse kasvandikku. Sellegi kiindumuse kohta võib öelda, et ta oli ebaadekvaatne. Sellest sündis palju helget ja heitlikku luulet, eriti aastail 1926–1927. Vahel liikus luuletaja meeleheite piiril, kirjavahetusse poetus vihjeid võimalikust elulõpetusest. Siiski läbis ta kriisi sügavaima kuristikku, saabus armistunud meelerahu, segatud resignatsiooniga; tasapisi jõudis Adamson soliidises eas nimeka luuletaja tasakaaluka ühiskondliku rolli täitmisele. Sõjaaja meeletus koos kes teab mille muuga küttis veel korraks jõuliselt üles “kopsuhaigele iseloomuliku” erootilise fantaasia (1942–1945), sünnitades küll jämedakoelisemaid ja küll peenetundelisemaid

laule, ent kokkuvõttes jäi Adamson armastuses ja kiindumustes ikka alati kaotajaks.

Pärast kooliõpetaja kohalt lahkumist jäi Adamson vabakutseliseks luuletajaks elupaigaga hurtsikutaolises isakodus. Ta elatus pisikestest honoraridest ja Kultuurkapitali toetustest. Maad oli nii vähe, et see ei toitnud. Uute aegade tulles ei maksnud enam vabariigiaegsed vahekorrad ning taas tuli leivajätku otsida koolitööst Kärstnas ja Lõvel (1940, 1944). Adamsoni kirjanikustaatust ei paranenud ka rahu esimesel aastal. Punaarmee kannul Venemaalt koju pöördunud uue Kirjanike Liidu vahekord Adamsoniga jäi kahepalgseks. Näiteks peeti ühel koosolekul nõu, keda endistest Kirjanikkude Liidu liikmetest veel arvata uude Liitu. Adamson oli üks neist, kelle liikmeks oleku "taastamine" lükati edasi. Ta nimi pandi küll Liidu "liikmete ja teenistujate" nimekirjas esimesele kohale (Adamson, Antson...), kui paluti Tallinna toidukaubastult pühadeks paberossid või viina, kes ja kas need paberossid sai, on iseenesest tühine. 1945. aasta oktoobris pöördus Kirjanike Liit siiski tõelise häda ajal Viljandimaa Täitevkomitee poole Adamsoni enda pärast:

"Meieni jõudnud andmeil on kirjanik-luuletaja Hendrik Adamson raskel kujul haigestunud ja lebab juba pikemat aega voodis. Kuna Adamsonil puudub elukohas õige hoolitseja ja kuna EN Kirjanike Liidul puuduvad võimalused tema aitamiseks maal, tema elukohas, pöördu me käesolevaga teie poole palvega selleks et Teie rakedaksite kõik oma käsutuses seisvad võimalused Hendrik Adamsoni sanatooriumi või haiglasse paigutamiseks."

Ning teine kiri läks teele enne jõule:

"Meie palusime, et Teie korraldaks Hendrik Adamsoni haiglasse või sanatooriumi paigutamise. Sellele meie kirjale me pole tänaseni saanud vastust. Küll oleme aga kuulnud, et Hendrik Adamsoni olukord ei ole

muutunud, vaid ta elab endiselt kodus haigena maas, väikeses popsimajas, sissetulekuteta, ainsaks hoolitsejaks 80-aastane ema."

See oli nüüd. Adamsoni olukorrast oli püütud kirjanikele teada anda juba kevadtalvel, märtsi alul. Tõrva kooliõpetaja Elmar Aader kirjutas Tuglasele. Juba siis oli Adamson voodis ega olnud võimeline tõusma. Mõistus selge, kuid füüsiline jõud päev-päevalt otse hirmuärataval kombel kadumas. Lootust võib-olla olnuks, kui saanuks arstiabi ja hoolitseja inimese palgata.

Kaks kuud hiljem, 10. mail, kirjutas Elmar Aader uuesti, nüüd vist juba lootuse kaotanult:

"Luuletaja Hendrik Adamson on ikka alles raskesti haige. Juba veebruari kuust saadik on ta täiesti voodis ja paistab, et paranemiseks lootusi vähe. Arstid konstateerivad kopsutuberkuloosi.

Hiljuti, kui külastasin luuletajat, algatas ta ise mõtteid ka selle üle, kellele pärandada järelejäävad käsikirjad. Arvas, et Teile, kuna olete tema vastu alati olnud väga häatahtlik ja vastutulelik.

Majanduslikult viibib Hendrik Adamson praegu tõsiselt raskes olukorras. Kas ei leiduks võimalusi Hariduse Rahvakomissariaadi või mõne teise asutise kaudu saada temale toetust? On tõsiselt kurb näha, milliseis armetuis tingimuses andekas inimene peab elupäevad lõpetama!"

Võib-olla samal tunnil, igatahes samal päeval kirjutas luuletaja "ilusad" värsid, mis nagu parafraaserisid — ei, parafeerisid — todasama läkitust:

TARDUMISEL

Vereke-nireke,

tarduma tikud,

natuke nõrgud,

taandud ja tõrgud,

vereke-nireke!

*Eluke-tuluke,
kustuma kipud,
pisut kui pilgata,
väsinult vilgata,
eluke-tuluke!*

*Tardub too tilgake,
jäab nagu jäidet;
valguski vilkake
ei leia läidet.*

*Vereke-nireke
varsti on vaikne;
eluke-tuluke
sulub eest akna.*

*Ei ühte häält ega pilukest pimedas,
millest üks varjuma viilusse minemas.*

Tuglase tollases päevikus on üks lause pühendatud ka Adamsonile: "13. III 1945. Kereste perekond külastas meid. — Keegi E. Aader kirjutab mulle Tõrvast, et Hendrik Adamson on suremas."

Voodihaige Adamsoni tindipliats ei lakanud kirjutamast veel kaheksa kuud. Keeles elamine oli tema eluaegne olemisviis, seda enam siis nüüd, kui kõik muud võimalused olid ära langenud. Kui palju on tollases kirjutatus veel hõrgalt maitstavat kunsti, ei mõöda, ent kogu seda viimase eluaasta mahukat kirjamappi võib vaadata kui paratamatult kulgeva allakäigu — inimihu suremise — sunnismaiselt jälgimajäetu päevikut. Sääal on kõike: ilgust ja põlgust, kurbust ja trotsi, uhkust ja unistust.

Adamsoni järelejäänud käsikirjade saatus jäi kirjanoduslikult korraldamata. Tartu Kirjandusmuuseumi esimene ekspeditsioon Adamsoni käsikirjade ja raamatute järele oli pigem luure, millele pidi tulema järg, ent järg

jäi tulemata, sest äkki tabas kogu eestlaste maad kaua kardetud, kuid siiski etteaimamatu terror. See sai nähtavaks kolmes kohutavas aktsioonis: rahva küüditamine kodumaalt, taluelu kultuurile ehitatud olemisviisi purustamine (kolhooside tegemine) ja rahvusliku haritlaskonna vaimne ja füüsiline vägistamine. Hävitustöö tabas ka Kirjanike Liitu. Allesjäänute üle, kellel südant, laotus hirm. Adamsoni käsikirjade kogumiseks julgeti veel vähem nõu ja abi anda kui Adamsonile arstiabi hankimisel. Aimati: terrori kehtestajate parameetrite järgi pidi ta olema ohtlik! Et aga luuletaja vana emagi oli jõudnud minna igavestele rohuadele, seisid Adamsonist allesjäänud varandused laialitassimise ohus. Viimases hädas ei mõistnud heatahtlikud inimesed, kes siiski päästa tahtsid, muud leiutada, kui toimetasid sellegi säilinud varandusepära Tartu Kirjandusmuuseumi. See oligi parim ja tänuväärseim lahendus. Tegu oli siiski tehtud hea õnne peale, riski peale, sest ükski arhiiv, hoidla, muuseum ega raamatukogu polnud kaitstud terrori eest.

Poliitilise olukorra kergenedes tehti kohe katsed trükida midagi ka Hendrik Adamsonilt. Katsetajaiks olid "mulgimaalased" Lembit Tangsoo Tõrvast ja Volde-mar Kiivit Lõvelt. 1957. aasta novembris saatsid nad teele "Luulevalimiku". Eesti Riiklik Kirjastus vastas 1958. aasta septembris eitavalt: Adamsoni luuleloomingust ülevaate andmine olevat komplitseeritud ülesanne, puuduvat uurimuslik eeltöö, valimik ei andvat autori loominguilisest teest *ammendavat pilti*, seetõttu olevat avaldamine *ebaotstarbekas*. Katse luhtus.

Samal ajal käisid mälestusteose väljaandmise ettevalmistused Rootsisis. 1963. aastal ilmus Vaba Eesti kirjastuselt Arvo Mägi koostatud kaunilt trükitud *Kogutud luuletused*. Seniajani on see jäänud Adamsoni mahukaimaks raamatuks. Raamatu lõpuossa, järelepõimikusse, olid jõudnud ka Tangsoo ja Kiiviti valimikust seni ku-

sagil mujal avaldamata ja olemata luuletused. Sellega olgu öeldud: ükski tegu pole mõttetu, ükski hea tegu ei hävine!

Siinmail sõandati Adamsoni luulet avaldada alles 1965. aastal Väikese luuleraamatu kujul. Koostajaks oli Adamsoni murdekeelsetki luulet taipav Ain Kaalep. Veel enne Hendrik Adamsoni 100. sünnipäeva sai valmis ka teine raamat — poisikese hingehädasid kujutav jutt *Auli*, mille esimene pool ilmus esmakordselt *Loomingus* 1929. ja teine pool *Sakala* lehis 1931. aastal, tervikuna esperantokeelse raamatuna Budapestis 1934. a. Kaua käibelt kõrval olnud kirjasõna ja kirjanikuga võib juhtuda see kurb lugu, et uued põlvned ei pruugi märgata ega tervitadagi nende taastulemist, nii eemale on nad kasvanud. Adamsoni puhul on need kartused väikesed. Ta luules on nii palju hääd ja algmist keeleollust, et ta ei saa iial ununeda olematuks. Hendrik Adamsoni sündimise saja aasta mälestuspäev on 6. oktoobril (24. septembril vana kalendri järgi). Adamsoni sünniga on seotud legend, mida jutustanud ta ema. Imikuna vaadanud Hendrik kord nõnda päikesesse, et eluks ajaks rikkunud ühe silma. Kõikidel piltidel, mis Adamsonist jäänud, on silmade erinevus märgata, kuid ei oskaks öelda, kas mõlemad näevad või tõesti too teine on päikesest pime.

6. nov. 1989–1. sept. 1991

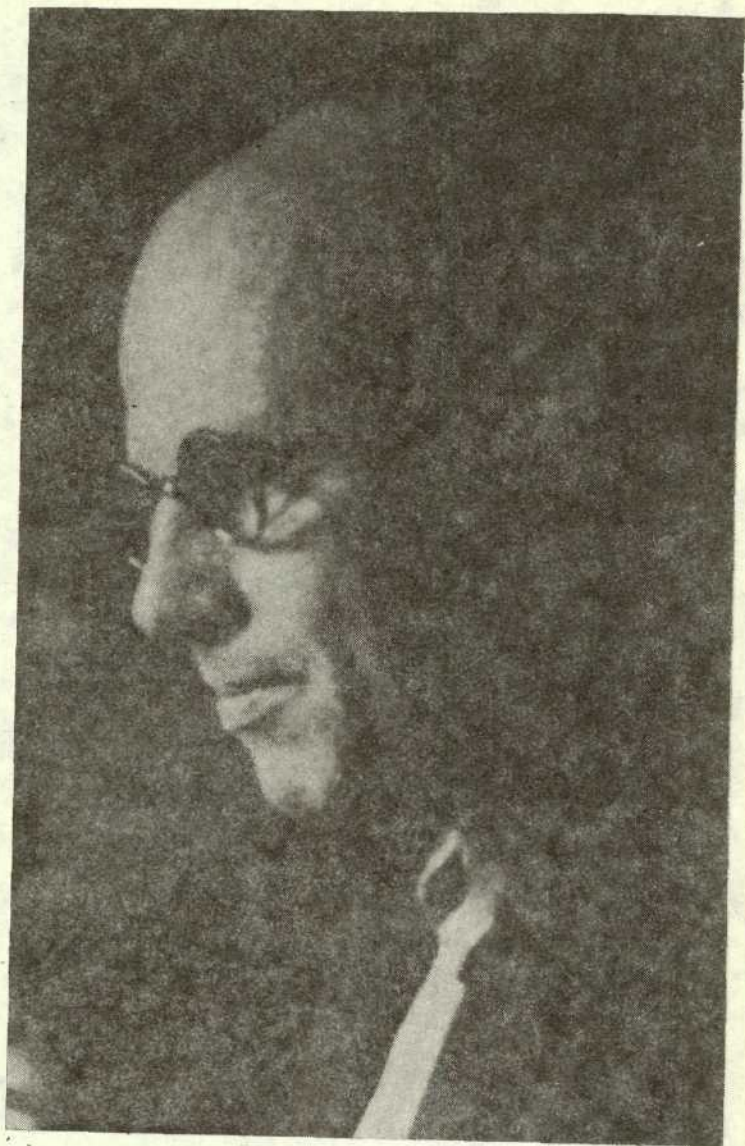

Foto Kirjandusmuuseumi kogust

LUULET

Laule laialipuistatud laekast

Hendrik Adamson

SAABUB SUVI

Saabub suvi, paistab päike,
raasu raksatab ehk äike,
pilgu pikne pagiseb,
vilgub-välgub veten, voogen,
tõmbab tuul kui pehme poogen,
pillat piisku pladiseb
küllap kõrgitsevailt kõrkjailt,
tuleb tujuti ja tõrkjalt,
hajub õhku auruna,
suladen soin sinisuitsuks.
Keegi kuhugi kui kutsuks,
nägu noor ning naerune,
ja sa jälgid kohe kutset,
otsid õnne, ohtu uudset
või ka võiduvõimalust
ammuigatsetut aimad,
vallanduvad veres vaimud,
läbi liha lõõmab lust.

(9. V 1942.)

ILLEKE

Illeke, luhalilleke,
sitsseelik, pitspõlleke,
õluni hele õlleke,
valge mille peal vahuke —
kelmusist kihisev kahupea.

Siledake sa, saledake,
väljudes viledake, väledake,
kiljudes kole kiledake,
heljudes hoopis heledake.

Sööksin su suhkrusaiana,
maitseksin mesikastena,
mõtted keerlevad maiana
üumber su mesilastena,
ilmud andeid täis aiana,
ettud mull' esinaisena,
elu kelt lailas laiana,
põlu pideva paistena,
valu vaheda' väistena.

Illeke, luhalilleke!

TUULED TÕID TUSKA

Tuuled tõid tuska, vilu ilm vaevas,
meel muutus mõrudaks, hämaraks hing,
tuhmus ja tumenes tahmane taevas,
varjutas vinetus välju kui ving.

Ahenes avarus, tihenes tiidsalt
videvi varjude riivatu ring,
pidevalt plaksutas pimedus piitsa,
kihises, kahises kargejaist kink.

Nähtud ei nägusid, kuuldus kuid kuiskeid:
sõelus seal sõgedaid, nõelus neid ning
tujukaid tantsusid tekkis teel tuiskes,
kiskus ja katkus kus kaelapand ling.

Eelpool ent eredat välk viskas valgust,
pimedus paistis ja paiskas kui piik,
silmasid sihti siis, aimasid algust,
kukutet kurjus kus, rikut ta riik.

Tõugakem tõkked teelt, läitkem leel lõkked,
häviks et hämar ja leekide leil
muudaks me mustadki murede mõtted,
selgem siis sammuda tuleva teil.

(12.-13. V 1942.)

OODAKE, OMAKSED

Karmil käel kaugele kistud kes kodust,
vägisi võõrsile veetud,
olete omaste hooleks ühtsoodu,
meeles meil igapäev peetud.

Vahel küll mõõtmatud metsikud mandrid,
turmaga tulvatud tapluste tandrid,
hingest ei hääbu ent hetkekski hää:
kodutud kallid ses surmaöös sääl.

Linnuna lendaks teil' lohutust looma
igaiüks armsate hulgast,
tuttavad tõttaksid tervitust tooma,
jagama jõudu ja julgust
vastu veel võidelda vägivallal'.

Kaua ei kakle need kaarnad te kallal:
vibu ju vinnas ja nuhtleja nool
surma siit saatmas sel sõgedal sool¹.

Oodake, omaksed, hommik uus koidab,
kodutee kullasel kumal
lilledes lõhnavais leegib ja loidab,
julgeid ei jäta ju Jumal, —
ahastuseski abi ta annab,
kannatusist ka koju kord kannab,
leevendub, lohutub, lõpeb kord lein,
vare kust vajuks, säääl seisab siis sein.

(16. VI 1942.)

SÜDAMELE

Süda, miks sina suviselt sumised?
Taamalt ju ligivad tandrid lumised,
lilled ja õied kus kurdavad kuluna
tõustes tormide hullunud uluna;
harva kiir kirkam udusse eksimas,
raagus puud päädega pilvisse peksimas,
latvade laulud luid läbides lõikuvad,
nülitud näoga kuud käbides kõikuvat
näed ja tähti tantsides tuikuvat,
ent see ei segagi, süda, sind suikuvat:
ikka sa käo kukkumist kumised,
kevade keeled sul; suviselt sumised,
alles näen ilutsedes sind haarduvat.
Kas sa ei tunnegi talves end tarduvat?

(16. VII 1943.)

KES ON KES

Kas mu kallim kasvand selleks valgeks solgeks
puuks,
mille kroonina näib mulle senine su juuks,
kammi keegi muutnud kuldseks kõrgel kuuks,
õhtutuule sosinaks saand nõrgaks sinu nuuks,
vannutad kas sulle jäänud tundmustega
truuks.
Mul ent tarvis mõtelda on mõnest-mõnest
muust,
ei ma enam kuulatagi kõnet sinu suust.

(1945.)

HAIGE SÜGIS

Sügise helkide eritsus:

haabade, vahtrate veritsus,
kaskede kollatõbised kroonid,
mustarõugelis-lillad toonid
härma läigatet lepiku äärele,
kaltsuna katki rebitud säärele
siin säääl mõtled midagi mähitud,
taamal tipitud, täpitud, tähitud
lipendab, lapendab, ripendab rüü
ümber tiisikuskahvatu tüü.

(8. X 45.)

NAASNUD VIKINGID

Helkiva hõbedast laevaga,
kaaslaskonna karratuga
otsis maa ühtimist taevaga
Kalevipoeg Varrakuga.

Kiikudes korgina kiilivees
seirasin neid raskel reisil;
ilmule uusile hiilides
pesin põski vastseis vesis.

Põhjapiirises pimedas
valgustuses virmaliste
Ilmaneid hügu imetas
hiigla haluvirnal-istmel,

millest lõmmusid lõhestas,
pilakusse piirgu pistis,
Õhne kaldail et õhetas,
Virust Võrru viirguks vistist.

Mitme valmis saand vaevaga
kaaslaskonna karratuga
naasnud läikiva laevaga
Kalevipoeg Varrakuga.

(31. XII 1945.)

MILLE-MALLE VILLA

Tellis tulla Mille-Malle külla talle
Pillapalu "Lillesalu" "Villa"-tallu.
Mille-Malle sellest mulle: "Küll ei külal kulla
külla,
üle valli sülle sulle

kallab kalleid kila-kõlatumaid kelli —
ille-helli lälle-lilli.”
Õhtu hilja jõudsin välja Pillapallu.
Tõstnud talla üle silla lilla sirelite sallu,
nagu tulle tulin tallu:
vallal värav valge villa,
majas malbe Mille-Malle pilland enda pilla-
palla.
Saanud sülle hella-kulla Mille-Malle,
jäädavalt jäin külla talle
“Villa” tallu, Pillapalu “Lillesallu”.

Käsitõlkest valinud

Hando Runnel

PROSLOGION EHK KÕNELUS

Canterbury Anselm

Tõlkinud Marju Lepajõe

Eessõna

Pärast seda kui olin — inimesena, kes vaikselt omaette arutades uurib, mida ta ei tea, — mõnede vendade tungival palvel avaldanud ühe väikse töö näitena, kuidas mõelda usu alusest, ja olin järele mõelnud, et see on kokku põimitud ketina paljudest põhjendustest, hakasin eneses uurima, kas oleks ehk võimalik leida ühtainust põhjendust, mis ei vaja enesele muud tõestust peale iseenda ja millest üksi piisaks näitamiseks, et Jumal on tõesti olemas ja et ta on ülim hüve, mis midagi muud ei vaja ja mida vajavad kõik, et olla ja hästi olla, ja mida iganes usume jumalikust olemusest.

Sageli ja püüdlikult oma mõtet sennapoole suunates näis mulle kord, et suudan juba tabada, mida otsin, ent teinekord kadus vaimuteravus üldse, ning lõpuks tahtsin lootusetult kõik katki jätta, nagu oleksin otsinud asja, mida leida on võimatu. Ent kui tahtsin seda mõtet täiesti eemale ajada, et ta ei oleks mu meelt vallates

Proslogion: Untersuchungen. Lateinisch-deutsche Ausgabe von P. Franciscus Salesius Schmitt O. S. B. Abtei Wimpfen. Stuttgart—Bad Cannstatt: Frommann—Holzboog, 1984.

Nurksulgudes on teksti osad, mida F. S. Schmitti väljaandes pole, teistes aga on. Ümarsulgudes on tõlkija lisatu. Kursiivis on täpsed või kohandatud Püübli tsitaadid. *Tlk.*

ilmaasjata takistuseks teistele mõtetele, milleni võiksin jõuda, siis hakkas ta ennast mingi pealetükkivusega ikka rohkem ja rohkem tõrkujale ja enda kaitsjale peale suruma. Niisiis, ühel päeval, kui tema pealetükkivusele raevukalt vastu seistes väsisin, näitas see, mida ma enam ei lootnud, end just mõtete kokkupõrkes, nõnda et haarasin innuga kinni mõttest, mida olin ärevalt eemale tõrjunud.

Niisiis arvates, et see, mille leidmise üle rõõmustasin, võiks kirja panduna mõnele lugejale meelepärane olla, olen kirjutanud nii sellest kui ka muust järgneva väikse töö kui inimene, kes üritab oma vaimu Jumala vaatlemiseni tõsta ja püüab mõista, mida usub. Ja et ma ei pidanud ei üht ega teist, mida ülalpool meenusin, väärivaks raamatu nime või seda, et ette panna autori nimi, — kuigi ma ei arvanud ka, et nad tuleb käest anda üldse ilma ühegi pealkirjata, millega nad kedagi, kelle kätte nad juhtuvad, end mingil viisil lugema kutsuksid, — olen andnud kummalegi oma pealkirja, nõnda et esimese nimi on "Näide, kuidas mõelda usu alusest" ja järgneva oma "Usk, mis otsib mõistmist". Aga et juba paljud on mõlemat nende pealkirjade all ümber kirjutanud, on paljud mulle peale käinud — ja kõige enam auväärne Lyoni peapiiskop Hugo, kes täidab Gallias apostelliku saadiku kohustusi ja kes käskis seda oma apostellikus autoriteedis —, et oma nime neile ette kirjutaksin. Et seda sobivamalt teha, nimetasin siis esimese *Monologion*'iks s.o kõneluseks iseendaga, teise aga *Prosligion*'iks s.o kõneluseks (teisele).

Peatükid

- I. Vaimu kutsumine Jumalat vaatlema.
- II. Et Jumal tõesti on.
- III. Et teda ei saa mõelda olematuna.

- IV. Mil viisil ütles *taipamatu oma südames*, mida mõelda ei saa.
- V. Et Jumal on see, mis iganes on parem olles kui mitte olles; ja ainsana iseene se kaudu olemas olles on ta teinud eimillestki kõik muu.
- VI. Mil viisil on ta tundlik, kui ta pole keha.
- VII. Mil viisil on ta kõikvõimas, kui ta paljut ei või.
- VIII. Mil viisil on ta halastaja ja võimetu kannatama.
- IX. Mil viisil ta tervenisti õiglasena ja ülimalt õiglasena heidab armu halbadele.
- X. Mil viisil ta õiglaselt karistab ja õiglaselt heidab armu.
- XI. Mil viisil on *kõik Issanda teed halastus ja tõde*; ja ometi on Issand õiglane kõigil oma teedel.
- XII. Et Jumal on elu ise, millest ta elab; ja nii (teistegi) sarnaste (asjade) puhul.
- XIII. Mil viisil on ainult tema piirideta ja igavene, kui ka teised vaimud on piirideta ja igavesed.
- XIV. Mil viisil ja miks näevad ja ei näe Jumalat tema otsijad.
- XV. Et ta on enam, kui on võimalik mõelda.
- XVI. Et see on *ligipääsmatu valgus*, milles ta elab.
- XVII. Et Jumalas on harmoonia, hõng, maitse, õrnus, ilu tema väljendamatul viisil.
- XVIII. Et ei Jumalas ega tema igavikus, mis on ta ise, pole osi.
- XIX. Et ta ei ole ruumis ega ajas, vaid kõik on temas.
- XX. Et ta on enne ja väljaspool kõike, ka igavest.
- XXI. Kas see on *igaviku igavik* või *igavikkude igavikud*.
- XXII. Et üksnes tema on see, mis ta on ja kes ta on.
- XXIII. Et see hüve on ühtaegu Isa ja Poeg ja Püha Vaim; et see on *üks, mida on vaja*; et see on kõik ja terve ja ainus hüve.
- XXIV. Oletus, milline on see hüve ja kui palju teda on.

XXV. Kui palju ja milliseid hüvesid neil on, kes seda naudivad.

XXVI. Kas see on täielik rõõm, mida Issand lubab.

I peatükk

VAIMU KUTSUMINE JUMALAT VAATLEMA

Hei armetuke nüüd,

page pisuke oma tööde juurest,
varja end veidike oma kihavate mõtete eest.

Heida nüüd koormavad mured
ja lükka edasi vaevavad rabelused.

Ole veidigi vaba Jumala jaoks
ja puhka veidigi temas.

Mine oma südame kambrisse,¹
aja välja kõik peale Jumala ja selle,
mis aitab sind teda otsida, ja
sulgenud ukse,² otsi teda.

Ütle nüüd, mu süda tervenisti,
ütle nüüd Jumalale:

Otsin sinu palet,
sinu palet, Issand, otsin.³

Hei nüüd ka sina, Issand, mu Jumal, õpeta mu südant,
kus ja mil viisil ta sind otsiks,
kus ja mil viisil ta sind leiaks.

Issand, kui sa pole siin,
kust otsiksin ma sind äraolevat?

Kui aga oled kõikjal,
miks ei näe ma sind siinolevana?

¹Mt 6:6.

²Ibidem.

³L 27:8.

Ent sa elad ju *ligipääsmatus valguses*.⁴

Ja kus on ligipääsmatu valgus?

Või mil viisil võiksin ligi pääseda ligipääsmatule valgusele?

Või kes juhhib mind ja juhhib sisse mind sellesse,
et näeksin sind selles?

Siis veel, millistest märkidest,

millisest näost otsiksin sind?

Ma pole kunagi näinud sind, Issand, mu Jumal,
ma ei tunne su nägu.

Mida peab tegema, kõige kõrgem Issand,
mida peab tegema sinust kaugele pagendatu?

Mida peab tegema su sulane, ängistatud armastusest
sinu vastu

ja kaugele heidetud su näo eest?⁵

Ta januneb näha sind — ja liiga kaugel on temast su
nägu.

Ta ihkab pääseda su ligi — ja ligipääsmatu on su elu-
paik.

Ta ihaldab leida sind — ja ei tea su paika.

Ta püüab otsida sind — ja ta ei tea su palet.

Issand, sa oled mu Jumal ja sa oled mu Issand —

ja kordagi pole ma näinud sind.

Sa oled mu teinud ja uuesti teinud ja kõik mu hüved
oled sina mulle andnud — ja ma ei tunne veel sind.

Lõppude lõpuks olen tehtud, et näha sind —

ja ma pole veel teinud, mille pärast olen tehtud.

Oh inimese viletsat loosi, kui ta selle on kaotanud, mille
jaoks ta on tehtud!

Oh seda masendavat ja hirmsat langust!

Häda! Mida on ta kaotanud ja mida leidnud,

⁴1 Ti 6:16.

⁵L 51:13.

mis on kadunud ja mis on jäänud!

Ta on kaotanud õndsuse, mille jaoks ta tehtud oli,
ja leidnud viletsuse, mille jaoks ta tehtud ei olnud.

Kadunud on, milleta miski pole õnnis,
ja jäänud on, mis iseenesest vaid viletsus.

Sõi kord inimene inglite leiba,⁶ mille järele nüüd on näljas;

sööb nüüd valude leiba,⁷ mida tookord ei teadnud.
Häda! Inimeste üldine leinakisa,

Aadama laste hala kõikjal!

Too rõhitses täissöönuna,
meie ohkame näljasena.

Tollet oli küllastus,
meie kerjame.

Too oli omades õnnelik ja kahetsusega jättis —
meie õnnetuna tunneme puudust ja haledamalt igatseme.

Ja häda! Jääme tühjade kätega.

Miks ei hoidnud ta meile, kui oleks kergesti võinud,
seda, millest nii raskesti ilma oleme?

Miks pani ta nõnda lukku meie eest valguse
ja ümbritses meid pimedusega?

Miks nõnda, et ta viis meilt elu
ja tõi surma? —

Vaevatud, kust oleme välja aetud,
kuhu sisse aetud!

Kust alla tõugatud,
kuhu varisenud?

Isamaalt pagendusse,
Jumala nägemisest meie pimedusse.

⁶L 78:25.

⁷L 127:2.

Surematuse lõbust surma mõrudusse ja õudusevahku.
Vilets muutus! Missugusest heast missugusesse halba!
Raske kaotus,
raske valu,
raske kõik!

Ent häda mulle viletsale, ühele viletsatest Eeva poegadest,

kes kaugele aetud Jumalast!

Mida ma üritasin, mida teoks tegin?

Kuhu ma püüdsin, kuhu pärale jõudsin?

Mille poole ma hingasin? Milles ohkan?

Otsisin head⁸ — ja vaata, segadus!⁹

Püüdsin Jumala poole — ja pörkasin iseenda vastu.

Rahu otsisin oma üksinduses — ja ahastust ja valu leidsin¹⁰ oma sisemuses.

Tahtsin naerda oma meele rõõmust — ja pidin kisendama oma südame oigamisest.¹¹

Loodeti rõõmu — ja vaata, kust saginevad ohked!

Ja sina, oh Issand, kui kauaks?¹²

Kui kauaks, Issand, unustad sa meid,

kui kauaks pöörad ära oma näo meist?¹³

Millal vaatad meie peale ja võtad kuulda meid?¹⁴

Millal valgustad me silmi¹⁵ ja näitad meile oma nägu?¹⁶

⁸L 122:9.

⁹Jr 14:19.

¹⁰L 116:3.

¹¹L 38:9.

¹²L 6:4.

¹³L 13:2.

¹⁴L 13:4.

¹⁵L 13:4.

¹⁶L 80:4, 8.

Millal annad sa end tagasi meile?

Vaata siia, Issand, võta kuulda, valgusta meid, näita end meile!

Anna end tagasi meile, et meil oleks hea, sest muidu on meil nii halb.

Tunne kaasa me vaevadele ja püüdlustele sinu poole, kes me oleme jõuetud sinuta.

Sa kutsud meid, *aita meid*.¹⁷

Palun, Issand, et ma ei kaotaks lootust ohkamises, vaid võiksin hinge tõmmata lootmises.

Palun, Issand, mu süda on kibe ilma lohutuseta,
mahenda teda oma lohutusega.

Palun, Issand, näljasena hakkasin otsima sind,
et ma ei peaks jätma söömata
sinust.

Nälginult lähenesin, et ma ei peaks
eemalduma söömata.

Vaesena tulin rikka juurde, haledana
halastaja juurde, et ma ei läheks tagasi
tühjana ja põlatuna.

Ja kui *enne söömist ohkan*,¹⁸ anna veel pärast ohkamisi,
mida sööksin.

Issand, kõverasse surutuna ei saa ma muud kui allapoole
vaadata;

aja mind sirgu, et saaksin end pöörata ülespoole.

Mu patud, mis on tõusnud üle mu pea,¹⁹ mässivad mind
kinni,

ja nagu *raske koorem*²⁰ rõhuvad nad mind.

¹⁷L 79:9.

¹⁸ii 3:24.

¹⁹L 38:5.

²⁰*Ibidem*.

Haruta mind lahti, võta mult koorem, et ei sulgeks nende kaev oma surud minu kohal.²¹

Lubatagu mulle pilku tõsta su valguse poole,

olgu või kaugeltki,

olgu või sügavaltki.

Õpeta mind otsima sind

ja näita end otsijale,

sest ma ei saa sind otsida, kui sa ei õpeta,

ega leida, kui sa end ei näita.

Tahan otsida sind igatsedes,

igatseda otsides.

Tahan leida armastades,

armastada leides.

Ma tunnistan, Issand, ja tänan, et oled loonud minus selle *sinu kuju*,²² nõnda et mäletades sind mõtlen sinust, armastan sind.

Ent ta on pahede hõõrumisest nii kustunud,

ta on pattude suitsust nii tuhmunud,

et ta ei saa teha, mille jaoks ta tehtud on, kui sa ei uuenda teda ega vormi uuesti.

Ma ei katsu, Issand, läbi tungida sinu kõrgusse, sest ei mingil viisil pea ma sellele võrdseks oma mõistust, aga igatsen veidigi mõista sinu tõde, mida usub ja armastab mu süda. Sest ma ei püüa mõista, et uskuda, vaid usun, et mõista. Ja usun ju ka seda, et *kui ma ei usu, siis ma ei mõista*.²³

²¹L 69:16.

²²1 Mo 1:27.

²³Js 7:9.

II peatükk

ET JUMAL TÕESTI ON

Niisiis, Issand, kes sa annad usu mõistmise, anna mulle oma äranagemist mööda mõista, et oled nii, nagu usume, ja oled see, mida usume. Ja usume ju, et oled miski, millest enamat pole võimalik mõelda.

Ent kas pole olemas seda laadi loomust, et ütles *taipamatu oma südames: "Jumalat ei ole"*?²⁴ Kuid kindlasti sama taipamatugi, kui kuuleb sedasama, mida ütlen: "Midagi, millest enamat pole võimalik mõelda", mõistab, mida kuuleb, ja mida ta mõistab, on tema mõistuses, isegi kui ta ei mõista, et see on olemas.

Üks on ju asja olemine mõistuses, teine — mõista, et asi on olemas. Kui ju maalija mõtleb ette, mida ta tegema hakkab, on tal see küll mõistuses, ent seda, mida ta pole veel teinud, ei mõista ta juba olemasolevana. Kui ta aga on juba maalinud, on tehtu tal mõistuses ja ta mõistab seda ka olemasolevana.

Niisiis veendakse ka taipamatut, et mõistuseski on midagi, millest enamat pole võimalik mõelda, sest kui ta seda kuuleb, ta mõistab; ja mida iganes mõistetakse, on mõistuses.

Ja kindlasti see, millest enamat mõelda ei suudeta, ei saa olla üksnes mõistuses. Nimelt, kui ta ka üksnes mõistuses on, võib temast mõelda ka kui tegelikult olevast, mis on enam. Kui see, millest enamat pole võimalik mõelda, on üksnes mõistuses, siis seesama, millest enamat pole võimalik mõelda, on see, millest enamat on võimalik mõelda. Ent seda kindlasti ei saa olla. Niisiis on kahtlemata olemas midagi, millest enamat ei saa mõelda, seda nii mõistuses kui tegelikkuses.

²⁴L 14:1.

III peatükk

ET TEDA EI SAA MÕELDA OLEMATUNA

Igal juhul on tõesti nii, et teda pole võimalik mõelda olematuna. Nimelt võib mõelda midagi, mida pole võimalik mõelda olematuna; see on enam kui see, mida võib mõelda olematuna. Seetõttu, kui seda, millest enamat ei saa mõelda, võib mõelda olematuna, (siis) seesama, millest enamat ei saa mõelda, ei ole see, millest enamat ei saa mõelda; mis ei lähe kokku. Järelikult on tõesti midagi, millest enamat pole võimalik mõelda, nõnda et seda pole võimalik mõelda olematuna.

Ja see oled sina, Issand, meie Jumal. Niisiis oled tõeliselt, Issand, minu Jumal, nõnda et sind ei saa mõelda olematuna; ja õigusega. Nimelt kui mõni aru võiks mõelda midagi paremat sinust, tõuseks loodu Loojast üle, ja mõistaks kohut Looja üle; mis on kindlasti mõistusevastane. Ja kõigest ju, mis iganes on, üksnes peale sinu, võib mõelda kui olematust. Seega siis on ükski sinul ainsana kõigist kõige tõelisem olemine ja seetõttu on sul seda kõigist kõige enam, sest mis iganes muu on olemas, ta ei ole nii tõeliselt, ja seepärast on tal vähem olemist.

Miks siis ütles taipamatu oma südames: "Jumalat ei ole"?²⁵ Kui nii nähtav on mõistuslikule vaimule, et oled kõige enam kõigist. Miks, kui mitte (seepärast), et (ta on) rumal ja taipamatu?

IV peatükk

MIL VIISIL ÜTLES TAIPAMATU OMA SÜDAMES,
MIDA MÕELDA EI SAA

Kuid mil viisil ütles ta oma südames, mida ta mõelda ei saanud; või mil viisil ta ei saanud mõelda, mida ütles südames? Kui öelda südames ja mõelda on seesama. Kui see tõesti on nii, sest tõesti ta kindlasti ka

²⁵L 14:1.

mõtles, sest ta ütles oma südames; ja ta ei öelnud südames, sest ta ei saanud seda mõelda; (siis järelikult) ei öelda ega mõelda südames ainult ühel viisil. Mõeldakse ju asjast erinevalt, kui mõeldakse sõna, mis teda määrgib; ja erinevalt, kui mõistetakse seda ennast, mis asi on. Esimesel viisil seega võib mõelda Jumalast olematuna; teisel kindlasti mitte. [Tõesti, mitte keegi, kes mõistab, mis on tuli ja vesi, ei saa mõelda, et tuli on tegelikult vesi, küll aga oleks see sõnades võimalik.] Nõnda niisiis ei saa keegi, kes mõistab, et Jumal on, mõelda, et Jumalat ei ole; ta võib öelda neid sõnu südames, kas üldse ilma tähenduseta või mingi võõra tähendusega. On ju Jumal see, millest enamat mõelda pole võimalik. Kes seda hästi mõistab, mõistab seda kindlasti nii, et teda ei saa mõelda olematuna. Kes niisiis mõistab, et Jumal sel viisil on, ei saa mõelda, et teda pole.

Tänu sulle, hea Issand, tänu sulle, sest mida esmalt uskusin su kingituse kaudu, mõistan juba su valgustuse kaudu, nõnda et kui ma ei tahaks ka uskuda sind olevana, ometi oleks mul võimatu seda mitte mõista.

V peatükk

**ET JUMAL ON SEE, MIS IGANES ON PAREM
OLLES KUI MITTE OLLES; JA AINSANA ISE-
ENESE KAUDU OLEMAS OLLES ON TA
TEINUD EIMILLESTKI KÕIK MUU**

Mis sa niisiis oled, Issand Jumal, kellest midagi enam ei saa mõelda? Ent mis oled sa kui mitte see, mis ülemana kõigest on ainsana olemas iseene kaudu ja on kõik muu teinud eimillegi? Mis iganes ju ei ole see, on vähem kui see, mida on võimalik mõelda; ent sinust seda mõelda pole võimalik. Seega, milline hüve puudub ülimal hüvel, mille kaudu on olemas kogu hüve?

Sa oled niisiis õiglane, tõerääkija, õnnis ja mis iganes on parem olles kui mitte olles. On ju parem olla õiglane kui ebaõiglane, parem õnnis kui õnetu.

VI peatükk

MIL VIISIL ON TA TUNDLIK, KUI TA POLE KEHA

Kuid kui olla tundlik, kõikvõimas, halastaja, kannatamisvõimetu on parem kui mitte olla, mil viisil oled tundlik, kui sa pole keha; või kõikvõimas, kui sa kõike ei või; või halastaja ja samas kannatamisvõimetu?

Sest, kui üksnes kehalised (asjad) on tajutavad, kuna meeled on keha ümber ja kehas, mil viisil (siis) oled tundlik, kui sa pole keha, vaid ülim vaim, kes on kehas parem?

Ent kui tundmine pole midagi muud kui tunnetamine ega millekski muuks kui tunnetamiseks — nimelt, kes tunneb, tunnetab vastavalt meelte iseloomule, nagu (näiteks) nägemise kaudu värve, maitsmise kaudu maitseid — siis öeldakse kohaselt, et tuntakse mingil viisil, kui mingil viisil midagi tunnetatakse.

Niisiis, Issand, ehkki sa pole keha, oled sa tõesti siiski ülimalt tundlik sel viisil, mil kõike ülimalt tunnetad; mitte sel viisil, mil hingeline tunnetab kehalise meelega.

VII peatükk

MIL VIISIL ON TA KÕIKVÕIMAS, KUI TA PALJUT EI VÕI

Ent mil viisil oled kõikvõimas, kui sa kõike ei või. Kui sa ei või hävitatud olla, ei petta ega tõde valeks teha, nõnda et see, mis on tehtud, oleks tegemata; ja palju sarnast. Mil viisil võid kõike?

Ent kas seda võida pole mitte võimelisus, vaid võimetus? Kes seda võib, võib seda, mis talle enesele ka-

sulik pole ja mida ta ei pea. Mida rohkem ta seda võib, seda rohkem võivad vaenulikkus ja väärus tema vastu ja seda vähem ta ise nende vastu. Sest kes nii võib, ei või võimelisusega, vaid võimetusega. Ei öelda ju end võivat seepärast, et ise võidakse, vaid et oma võimetusega panakse midagi muud enese vastu võima; või mingi teise kõnelemisviisiga, nii nagu paljust sobimatult kõneldakse.

Nagu siis, kui paneme "olemise" "olematus" asemele, ja "tegemise" selle asemele, mis on "tegematus" või "mitte midagi tegemine". Ütleme ju sageli sellele, kes eitab mingit asja: "nii on, nagu ütled olevat", kui sobiv näib olevat öelda: "nii ei ole, nagu sa ütled olemata olevat". Samuti ütleme: "see istub", nii nagu "ta teeb", või: "see puhkab", nii nagu "ta teeb", kusjuures "istumine" on "millegi tegematus" ja "puhkamine" on "mitte millegi tegemine".

Niisamuti ka, kui kellelgi öeldakse olevat võime teha või taluda midagi, mis talle pole kasulik või mida ta ei pea, mõistetakse võimetust võimelisuse kaudu. Sest mida enam on tal seda võimelisust, seda võimsamad on tema vastu vaenulikkus ja väärus ja seda võimetum on ta nende vastu.

Niisiis, Issand Jumal, järelikult oled tõesti kõikvõimas, sest sa ei või midagi võimetuse kaudu ja miski ei või midagi sinu vastu.

VIII peatükk

MIL VIISIL ON TA HALASTAJA JA VÕIMETU KANNATAMA

Ent mil viisil oled ühtaegu halastaja ja võimetu kannatama? Kui oled võimetu kannatama, ei tunne sa ju kaasa; kui sa ei tunne kaasa, siis ei ole sul õnnetu jaoks kaastundest õnnetus südant, mida halastaja olla tähendab.

dab. Ja kui sa ei ole halastaja südamega, kust saavad onnetud nii palju lohutust?

Mil viisil niisiis, Issand, oled ja ei ole halastaja, kui mitte olles halastaja meie ja mitte enese suhtes? Sa oled (seda) kindlasti meie tundmise järgi ja mitte enese tundmise järgi. Ja nimelt, kui sa meie viletsate peale vaatad, tunneme me halastuse mõju; sina mõjutamist ei tunne.

Ja niisiis oled halastaja, sest päästad viletsad ja heidad armu oma patustele; ja sa ei ole halastaja, sest kaastunne viletsusele ei mõjuta sind.

IX peatükk

MIL VIISIL TA TERVENISTI ÕIGLASENA JA ÜLIMALT ÕIGLASENA HEIDAB ARMU HALBADELE

Kuid mil viisil heidad sa armu halbadele, kui oled tervenisti õiglane ja ülimalt õiglane? Mil viisil siis tervenisti õiglasena ja ülimalt õiglasena teed midagi ebaõiglast? Või mis õiglus see on, anda igavese surma pälvinule elu igavikus? Kust siis, hea Jumal, hea headele ja halbadele, kust on sul, (et) päästad halvad, kui see pole õiglane ja sa midagi ebaõiglast ei tee?

Kas mitte seepärast, et su headus on tabamatu, pole ta varjul *ligipääsmatus valguses*, kus *elad*?²⁶ Tõesti, sinu headuse kõige salajasemates sügavikes on varjul läte, kust voolab su halastuse jõgi. Nimelt, kui oled tervenisti ja ülimalt õiglane, oled ometi ka halbadele heasoovlik, sest oled tervenisti ülimalt hea.

Oleksid ju vähem hea, kui sa poleks ühelegi halvale heatahtlik. On ju see, kes on hea nii headele kui ka halbadele, parem sellest, kes vaid headele on hea. Ja see, kes on halbadele hea nii karistades kui ka armu andes, on

²⁶ 1 Ti 6:16.

parem sellest, kes vaid karistades. Seega oled halastaja, sest et oled tervenisti ja ülimalt hea. Ja kui on vahest ilmne, miks sa headele tasud heaga ja halbadele halvaga, siis on kindlasti sügavasti hämmastav, miks sa tervenisti ja ülimalt õiglasena ning midagi vajamata jagad head halbadele ja oma võlglastele.

Oh su headuse kõrgust, Jumal!

Ja paistab, miks oled halastaja, ja pole lõpuni näha.

Vaadatakse, kustkohast jõgi voolab, ja ei nähta lätet, kustkohast ta sünnib.

See on ju headuse täielikkusest, et oled oma patustele armuline; ja sinu headuse sügavikes on varjul, mis põhjusel oled selline. Kui tasuksid headele heaga ja halbadele halvaga headusestki, näib seda ometi nõudvat ka õigluse mõte.

Kui aga halbadele jagad head,

ja on teada, et ülimalt hea seda tahtis,

siis on hämmastav, kuidas ülimalt õiglane seda tahta võis.

Oh halastus, millisest rikkast magususest ja magusast rikkusest voolad me ette!

Oh Jumala mõõtmatu headus, mis mõju pärast patused sind armastama peavad!

Päästad ju õiglasi, keda õiglus saadab;

nood aga vabastad, keda õiglus hukka mõistab.

Neid, keda teened toetavad,

ja noid, kelle teened seisavad selle vastu.

Neid, tundes ära hea, mille oled andnud;

noid, andestades halba, mida oled vihanud.

Oh mõõtmatu headus, kes sa nii kogu mõistusest üle ulatud,

tulgu minu peale see halastus, mis hoovab sinu niisuuarest rikkusest!

Voolaku minusse, mis voolab sinust.

Heida armu leebuses,
ära maksa kätte õigluses.

Kui on ka raske mõista, mil viisil sinu halastus pole kaugel su õiglusest, ometi on möödapääsmatu uskuda, et ta ei vastandu mingil viisil õiglusele, mis voolab välja headusest, mida ilma õiglusega ei ole; vastupidi, mis on tõesti üksmeeles õiglusega. Kindlasti, kui sa oled halastaja, sest oled ülimalt hea, ja oled ülimalt hea, sest oled ülimalt õiglane, seetõttu oled tõesti halastaja, sest sa oled ülimalt õiglane.

Aita mind, õiglane ja halastaja Jumal, kelle valgust ma otsin; aita mind, et mõistaksin, mida ütlen. Oled ju tõesti seepärast halastaja, et oled õiglane.

Kas ei sünni siis järelikult su halastus su õiglusest? Kas ei heida sa halbadele armu õiglusest? Kui see on nii, Issand, kui on nii, siis õpeta mind, kuidas see nii on?

Kas pole nii, et õiglane on see, et sa oled nii hea, et paremana pole võimalik sind mõista; ja et sa toimid nii võimsalt, et võimsamana pole võimalik sind mõelda? Mis on aga sellest õiglasem? Seda poleks kindlasti, kui oleksid hea vaid tasudes ja mitte armu heites; ja kui teeksid häid vaid mitteheadest, ja mitte ka halvadest. Sel viisil on niisiis õiglane, et heidad armu halbadele ja teed häid halvadest.

Lõppude lõpuks, mis pole tekkinud õiglaselt, ei pea olema; ja mis ei pea olema, on tekkinud ebaõiglaselt. Järelikult, kui sa halastad halbadele ebaõiglaselt, ei pea sa halastama. Ja kui sa ei pea halastama, siis halastad sa ebaõiglaselt. Kui seda pole lubatud kõnelda, on lubatud uskuda, et sa halastad halbadele õiglaselt.

X peatükk

MIL VIISIL TA ÕIGLASELT KARISTAB JA
ÕIGLASELT HEIDAB ARMU

Ent on ka õiglane, kui karistad halbu. Nimelt, m. on õiglasem, kui et head saavad vastu head ja halva halba? Mil viisil on siis õiglane, et karistad halbu, j. õiglane, et heidad armu halbadele?

Kas mitte seepärast, et ühtviisi õiglaselt karistad halbu, ja teistviisi õiglaselt heidad armu halbadele? Kui sa karistad halbu, on see ju õiglane, sest see vastab nende teenetele; kui aga heidad armu halbadele, on see õiglane, sest see on sobiv sinu headusele, ja mitte seepärast, et see oleks sobiv nende teenetele.

Nimelt nõnda armu heites halbadele oled sa õiglane enese järgi ja mitte meie järgi; nii nagu oled halastaja meie järgi ja mitte enese järgi — sest päästes meid, keda võiksid õiglaselt hävitada, sa ei päästa, nii nagu sa halastaja oled, mitte seepärast, et sina mõjutamist tunneksid, vaid et meie tunneme mõju — nii pole sa õiglane mitte seepärast, et annaksid meile tagasi, mida pead, vaid et teed seda, mis on sobiv sulle kui ülimalt heale.

Nõnda siis karistad sa õiglaselt ja heidad armu õiglaselt ilma vasturääkivuseta.

XI peatükk

MIL VIISIL ON KÕIK ISSANDA TEED HALASTUS
JA TÕDE; JA OMETI ON ISSAND ÕIGLANE
KÕIGIL OMA TEEDEL

Ent kas ei ole ka see õiglane sinu järgi, Issand, kui karistad halbu? On ju kindlasti õiglane, et oled nii õiglane, et õiglasemat ei saa mõelda; mida sa mingil viisil ei oleks, kui sa tasuksid vaid headele heaga ega tasuks halbadele halvaga. On ju õiglasem nii headele kui halbade-

le, ja mitte ainult headele, teenitu tagasi anda. Õiglane on niisiis sinu järgi, õiglane ja heasoovlik Jumal, nii see, et karistad, kui ka see, et heidad armu.

Tõesti siis on kõik Issanda teed halastus ja tõde²⁷ ja ometi on Issand õiglane kõigil oma teedel²⁸ ja läbinisti ilma vasturääkivuseta. Sest seda, keda tahad karistada, pole õiglane päästa; ja seda, kellele tahad armu heita, pole õiglane süüdi mõista. On ju üksnes see õiglane, mida tahad sina, ja ei ole õiglane, mida sina ei taha.

Nii siis sünnib su õiglusest su halastus. Sest õiglane on, et oled nii hea, et oled hea ka armu heites. Ja see ehk ongi, miks ülimalt õiglane võib head tahta halbadele. Ent kui on kuidagi ka haaratav, miks sa võid tahta halbu päästa, siis pole kindlasti võimalik tabada, miks sa ühesugustest halbadeist ühtesid päästad ülimal headusega rohkem kui teisi; ja neid teisi mõistad ülimal õiglusega rohkem süüdi kui esimesi.

Seega oled sa sel viisil tõesti tundlik, kõikvõimas, halastaja ja kannatamisvõimetu, samuti ka elav, tark, hea, õnnis, igavene, ja kõik, mis iganes on parem olles kui mitte olles.

XII peatükk

ET JUMAL ON ELU ISE, MILLEST TA ELAB; JA NII (TEISTEGI) SARNASTE (ASJADE) PUHUL

Ent kindlasti, mis iganes oled, pole sa millegi muu kui iseenese kaudu. Sa oled seega elu ise, millest elad; ja tarkus, millest oled tark; ja headus ise, millest oled headele ja halbadele hea; ja nõnda teistegi sarnaste asjade puhul.

²⁷L 25:10.

²⁸L 145:17.

XIII peatükk

MIL VIISIL ON AINULT TEMA PIIRIDETA JA
IGAVENE, KUI KA TEISED VAIMUD ON
PIIRIDETA JA IGAVESED

Ent kõik, mida ruum või aeg mingil määral piirab, on vähem sellest, mida ei ahista ükski koha või aja seadus. Et mitte miski pole sinust enam, siis ei ohjelda sind mingi koht ega aeg, vaid sa oled kõikjal ja alati. Et seda ainult sinu kohta öelda saab, oled ainult sina piirideta ja igavene. Mil viisil siis öeldakse, et ka teised vaimud on piirideta ja igavesed? Ja muidugi oled ainult sina igavene. Sest ainsana kõigest, nii nagu sa ei lõpeta, nii sa ka ei alusta olemist. Ent mil viisil oled ainult sina piirideta?

Kas mitte seepärast, et loodud vaim on sinuga võrreldes piiridega, aga kehaga võrreldes piirideta? Üleüldse on ju piiridega see, mis kusagil tervelt olles ei saa olla kusagil mujal; mida täheldatakse ainult kehaliste asjade puhul. Piirideta on aga see, mis on tervik kõikjal korraga, nii mõistetakse ainult sind. Aga korraga piiridega ja piirideta on see, mis kusagil tervikuna olles võib samal ajal olla tervikuna kusagil mujal, aga ometi mitte kõikjal; mida teatakse loodud vaimudest. Nimelt kui hing poleks oma keha kõigis liikmeis tervikuna, ei tunneks ta end tervikuna neis kõigis.

Seega oled sina, Issand, ainuüksi piirideta ja igavene; ja ometi on ka teised vaimud piirideta ja igavesed.

XIV peatükk

MIL VIISIL JA MIKS NÄEVAD JA EI NÄE
JUMALAT TEMA OTSIJAD

Kas oled leidnud, mu hing, mida otsisid? Otsisid Jumalat, leidsid ta olevat midagi ülemat kõigest, millest midagi enam pole mõelda võimalik. Ja et ta on

elu ise, valgus, tarkus, headus, igavene õndsus ja õnnis igavik; ja seda kõikjal ja alati. Nimelt kui sa ei leidnud oma Jumalat, mil viisil siis on see tema, kelle sa leidsid ja kelle mõistsid olevat tema nii kindla tõega ja tõe kindlusega?

Kui aga leidsid, miks sa ei tunne, et leidsid? Miks ei tunne mu hing sind, Issand Jumal, kui ta leiab su? Kas ta siis ei leidnud seda, kelle leidis olevat valguse ja tõe? Mil viisil ta siis mõistis seda, kui mitte valgust ja tõde nähes? Või võis ta üldse midagi sinust mõista, kui mitte *su valgusest ja su tõest*?²⁹ Seega, kui ta valgust ja tõde nägi, nägi ta sind. Kui ta ei näinud sind, ei näinud ta valgust ega tõde.

Kas polnud nii, et see oli tõde ja valgus, mis ta nägi; ja ometi ei näinud ta veel sind, sest nägi sind mõnel määral, aga ei näinud sind *nii, nagu oled*?³⁰

Issand, mu Jumal, mu vormija ja uuestivormija, üt- le mu igatsejale hingele, mille poolest sa erined sellest, mida ta on näinud, selleks et ta puhtalt näeks, mida igatseb. Ta pingutab end, et näha rohkem, ja ei näe kaugemale sellest, mida on näinud, midagi peale pimeduse. Ta ei näe isegi *pimedust, mida sinus pole*;³¹ vaid ta näeb, et ta ei või rohkem näha oma pimeduse tõttu.

Miks nii, Issand,
miks nii?

Kas hämardab ta silma ta ebakindlus
või pörkab see tagasi sinu välgust?

Ent kindlasti hämardub iseenesest
ja pörkub ka tagasi sinust.

Ja kindlasti heidab varju ta peale ta lühike aeg
ja sinu mõõtmatus matab ta.

²⁹ L 43:3.

³⁰ 1 Jh 3:2.

³¹ 1 Jh 1:5.

Ja tõesti, ta kitsus ahistab teda
 ja sinu avarus alistab ta.
 Sest kui suur on see valgus,
 millest sätendab kõik tõeline,
 mis annab valgust mõistuslikule vaimule!

Kui avar on see tõde,
 milles on kõik, mis on tõeline,
 ja millest väljaspool pole midagi peale ei-
 miski ja vale!

Kui mõõtmatu on ta, kes ühe pilguga näeb,
 mis kõik on tehtud ja kelle poolt ja kelle
 kaudu

ja mil viisil eimillestki on tehtud!
 Millist puhtust, millist lihtsust, millist kindlust
 ja sära on seal!

Kindlasti enam kui loodu jõuab mõista.

XV peatükk

ET TA ON ENAM, KUI ON VÕIMALIK MÕELDA

Niisii, Issand, sa ei ole mitte ainult see, millest enamat ei saa mõelda. Vaid sa oled midagi enamat, kui mõelda võimalik. Sest et saab ju mõelda midagi sel viisil olevana; kui sina see ei ole, on võimalik mõelda midagi enamat sinust; mida olla ei saa.

XVI peatükk

ET SEE ON LIGIPÄÄSMATU VALGUS,
 MILLES TA ELAB

Tõesti, Issand, see on *ligipääsmatu valgus, milles sa elad.*³² Tõesti, ei ole ju teist, kes tungiks läbi selle, et seal vaadata sind. Tõesti, ma ei näe seda valgust, sest

³²1 Ti 6:16.

teda on mulle liialt. Ja ometi, mida iganes näen, näen läbi tema, nii nagu jõuetu silm näeb, mida näeb, läbi päikese valguse, mida ta päikeses eneses vaadata ei saa. Ei suuda mu mõistus temani, särab liialt, ei haarata teda. Ja ei kannata mu hinge silm vaadata teda kaua.

Välgust põrkab ta tagasi,

avarus alistab ta,

mootmatus matab,

suurus lööb segi.

Oh ülim ja ligipääsmatu valgus!

Oh täielik ja õnnis tõde,

kui kaugel oled sa minust, kes ma nii lähedal

olen sulle!

Kui kaugel oled sa mu silmist, kes olen nii

sinu silma all!

Oled kõikjal tervenisti juures — ja ma ei näe sind.

*Sinus liigun ja sinus olen*³³ — ja ma ei saa tulla sinuni.

Minu sees ja mu ümber oled — ja ma ei tunne sind.

XVII peatükk

ET JUMALAS ON HARMOONIA, HÕNG, MAITSE, ÕRNUS, ILU TEMA VÄLJENDAMATUL VIISIL

Ikka veel oled varjul, Issand, mu hinge eest oma valguses ja õndsuses; ja seepärast vähkreb ta ikka veel oma pimeduses ja viletsuses.

Ta ju vaatab enese ümber — ja ei näe sinu ilu.

Ta kuulatleb — ja ei kuule su harmooniat.

Ta nuusutab — ja ei taju su hõngu.

Ta maitseb — ja ei saa aru su maitsest.

³³ Ap 17:28

Ta puudutab — ja ei tunne su õrnust.
 Nad on ju sinus, Issand Jumal, su väljendamatul
 viisil,
 kes sa oled andnud nad oma loodud asjadele nende
 tundmisviisi järgi;
 ent on tardunud, ent on kangestunud, ent on tõkes-
 tatud mu hinge meeled patu vanast haigusest.

XVIII peatükk

ET EI JUMALAS EGA TEMA IGAVIKUS,
 MIS ON TA ISE, POLE OSI

Ja jälle, *vaata, segadus*,³⁴

vaata, jälle on kurbus ja lein teel vastas *õnne*
*ja rõõmu*³⁵ otsijal.

Juba lootis mu hing küllastumist — ja vaata, puudus
 matab ta jälle!

Juba olin justkui söönud — ja vaata, olen näljasem veel!
 Püüdsin tõusta Jumala valguseni — ja olen kukkunud
 tagasi oma pimedusse.

Ja enamgi veel, mitte ainult ei kukkunud sinna, vaid
 tunnen — olen mässitud temasse.

Kukkusin enne, kui *mu ema sai kandma mind*.³⁶

Tõesti, olen eostatud seal,³⁷ ja sündinud temasse mäs-
 silt.

Tõesti, kord oleme kukkunud sinna me kõik, *kus me kõik*
oleme pattu teinud.³⁸

Kaotasime kõik temas, kes kergelt omas ja õnnetuseks
 enesele ja meile kaotas selle,

³⁴Jr 14:19.

³⁵L 51:10.

³⁶L 51:7.

³⁷Ibidem.

³⁸Ro 5:12.

mida me ei tea otsida, kui tahamegi;
kui me otsime, siis me ei leia;
kui me ei leia, pole see, mida otsime.

Aita mind, sina, oma headuse pärast, Issand.³⁹

Olen otsinud su palet

sinu palet, Issand, ma ihkan,

ära pööra oma nägu minust ära.⁴⁰

Mässi mind lahti⁴¹ minust sinu jaoks. Puhasta, tee terveks, terita, valgusta⁴² mu meele silma, et ta näeks sind. Võtku kokku oma jõud mu hing ja püüdku jälle kogu mõistusega sinu poole, Issand.

Mis sa oled, Issand, mis sa oled, mida mõistab sinus mu hing? Elu oled kindlasti, oled tarkus, oled tõde, oled headus, oled õndsus, oled igavik ja kõik tõeline hüve oled sa.

Palju on seda. Mu ahas mõistus ei suuda nii paljut ühe pilguga korraga näha, et võiks korraga kõike nautida. Mil viisil siis, Issand, oled kõik see? Kas need on sinu osad, või on pigem mis tahes üks neist kõik, mis sa oled? Mis iganes on osade ühendus, ei ole ju ühtekokku üks, vaid mingil viisil palju, ja erinev iseenesest. Ja teda võib teo või mõistusega lahti võtta; see on võõras sulle, millest midagi paremat pole võimalik mõelda.

Niisiis ei ole sul mingeid osi, Issand, ega ole sa palju, vaid oled nii miski üks ja sama iseenesega, nõnda et sa pole mitte milleski erinev iseenesest. Oled sa ju ühtsus ise, jaotamatu igale mõistusele.

Seega elu, ja tarkus, ja kõik muu pole su osad, vaid kõik on üks. Ja igaüks neist on kõik, mis sa oled, ja mis on kõik muu. Et sel viisil seega ei ole osi sinul ega su

³⁹L 25:7.

⁴⁰L 27:8.

⁴¹Mõnedes käsikirjades: tõsta mind, resp. minu juurest sinuni.

⁴²L 13:4.

igavikul, mis sa oled, siis ei ole kuskil ega kunagi osa sinust või su igavikust, vaid sa oled kõikjal tervik ja su igavik on alati tervik.

XIX peatükk

ET TA EI OLE RUUMIS EGA AJAS,
VAID KÕIK ON TEMAS

Ent kui olid, oled ja saad olema oma igaviku kaudu; ja kui "olla olnud" ei ole "tulevikus olla"; ja "olla" ei ole "olla olnud" või "tulevikus olla", mil viisil siis on su igavik alati tervik?

Kas mitte seepärast, et sinu igavikust ei möödu midagi nõnda, et seda enam ei ole, ega tule midagi, mida justkui veel ei ole? Sind ei olnud seega eile ega ole sind homme, vaid sa oled eile ja täna ja homme. Ja loomulikult polnud sind eile, pole täna ega homme, vaid oled lihtsalt väljaspool kogu aega. Eile ja täna ja homme pole ju midagi muud, kui ajas. Sina aga, ehkki ilma sinuta pole midagi, ometi pole sa ruumis ega ajas, vaid kõik on sinus. Ei sisalda ju miski sind, vaid sina sisaldad kõike.

XX peatükk

ET TA ON ENNE JA VÄLJASPOOL KÕIKE,
KA IGAVEST

Niisiis täidad sa ja hõlmad endas kõik. Sa oled enne kõike ja väljaspool kõike. Ja enne kõike oled kindlasti, sest *enne kui tehti nemad, oled sina*.⁴³ Aga mil viisil oled sa väljaspool kõike? Sest kuidas saad sa olla väljaspool neid, millel piiri ei ole?

Kas mitte sellepärast, et nad ei saa mingilgi määral ilma sinuta olla. Sina aga pole ühestki möödust väiksem, isegi kui nad taanduvad eimillekski? Nii oledki mingil viisil väljaspool neid.

⁴³L 90:2.

Kas mitte ka seepärast, et neist võib mõelda, et neil on piir, sinul aga mitte kunagi? Neil on ju tõesti mingisugune piir, sinul aga ei mingisugust. Ja kindlasti on see, millel mingit piiri pole, väljaspool seda, millel on mingi piir.

Kas ei ületa sa mitte sellisel viisil kõike, ka igavest, sest nii sinu kui nende igavik on tervenisti sinule kohal. Samas kui neil veel pole käes nende igavikust, mis tulemas, nii nagu neil enam pole, mis on möödunud? Nii oled ju ometi alati väljaspool neid, kui oled alati kohalolev enesele seal, või kui on sulle alati kohal see, milleni nemad pole jõudnud veel.

XXI peatükk

KAS SEE ON IGAVIKU IGAVIK VÕI IGAVIKKUDE IGAVIKUD

Kas see on nüüd *igaviku igavik* või *igavikkude igavikud*?⁴⁴

Nii nagu aegade igavik sisaldab ju kõike ajalist, nii sisaldab sinu igavik ka ajalikud igavikud. Ta on igavik, sest ta on jaotamatu ühtsus; aga igavikud, sest ta on lõpmatu mõõtmatus. Ja ehkki sa oled nii suur, Issand, et kõik on täis sind ja kõik on sinus, ometi pole sul ulatust, nõnda et sul pole ei keskpaika, ei poolt, ei ühtki osa.

XXII peatükk

ET ÜKSNES TEMA ON SEE, MIS TA ON JA KES TA ON

Sina üksi, Issand, oled niisiis see, mis sa oled, ja sa oled, kes sa oled. See ju, mis on tervikus üks ja osades

⁴⁴ Anselm läheb sõnalt *aeternitas* "igavik" üle vormelile *saecula saeculorum* "sajandite sajandid", mille täpsema tähenduse kohta vt Toomas Paul, "Sissejuhatus." — *Uus Testament ja psalmid*. Tallinn: EELK Konsistoorium, 1989, lk 16.

teine ja milles miski on muutuv, pole kokku see, mis ta on. Ja mis algab olematusest ja mida võib mõelda olematuna ja mis, kui ta millegi muu pärast püsima ei jää, taandub olematusse, ja mis on olnud, mis ta enam pole, ja millel on tulemas, mida ta veel pole — see ei ole endaomaselt ja tingimatult. Sina aga oled, mis sa oled, sest mis iganes sa millalgi või mingil viisil oled, see oled sa tervenisti ja alati.

Ja sina oled see, kes endaomaselt ja lihtsalt on, sest sul ei ole olnud või tulevat, vaid ainult kohalolev olemine, ja ei saa mõelda, et sind millalgi pole. Ja sa oled elu ja valgus ja tarkus ja õndsus ja igavik ja palju sedalaadi hüvesid ja ometi pole sa muud kui üks ja ülim hüve, sina, kellel on enesest küll ja pole midagi vaja; keda kõigil on vaja, et olla ja et olla hästi.

XXIII peatükk

ET SEE HÜVE ON ÜHTAEGU ISA JA POEG JA
PÜHA VAIM; ET SEE ON ÜKS, MIDA ON VAJA;
ET SEE ON KÕIK JA TERVE JA AINUS HÜVE

See hüve oled sina, Jumal Isa. See on sinu Sõna, mis on sinu Poeg. Ei või ju olla Sõnas, millega iseenesest kõneled, muud, kui see, mis sa oled, ega midagi enamat või vähemat sinust, sest sinu Sõna on nii tõeline, mil viisil sina oled tõerääkija. Ja seepärast on tõde ise nagu sina; ei muud kui sina. Ja sa oled nõnda lihtne, et sinust ei saa sündida muud, kui see, mis sa oled.

Seesama on armastus, üks ja ühine sulle ja su Pojale, see on Püha Vaim, mis tuleb mõlemast. Seesama armastus on ju võrdne sulle ja sinu Pojale. Sest niisama palju armastad sa ennast ja teda, ning tema sind ja ennast, kui palju on sind ja teda. Ei ole erinevat sinust ja temast, mis oleks võrdne sulle ja talle; ega saa ülimast lihtsusest tulla midagi muud kui see, millest ta tuleb.

Mida aga on mis tahes üksik, seda on kogu Kolmainus korraga, Isa ja Poeg ja Püha Vaim. Sest mis tahes üksik pole midagi muud kui ülimalt lihtne ühtsus ja ülimalt ühtne lihtsus, mida pole võimalik paljundada ja mis ei saa olla üks ega teine.

*Aga vaja on üht.*⁴⁵ See aga ongi see üks, mida on vaja, milles on kõik hüve; sest ta on tõesti kõik, ja terve ja ainus hüve.

XXIV peatükk

OLETUS, MILLINE ON SEE HÜVE JA KUI PALJU TEDA ON

Ärka nüüd, mu hing, ja erguta kogu oma mõistust, ja mõtle nii palju kui võid, milline on see hüve ja kui palju (teda on). Kui ju üksikud hüved on hõrgud, mõtle ping-salt, kui hõrk on see hüve, mis sisaldab kõikide hüvede veetlust, ja mitte sellist, mida loodud asjades kogenud oleme, vaid niisama erinevat nagu on Looja loodust.

Kui aga hea on loodud elu:

kui hea on siis loov elu?

Kui veetlev on tehtud õnn:

kui veetlev on siis õnn, mis teeb
kogu õnne?

Kui armastusväärne on tarkus tehtud asjade
teadmises:

kui armastusväärne on siis tarkus,
mis eimillestki on teinud kõik?

Ja lõpuks, kui palju ja kui suuri naudinguid on
hõrkudes asjades,

kui suur ja mis nauding on selles
siis, kes on need hõrkused teinud?

⁴⁵Lk 10:42

XXV peatükk

KUI PALJU JA MILLISEID HÜVESID NEIL ON,
KES SEDA NAUDIVAD

Oh, kes seda hüve naudib —
mis tal olema saab ja
mis tal olema ei saa!

Mida iganes tahab, saab kindlasti olema,
ja mida ei taha, ei saa olema.

Seal saavad ju olema kehal ja hingel hüved, mida
ei ole näinud silm,
ei ole kuulnud kõrv
*ega mõelnud inimese süda.*⁴⁶

Miks siis eksled sa paljuses, armetuke, hüvesid otsides
oma hingele, kehale?

Armasta üht hüve, milles on kõik hüved, — ja piisab.

Ihka lihtsat hüve, mis on kogu hüve, ja on küll.

Sest mida armastad sina, mu liha;
mida ihkad sina, mu hing?

Seal on,
seal on, mida iganes armastate,
mida iganes ihaldate.

Kui veetleb ilu: *sätendavad õiglased kui päike.*⁴⁷

Kui väledus või jõud või vabadus kehas, millele mis-
ki vastu seista ei saa: *nad saavad sarnaseks Jumala ing-
leile.*⁴⁸ Sest *hingeline ihu külvatakse, ja vaimne ihu tõu-
seb üles;*⁴⁹ just võime, ja mitte loomuse kaudu.

⁴⁶1 Ko 2:9.

⁴⁷Mt 13:43.

⁴⁸Mt 22:30.

⁴⁹1 Ko 15:44.

Kui pikk ja terve elu: seal on terve igavik ja igavene tervis, sest *õiged elavad igavesti*⁵⁰ ja *õigete õnnistus on Issandalt*.⁵¹

Kui küllastus: nad saavad küllastunuks, *kui ilmub Jumala hiilgus*.⁵²

Kui joobumus: *nad jäävad joobnuks küllusest Jumala kogas*.⁵³

Kui laul: seal laulavad inglite koorid üheskoos Jumalale lõpmata.

Kui mitte mingi rüve, vaid puhas kirk: *oma kire mägiojaga joodab Jumal neid*.⁵⁴

Kui tarkus: Jumala tarkus ise näitab end neile.

Kui sõprus: nad hakkavad Jumalat armastama enam kui iseend, ja üksteist kui iseend, ja Jumal neid enam kui nemad iseend. Sest nemad armastavad teda ja ennast ja üksteist tema kaudu ja tema ennast ja neid iseenese kaudu.

Kui üksmeel: neil kõigil saab olema üks tahe, sest neil ei saa olema muud tahet, kui ainult Jumala (oma).

Kui võim: nad saavad kõikvõimsaks oma tahte üle, nii nagu Jumal nende tahte üle. Niisamuti ju, nagu Jumal võib, mida ta tahab, iseenese kaudu, nõnda võivad nemad, mida tahavad, tema kaudu. Sest niisamuti nagu nemad ei taha muud, kui seda, mida tema, nõnda tahab tema, mida iganes nemad tahavad; ja mida tema tahab, ei saa mitte olla.

Kui au ja rikkused: *Jumal paneb oma head ja us-tavad sulased palju üle*,⁵⁵ enamgi veel, neid hüütakse

⁵⁰ Saalomoni Tarkusermt 5:16.

⁵¹ L 37:39.

⁵² L 17:15.

⁵³ L 36:9.

⁵⁴ L 36:9.

⁵⁵ Mt 25:21, 23.

*Jumala lasteks*⁵⁶ ja *jumalateks*⁵⁷ [ja nad saavad olema need]. Ja kus saab olema tema Poeg, seal on ka nemad, nii *Jumala pärijad* kui *Kristuse kaaspärijad*.⁵⁸

Kui tõeline kindlus: nad saavad kindlasti olema nii kindlad, et ei iial ega mingil määral jää nad ilma neist või pigem sellest hüvest. Niisamuti nagu nad on kindlad, et nad temast omal tahtel ei loobu, ja et armastav Jumal seda neilt, kes teda armastavad, vastu tahtmist ära ei võta, ja et miski võimsam Jumalast neid ja Jumalat vastu nende tahtmist ei eralda.

Aga milline ja kui suur on see rõõm, kus on selline ja nii suur hüve?

Inimese süda, vaene süda, vaevasid kogenud süda, vaevade alla maetudki, kui väga sa rõõmustaksid, kui tulvaksid kõigist neist (hüvedest)? Küsi oma sisimalt, kas saab ta rõõmustada oma nii suure õndsuse üle.

Ent kindlasti, kui keegi teine, keda armastad täiesti kui iseend, on sama õnnis, siis võiks su rõõm kahekordistuda, sest sa ei rõõmustaks tema üle vähem kui enda üle. Kui aga kaks või kolm või palju enam oleksid samasugused, siis rõõmustaksid kõikide üle niisama palju kui enda üle, kui armastad kõiki kui iseend. Niisiis, selles lugematute õndsate inglite ja inimeste täiuslikus armastuses, kus keegi kellestki vähem ei hooli kui iseenesest, ei rõõmusta keegi kõigi teiste üle teisiti kui iseene üle.

Kui aga inimese süda vaevalt suudab rõõmustada iseenda nii suure hüve üle; mil viisil haaraks ta siis nii palju ja nii suuri rõõme? Sest kindlasti — kui palju keegi kedagi armastab, niipalju rõõmustab ta tema hüve üle. Nii nagu selles täiuslikus õnnes igaüks armastab Jumalat võrreldamatult enam kui iseend ja kõiki teisi enda

⁵⁶Mt 5:9.

⁵⁷L 82:6.

⁵⁸Ro 8:17.

kõrval, nõnda rõõmustab ta kaalutlemata enam Jumala õnne üle kui enda ja kõigi teiste õnne üle enda kõrval.

Ent kui nad armastavad Jumalat *kogu südamega, kogu aruga, kogu hingega*,⁵⁹ nõnda et ometi kogu südamest, kogu arust, kogu hingest ei piisa armastuse väärrikuse jaoks, nii tõesti rõõmustavad nad kogu südame, kogu aru, kogu hingega, nõnda et kogu südamest, kogu arust, kogu hingest ei piisa rõõmu külluse jaoks.

XXVI peatükk

KAS SEE ON TÄIELIK RÕÕM, MIDA ISSAND LUBAB

Mu Jumal ja mu Issand, mu lootus ja mu südame rõõm, ütle mu hingele, kui see on rõõm, millest kõneled meile oma Poja läbi: *Paluge ja te saate, et teie rõõm oleks täielik*.⁶⁰

Ma olen ju leidnud ühe täieliku rõõmu, ja enam kui täieliku. Kui ka süda on täis, meel on täis, hing on täis, kogu inimene täis seda rõõmu, jääb ikka veel rõõmu üle mõõdu.

Ütle, Issand, ütle oma sulasele tema südame sügavuses, kui see on see rõõm, kuhu lähevad su sulased, kes *lähevad oma Issanda rõõmupeole*.⁶¹ Ent kindlasti seda rõõmu, milles rõõmustavad sinu valitud, *pole näinud silm, pole kuulnud kõrv ja ta pole tõusnud inimese südamesse*.⁶²

Ei ole ma veel öelnud ega mõelnud, Issand, kui väga saavad su õndsad rõõmustama. Kindlasti rõõmustavad nad niisama palju, kui armastavad; sedavõrd armastavad, kuivõrd tunnevad. Kui palju nad sind tundma saa-

⁵⁹Mt 22:37.

⁶⁰Jh 16:24.

⁶¹Mt 25:21.

⁶²1 Ko 2:9.

vad; Issand, siis, ja kui palju armastama? Kindlasti *pole näinud silm, pole kuulnud kõrv, pole tõusnud inimese südamesse* selles elus, kuipalju sind tuntakse ja armastatakse tolles elus.

Palun, Jumal, et tunneksin sind,
armastaksin sind,
rõõmustaksin sinust.

Ja kui ma (seda) selles elus täiesti ei saa, siis et jõuaksin päev päeva järel edasi, kuni see jõuab täielikuseni.

Edenegu mu teadmine sinust siin — ja seal saab täielikuks;
kasvagu armastus sinu vastu — ja seal saab täielikuks;
et siin mu rõõm oleks lootes suur — ja seal oleks täielik tegelikult.

Issand, sa käsid oma Poja läbi, nõugi annad paluda ja saada,

*et meie rõõm oleks täielik.*⁶³

Ma palun, Issand, millist nõu sa annad läbi me imepärase nõuandja; et võiksin saada, mida lubad läbi oma tõe,

et mu rõõm oleks täielik.

Tõerääkija Jumal, palun, et võiksin saada,

et mu rõõm oleks täielik.

Mõelgu vahepeal temast mu aru, kõnelgu temast mu keel.

Armastagu teda mu süda, rääkigu mu suu.

Tundku nälga ta järele mu hing, janunegu mu ihu,

⁶³Jh 16:24.

ihaldagu kogu mu olemus,
kuni sisenen oma Issanda rõõmupeole,⁶⁴
kes on kolmainus Jumal, kiidetud igavesti. Aamen.⁶⁵

JÄRELMÄRKUS

Tõlke aluseks on väljaanne: Anselm von Canterbury, *Proslogion: Untersuchungen* (Frommann's Studentexte 2.) Lateinisch-deutsche Ausgabe von P. Franciscus Salesius Schmitt O. S. B. Abtei Wimpfen (Stuttgart—Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag—Günter Holzboog GmbH Co., 1984), mis on 2., muutmata trükk 1961. a väljaandest. Raamatu ladina tekst on võetud F. S. Schmitti 6-kõitelise väljaande: Anselm von Canterbury, *Opera omnia* (Seckau—Rom—Edinburgh, 1938—1961) I köitest (lk 91—122). Viimane on autoriteetsemad Anselmi teoste väljaandeid, kahjuks küll ilma tekstikriitilise aparadi ja põhjalikumate andmeteta käsikirjade kohta. See-eest on aga kasutatud ladina—saksa väljaanne ulatusliku sissejuhatusega teksti ajalukku, poetikasse ja teaduslikku meetodisse, millele on alljärgnevas ka toetutud.

F. S. Schmitti on järgitud ka selles, et palveosad on trükitud värsideks jaotatult ja Piibli tsitaadid kursiivis. Tõlgitud on viimased mõistagi sellises variandis, nagu nad on Anselmi tekstis. Ehkki käsikirjades olid peatükkide pealkirjad ainult "Sissejuhatus" järel koondloendina ja peatükkide alguses oli vaid number, on tõlkes F. S. Schmitti järgides pealkirjad ära toodud peatükkide ees ka eraldi.

Pärast Teist maailmasõda on Anselmi *Proslogion*'i tervikuna tõlgitud väga harva. Ikka on piiratud peatükkidega 2–4 — mida küll Anselm ka ise teose lühikokkuvõttena esitas pealkirja all *Sumptum ex eodem libello* (Sellesama raamatukese kokkuvõte) —, kus on nn "ontoloogiline jumalatõestus" (Immanuel Kanti nimetus). Asjatundjate ringis neist võib-olla tõesti piisab. Ometi on Anselm kulutanud nii palju tähelepanu ja vaimujõudu kogu teksti vormile, et igasugune eksterpeerimine pole mitte ainult amoraalse varjundiga teguviis, vaid ka lihtsustab liialt Anselmi mõttemaailma ja raskendab tema mõistmist. Lisaks sellele on laostavates antoloogiates kaduma läinud teksti tervikus ilmnev esteetika.

Kuigi ka siin avaldatu pole tegelikult tervik. *Proslogion*'i kriitiseeris Marmoutiers' munk Gaunilo ja Anselm vastas kriitikale. Anselm soovis, et mõlemad diskussioonikirjutised jääksidki kuuluma töö juurde.

⁶⁴Mt 25:21.

⁶⁵Ro 1:25.

Anselmi väljaannetes avaldatakse nad enamasti lisades pealkirjade all "Quid ad haec respondeat quidam pro insipiente" (Mida vastaks sellele keegi taipamatu eest) ja "Quid ad haec respondeat editor ipsius libelli" (Mida vastaks sellele raamatu avaldaja) ehk lihtsalt "Liber contra insipientem", vahel nimetatud ka "Liber apologeticus contra Gaunilonem".

Proslogion'i tekkeloost. Anselm ise nimetab vanemas eas oma kaht esimest kirjatööd *Monologion*'i ja *Proslogion*'i enamasti koos. Nii probleemilt, vormilt kui ka pealkirjadelt, nagu on võimalik sissejuhatusestki *Proslogion*'ile lugeda, on nad väga tihedalt seotud. *Monologion* valmis tõenäoliselt 1076. a teisel poolel, kui Anselm oli 42-43 aastane Beci kloostri prior Normandias, *Proslogion* veidi hiljem, umbes 1077/78.

Munk Eadmer, Anselmi õpilane ja biograaf — nagu Possidius Augustinuse puhul ja Thocco Wilhelm Aquino Thomase puhul — meenutab *Proslogion*'i sündimise kohta järgmist: Kui Püha Anselm oli põhjenduse leidnud, siis et tal polnud tinti käepärast, kirjutas ta selle jalamaid vahatahvlitele ja andis ühe kaasvenna kätte hoiule, kes neid mõne päeva pärast, kui Anselm küsis, enam ei leidnud. Siis dikteeris ta kõik veel kord ja usaldas ühe teise munga kätte, kes leidis tahvlid järgmisel hommikul puruks lööduna oma voodi eest, kuhu ta oli nad peitnud. Anselm pani tahvlid uuesti kokku ja laskis teksti pärgamendile ümber kirjutada. ("Vita Anselmi." — Migne, *Patrologia Latina*, 158, 63).

Spekulatiivse tuuma rüütas Anselm palvesse, kirjutas juurde 1. peatüki ja vaheosad, andis kõneluse vormi ja tiitli *Fides quaerens intellectum* (Usk, mis otsib mõistmist). Mõne aasta pärast tegi ta traktaadist 2. redaktsiooni: kirjutas juurde eessõna, pealkirjastas peatükid ja andis lõplikuks jäänud tiitli *Proslogion*.

Proslogion'i poeetikast. *Proslogion*'i keel on poeetiliselt nii viimistletud ja palve raamistus sedavõrd mõjuv, et sageli on teda peetud eeskätt lihtsate põletavate sõnade luuleks, kuni isegi arvamuseni, et tegemist on puhta müstilise tekstiga (A. Stolz).

Anselmi keeles on selgelt eristatavad kaks stiili: 1) asine proosa puhta spekulatsiooniosades, kus tähtsaim on võimalikult täpne mõtte esitus; 2) retooriline proosa resp. palve. Mõlemale ühine on sõnastuse rütm — "Anselmi stiili hing" (F. S. Schmitt). Ühine on ka püüd samakõlaliste sõnade kasutamise, eufoonia poole ja ühtede-samade sõnatüvede kasutamise, sõnamängu poole, vrd asine proosa 7. ptk-s: "Sed et omnipotens quomodo es, si omnia non potes? [---] An haec posse non est potentia, sed impotentia? Nam qui haec potest quod sibi non expedit et quod non debet potest. Quae quanto magis potest, tanto magis adversitas et perversitas possunt in illum et ipse minus contra illas. Qui ergo sic potest, non potentia potest, sed impotentia. Non enim ideo dicitur posse, quia ipse possit, sed quia sua impotentia facit aliud in se posse; [---]. Sic itaque, cum dicitur habere potentiam faciendi aut patiendi quod sibi non expedit aut quod non debet, impotentia intelli-

gitur per *potentiam*; quia quo plus habet hanc *potentiam*, eo *adversitas* et *perversitas* in illum sunt *potentiores*, et ille contra eas *impotentior*. Ergo, Domine Deus, inde verius es *omnipotens*, quia nihil *potes* per *impotentiam*, et nihil *potes* contra te."

Üleminekuid ühelt stiililt teisele on võimalik küllalt täpselt jälgida. Retoorilistes osades (1. ptk tervenisti; osa 9. ptk-st; 14. ptk kohati; mõned laused 16. ptk-st; suurem osa 17. ptk-st; 18. ptk-i algus; suurem osa 24. ptk-st; 25. ptk-i I pool; 26. ptk-i II pool) on lausechitus sümmeetriline, valitseb lauseliikmete parallelism, antitees, anafoor: "Mida peab tegema... Mida peab tegema... Mida peab tegema..."; "Raske kaotus, raske valu, raske kõik." (1. ptk.)

F. S. Schmitti arvates on Anselmi *Proslogion* siiski eelkõige spekulatiivne traktaat. Palveosad pakuvad vaid puhkust mõttetöö vahele. Selle tõenduseks on kogu töö rangelt loogiline ülesehitus, nõnda et nii kogu töö kui kõik tema peatükid eraldi moodustavad mõtteterviku.

Traktaat jaguneb kaheks osaks, vastavalt sissejuhatuses esitatud soovile näidata, "et Jumal on tõesti olemas ja et ta on ülim hüve, mis midagi muud ei vaja *etc.*". 1. osa: "Jumala olemasolu", haarab peatükid 2-4; 2. osa: "Jumala atribuudid", ptk-d 5-22.

Spekulatiivse käsitluse taotlusele viitavad peatükkide pealkirjad, mis kõik on sõnastatud kaudsete küsimustena.

F. S. Schmitti tekstiuuringute põhjal on peatükkide osa traktaadis järgmine: 1. ptk: palve. Dispositsioon kogu tööle, kus kirjeldatakse paratamatut olukorda, kuhu satub see, kes tahab Jumalat otsida ja leida. Määratletakse seda, mida võib otsida ja mis on võimatu; 2.-4. ptk: omaette tervik (vastus esimesele küsimusele); 5. ptk: sissejuhatus järgnevale; 6.-8. ptk: 3 antinoomia lahendamine; 9.-11. ptk: 3 antinoomia lahendamine; 11. ptk-s tehakse kokkuvõtte ptk-dest 5-11; 12. ptk: eelneva kokkuvõtte ja sissejuhatus järgnevale; 13. ptk: sissejuhatus uutele antinoomiatele, mida vaadeldakse ptk-des 18-22; 14. ptk: senise kokkuvõtte ja 1. ptk-i mõtete arendus; 15. ptk: 2. ja 3. ptk-i võimendatud kordus; 16. ptk: 14. ja 15. ptk-i jätk, sisaldab paralleele 1. ptk-ga; 17. ptk: seotud 6. ptk-ga; 18-22. ptk: uute antinoomiate vaatlus, 18. ptk on kooskõlas 1. ptk-ga ja 22. ptk võtab kokku 18. ja 20. ptk-i; 23. ptk: kolmainsuse õpetus, paralleelid 3. ptk-ga, lõpeb traktaadi see spekulatiivne osa, mis vaatleb Jumalat iseeneses; 24.-26. ptk: traktaadi lõpetus, 24. ptk meenutab *Proslogion*'i algust, 24.-25. ptk on pöördumine oma hinge poole, 26. ptk pöördumine Jumala poole.

Sama süsteemselt on üles ehitatud ka peatükid, v.a 1. ptk, mis on kogu traktaadis erandlik. Näiteks tüüpilisest üleschitusest vaadeldagu 7. ptk-i.

1) Pealkiri: "Mil viisil on ta kõikvõimas, kui ta paljut ei või" on iseloomulik nii *Monologion*'ile kui *Proslogion*'ile. Mõlemas on pealkirjad enamasti kaudsed küsimused. *Proslogion*'i 25 pealkirjast v.a 1. ptk on 12 alguses *quod* 'et' ja 9 alguses *quomodo* 'mil viisil'.

2) Tekst algab küsimuse püstitamisega (*status quaestionis*): "Ent mil viisil oled kõikvõimas, kui sa kõike ei või?" Küsimusega algab 11 peatükki, neist 9 sõnaga *quomodo*. Paljudes peatükkides jääb küsimuse püstitamine ära, sest nad on eelneva peatüki jätkuks, nt ptk-d 3, 12, 21, 22, 26.

3) Järgneb küsimuse lahendus: "Ent kas seda võida pole mitte võimelisus, vaid võimetus?" Tavaliselt juhatatakse see sisse partikliga *an* (positiivses, mitte tavapärases kahtlevas tähenduses), mida on eesti keelde tõlgitud enamasti: "kas mitte". Nii on see ptk-des 9, 10, 13, 14, 19, 20 (3 korda), 21.

4) Järgneb teesi põhjendamine: "Sest kes nii võib..." mis algab enamasti sõnaga *nam* (või siis *namque*, *quippe*, *enim*, *nempe*) — eesti keelde tõlgitud "sest", "ju", "nimelt" jm. See on peatükkides tuumosa.

5) Peatükk lõpeb: "Nüüsiis, Issand Jumal..." (*Ergo, Domine...*). *Ergo* ja *igitur* on tavalisemaid kokkuvõtteid. Paljudel juhtudel on ta peatüki alguses, siis kuulub peatüki algusosa mõtteliselt eelmise peatüki lõppu.

Kirjeldatud ülesehitus meenutab kohemaid skolastiliste "summade" artiklite tehnikat, eriti Aquino Thomase puhul. *Prosligion*'i *quod*'ile ja *quomodo*'le vastab artiklites *utrum*, *an*'ile vastab *sed contra*. *Nam*'iga algavale põhjendavale osale vastab tegelik *corpus articuli*, mis algab *respondeo dicendum*. Lõpuosa alguses on mõlemal *ergo*. Sel viisil *Prosligion*'i skolastiliste "summade" eelkäijaks pidades võib Anselmi "skolastika isaks" nimetada ka vormi puhul.

Keda aga järgib Anselm oma mõtteis ja millised teosed võiksid olla *Prosligion*'i eelkäijateks? Pealkirjad *Monologion* ja *Prosligion* võivad olla ajendatud Augustinuse teosest *Soliloquia*. Sisuliselt on ka see spekulatsioon hinge surematusest, mis on esitatud dialoogina Augustinuse ja mõistuse vahel. Põhitekstile eelneb palve ja palve ka katkestab teksti.

Tõenäoliselt kõige enam on aga *Prosligion*'i mõjutanud Augustinuse *Confessiones* (Tunnistused), mis on ju samuti kõnelus Jumalale, vahel ka oma hingele. Kui stiililiselt võrrelda kasvõi mõlema teose I peatükki, kus kõneldakse Jumala otsimisest ja leidmisest; samuti Augustinuse I rmt-u 3. ptk-i *Prosligion*'i 13. ja 19. ptk-ga, Augustinuse X raamatu 7. ptk-i *Prosligion*'i 17. ptk-ga jne, siis on sarnasus ilmne, pil-lavast kirglikust sõnamängust ja antiteesidest kuni selliste üksikasjadeni nagu ülalmainitud partikli *an* ühesugune kasutamine. Augustinuse keel sündis Anselmis uuesti ja nii teda hüütigi "Augustinus redivivus".

Sügavat tänu on tõlkija võlgu *stud. phil.* Lea Tammarule, kes hankis F. S. Schmitti väljaande koopia, ja Toomas Paulile väga vajalike märkuste eest.

Marju Lepajõe

89. VIIVIKK. aastele lühike seeria piltide seeria koostanud
sest autoriteks ning Tallinnas koostanud. 1719. aastal
pandi selles koostanud võime kättel - see tõestab hõl-
vikku tegutsenud ka Tõhisevi ajel. Eelal on nähtud.

AJALOOLIST TARTU KOHVIKUIST

Niina Raid

Esimesed õhtumaa kohvikud olid asutatud 17. sajandi keskpaiku — Veneetsias 1645., Oxfordis 1650., Londonis 1652., Pariisis 1672. aastal. Esimese tõelise kohvimaja, "Café Procope", asutas teatri juurde luksuslikesse ruumidesse sitsiillane Procopio 1689. aastal Pariisis. Seal toimusid kontserdid, kirjanduslikud esinemised, avalikud malevõistlused. Prantsusmaalt levisid kohvikud Saksamaale. Brandenburgi "Suure kuurvürsti" Friedrich II õukonnas oldi kohvi sissetoomise vastu. Sellest hoolimata laienes "pahelise joogi" tarvitamine. Hamburgi vanim kohvik on asutatud 1679. aastal, ent Berliini rajati esimene kohvik alles aastal 1721. Preisimaal juurdus kohvi tarvitamine 1720. aasta paiku. Friedrich II algatas seal riikliku kohvipõletamise ehk röstimise, jagades nn röstimislube ainult aadlikele, vaimlikele ja kõrgematele ametnikele. Londonis tegutses 1693. aastal juba 300 kohvikõrtsi. (*Brockhaus...* 1901.)

Tallinnas asutas esimese "Caffee-Schenkerei" Saragossas sündinud hispaanlane Alfonso Tellado Carvallido 29. VII 1702. aastal. Enne seda pidi ta saama katoliiklastest luterlaseks ning Tallinna kodanikuks. 1719. aastal pandi selles kohvikus toime kuritöö — see tõestab kohviku tegutsemist ka Põhjasõja ajal. Edasi on andmeid

Niguliste kiriku vastas 1774. aastal avatud H. B. Witte kohvikust "Stadt Hamburg". Selles pakuti külaste jaoks ka toitu ning ta kujunes hiljem ligi sajandi tegutsenud võõrastemajaks. 1805. aastal on kohvik avatud ühes Viimsi mõisa elumajas. Osalt panid tänapäevastele kohvikutele aluse möödunud sajandil asutatud kondiitriärid nagu F. Kagge (Vanaturu kael 6, hiljem "Gnoom"), Georg Stude (Pikk 16; asutatud 1864), G. Heinmanni (Suur Karja 4), E. Malströmi (Kullassepa 6) ja Feischeri ärid (Harju t; asutatud 1899), mis kõik on saanud uue nime. (Teder 1969.)

Et 1708. aastal küüditati Tartu saksa linnakodanikud Venemaale ja nende siinne elujärg katkes, on kuni 1720. aastateni teated Põhjasõja-aegse Tartu kohta väga lünklikud. Tagasisaabujatest algavad üksikteated ajast, mil hakati uuesti võitlema oma olemasolu eest täielikult purustatud ja inimtühjas linnas, mis olnud koguni metsloomade asupaigaks. Elamisvõimalused olid alul väga tagasihoidlikud, kuid linna saabujaile ja siitkaudu Peterburgi sõitvaile võõrastele oli hädasti vaja ööbimispaiku. Tolleaegse Tartu võõrastemaju nimetati kohvimajadeks (*Coffée-Haus*) — ilmselt nendes pakutava joogi järgi.

1719. aastal sai Tartu kodanikuks Johann Heinrich Peucker. 1721. aastast oli ta kohvimaja omanik, oma puumaja õuehoones pidas ta ka suitsetamistuba (*Rauchstube*) (Eesti Ajalooarhiiv (=EAA), f 995, n 1, s 27 853, l 869). Tollaste hoonete ehitusmaterjali, eriti katusekattteks kasutatavate õlgede suure tuleohtlikkuse tõttu tekkisid peerutulest tihti tulekahjud. Seetõttu oli suitsetamine linnatänavail rangelt keelatud (seega ammu enne vastavat keeldu üliõpilaskonnale 19. sajandi alul). Aastail 1721–1732 oli J. H. Peuckeril "Coffée-Haus" ehk "Gasthaus", alates 1737. aastast Riia tee ääres ka "Quartierhaus" (EAA, f 995, n 1, s 24 741, l 3; s 21 856, l 65). 1734. aastal oli ta ostnud krundi

11 Saksa(Karja-)värava ette, kuhu ehtas osalt linnamüüri
 33 sisse teise üürimaja (EAA, f 995, n 1, s 27 856, l 65;
 5 s 27 853, l 498).

12 Meie mõttes kohvijoomiskohtade kujunemine võttis
 13 aega. August Wilhelm Hupel on kohalikku saksa keelt
 14 seletavas teoses *Idiotikon* märkinud: "Caffe eingiessen,
 15 tadelt Bergmann und will, man soll dafür einschenken
 16 sagen; aber jener Ausdruck scheint schicklicher zu sein"
 17 (1795: 42). Tema suures Liivi- ja Eestimaad käsitle-
 18 vas teoses *Topographische Nachrichten* on juttu kohvist
 19 kui levinud joogist. 1777. aastal kurdab ta, et viimase
 20 kolmekümne aasta jooksul on kombed ja tavad märk-
 21 sa peenemaks muutunud (*verfeinert*). Luksustarve on
 22 kasvanud, eriti söökide-jookide osas. Vaene käsitöoline-
 23 gi peab pulmi veini, punsi ja raskelt toitudega koorma-
 24 tud laua juures; tema naine käib pühapäeviti uhkesti
 25 riides ja ilma kohvita ei suudaks ta elada ühtegi päeva
 26 rahuldatult (Hupel 1777: 40). Selle väite tõestuseks on
 27 raamatus toodud arvud. 1767. aastal saabus Riia lin-
 28 na sadamasse meritsi 235 369 naela kohvi, 1771. aastal
 29 200 371 naela (Hupel 1777: 383). Tallinna sadamasse
 30 saabus 1771. aastal 82 307 naela kohviube 16 818 rubla
 31 väärtuses.¹ 1768. aastal oli Tallinna sadamasse saabu-
 32 nud kohviube Lübeckist, Amsterdamist, Bordeaux'st ja
 33 Flensburgist kokku 73 381 naela 1754 rubla 55 kopika
 34 väärtuses (Hupel 1777: 414).

19. sajandil kasutatud nimetusi *Krug*, *Tracteur* ja
 35 *Schenke* aitab lahti mõtestada jällegi A. W. Hupel.
 36 "Trahter on linnades maja, kus saab raha eest süüa, aga
 37 linnade juures ja maal kõrts, mida lihtsad kodanikud
 38 oma lõbuks külastavad" (1795: 240). Sõna *Schenke* tä-
 39 hendab kõrtsi. Lisaks nimetatutele võisid kohvi valmis-
 40 tada ja seda külastajaile pakkuda ka sellised ettevõtted

11 ¹Samal ajal saabus Tallinna sadamasse teed (*Thee de Bon*) 4223
 12 naela 4228 rubla eest (Hupel 1777: 412).

nagu *Herberge*, *Gastwirtschaft* ja *Kaffehaus*. 1801. aasta ajalehes *Dörptsche Zeitung* (*Beylage*, Nr. 3) on trükitud kuulutus härra Schultzi kohvimaja kohta (*Kaffehaus*). Oluliselt elavnes pagarmeistrite tegevus Tartus just 19. sajandi alul, mil linna kasvu stimuleeris ülikooli taasavamine. Peale nende varustasid elanikke leivaküpsetajad (*Festbäcker*) ja saiaküpsetajad (*Losbäcker*). Nimeliselt on tuntud pagarmeister Christian Gottfried Schönrock (surn. 1832. aastal 56 a vanuses), kes sai Tartu kodanikuks 1803. aastal. Temale järgnesid ametialal Friedrich Wilhelm (surn. 1853, 66-aastaselt) ja Carl Ludwig (surn. 1856) Schönrockid. 1827. aastal elas Tartus ka pagar Georg Blasius Schönrock. 1804. aastal sai linnakodanikuks Thomas Chorey (EAA, f 995, n 1, s 27 844), kes 1821. aastal pidas kohvikut (*Garküche* (koduköök)). Tartus töötas kolm Fricke-nimelist, kuid eri päritolu pagarit: Carl oli pärit Halberstadtist, A. J. Fricke St. Peterburgist, kondiiter Nicolaus Fricke oli saabunud koguni Šveitsist. Alla kümne aasta tegutses Tartus kondiitrina ka itaallane Bogio Faletti; 1828. aastal poos ta enda üles, olles siis 45 aastat vana. Pikka aega tegutses Tartus pagar A. Böning, kes pidas kohvikut juba 1821. aastal ning kelle järglastele või hõimlastele kuulus ka kohvi pakkuv pagariäri 120 aastat. Magnus Johann Heinrich Böning oli sündinud 1788. aastal Narvas, ta suri Tartus 16. VII 1867. a (EAA, f 1253, n 1, s 66, l 16p). 1925. aastal kuulus E. G. Böning kondiitriäri ja piparkoogivabriku asutamisaajaks 1848. aasta, aadressiks aga Uueturu tänav 15 (*Estländisch-deutscher...* 1924). Kuni põlemiseni 1941. aastal asus see umbes praeguse linnabussijaama puuhoone kohal.

1818. aastal sai linnakodanikuks Johann Gottfried Eduard Borck *jun.* (surn. 1846), Alexander Borck elas aastail 1811–1869 (EAA, f 1253, n 1, s 68, l 14p). Pagar-

meister David Borck kauples esialgu Suurturul (praegu Raekoja plats), siis Suurturu ja Kraamipoodnike tänava nurgal (Raekoja plats nr 2). Nagu näha, tuli Tartusse ettevõtlikke kaupmehi kaugetest paikadest. Stargardist on tulnud Carl August Royal (surn. 1886), Memelist Heinrich Wilhelm Felschau (surn. 1879). Nendega samaaegselt tegutses Georg Heinrich Frischmuth (surn. 1880) (EAA, f 1253, n 1, s 537, l 24–26). Pagarmeistrite tollast üldarvu pole siiski teada. Kindralkuberneri markii Paulucci korraldusega 1821. aastast määrati kindlaks linnas töötavate kondiitrite arv — kolm (*Dörptsche Zeitung*, Nr. 40, 18. V 1829).

Johann Jacob Luchsingeri äri paiknes nn Riia eeslinna lähedal Küüni tänavas (krunt nr 20). Maja keldris, mille sissekäik oli promenaadi, praeguse Barclay platsi vastast nurgauksest, kauples ta ka veiniga. 1883. aastal asus Robert Wilhelm Luchsingeri kondiitriäri Lossi tänaval paremat kätt esimeses majas (nr 1), mis oli ühtlasi Jaani tänava nurgamaja. Seal jätkas 1900. aastal kauplemist Wilhelm Luchsinger, 1920. aastail E. Wattmann ja lõpuks Aksel Sarap. Pärast Teist maailmasõda varemeis hoone lammutati.

Luchsingeri Küüni tänava krundi kõrval olev krunt (nr 21) kuulus pagar Felschaule. Kaupmees Heinrich Wilhelm Felschau (sünd. 1815, surn. 25. I 1879 (EAA, f 1253, n 1, s 536, l 25)) oli saabunud Memelist ja tal oli juba 1841. aastal Tartus puumaja. 1849. aastal pidas ta kondiitriäri, kus müüs ka veini. 1857. aastal andis ta tõendi Tartust pärit Adolph Friedrich Borckile, et too on omandanud tema juures kondiitriabilisena teadmisi kondiitritegevuse kõikides harudes (EAA, f 1818, n 1, s 95). Kondiitritel lubati kohvi kõrval oma äris müüa kindlaks määratud sortimendis ja koguses veini. Külastajaile võidi pakkuda "ein Schälchen (mit abgezogenen Brandwein)" (väike klaasike villitud viina), vei-

nipunši, "ein Bischof" (jook värsketel rohelistel pome-rantsikoortel 10–12 tundi tõmmanud punasest veinist, mida maitsestati suhkruga) jt selletaolisi jooke. Et lin-na rae meelest olid kondiitriärid muutunud väga tulu-toovaks, tõsteti nende maksu 20 hõberublalt 35 rublani aastas. Suitsetajate jaoks võidi ka tubakat hoida (EAA, f 995, n 1, s 4927, l 326). Seetõttu oli gümnaasiumi-ja üliõpilastel keelatud külastada kondiitriärisid, piljar-diga võorastemaju ning veinimüügikohti. 1824. aastal lubas Gottlob Christian Werner jõudumööda silmas pi-dada, et õpilased tema veinikauplust ei külastaks (EAA, f 1880, n 2, s 1349, l 1). Sedasama lubasid ka kondiitrid Carl Friedrich Steinhäuser, D. Christoffel ja Bogio Falet-ty (samas, l 10, 12, 13). *Bürgermusse* esindaja andis kir-jaliku kohustuse, et ilma ülikooli rektori kirjaliku loata ei pääse ükski üliõpilane, kui ta ilmub ettekirjutatud vor-mirietuses, ühelegi ballile, maskiballile ega peoõhtule. Kui ta aga on erariides, siis ei võetud vastutust endale. Veel 1837. aastal taotles Tartu linna koolijuhtkond polit-seivalitsuselt, et see küllaldase trahvi ähvardusel uuen-daks keeldu nii gümnaasiastidele kui ka kooliõpilastele, et need ei külastaks võorastemaju ega kondiitrikauplusi (EAA, f 1880, n 2, s 797, l 1–3). Tartu linna poolt ku-bermanguvalitsusele 1821. aastal esitatud aruandes olid kohvimajad ja *Garküche* (keeduköök, praeguses mõis-tes söökla) ühendatud ühise nimetuse alla. Kodanik Gakstädter pakkus oma kohvimajas ja sööklas siinsetelt kaupmeestelt ostetud jooke. Ökonoomid Adam Bönig, Th. Chorey ja Volkmann olid samas kirjas sööklapida-jatena. Veinikauplusi pidasid Werner *senior*, Werner *ju-nior*, Wegner ja Thun (EAA, f 995, n 1, s 4927, l 9p). 1849. aasta novembris ja 1851. a märtsis olid Tartus kon-diitriteks Bauch, Felschau ja Luchsinger, kelle poodides pakuti "Schälchen, Wein, Punsch, Bischof und derglei-chen Getränke" (samas, l 299–300, 325–326). 1864. aas-

tal kehtis ikka veel kolme kondiitriäri määrus. Nendega kõrvuti tegutses Tartus kolm võõrastemaja-hotelli ja 20 sööklad-restorani.

Kondiitriteks olid Johann Jacob Luchsinger *senior* (sünd. 1798 Riias, surn. 10. X 1871), Heinrich Wilhelm Felschau (surn. 1879), Carl Friedrich Werner ja alates novembrikuust Adolph Ernst Borck (EAA, f 1818, n 1, s 97, l 1–83). Viimane pidas aastail 1888–1897 kondiitriäri ja veinipoodi “Grand-Café-Restaurant Rotermundt” (Suurturg 4) ja selle pidamist jätkas Otto Porier. Jõukamad kondiitrid kolisid nn Riia eeslinna poolt raekojale kui linnasüdamele lähemal olevatesse hoonetesse. Gottlob Christian Werner oli alates 1795. aastast Suurturu ja Kraamipoodnike (praegu Ülikooli) tänava nurgal asuva krundi (nr 12) ja sinna ehitatud maja omanik. 1824. aastal taotles ta luba avada seal kohvi- ja söögi-maja, mis talle ilmselt ka anti (EAA, f 995, n 1, s 4940, l 1). Temalt ostis maja 1834. aastal pagar Carl Heinrich Samuel Bauch, kes oli tulnud Narvast ja suri Tartus 1868. aastal 74 aasta vanuses (EAA, f 1253, n 1, s 67, l 18p). Tema kondiitriäri asus 1851. aastal “in der kleinen Waagestrasse” (EAA, f 995, n 1, s 4927, l 326), s.o Lossi tänava poolt algava ühepoolse majadereaga endises tänavas raekoja põhjaküljel, mis lõppes Rüütli (tollal Suure Vaekoja) tänava alguses. 1865. aastal ehitas ta majale vaateakna — ilmselt oma kondiitritoodete reklaamiks. (Tema majas oli veel hiljuti kohvik “Valli”.)

Perenimi “Werner” esineb Tartus peatselt pärast Põhjasõda linna tulevate kodanike hulgas. 1732. aastal ostis endale kesklinnas Gildi ja Jaani tänava nurgal paikneva krundi ning varemeis maja Jürgen Werner (EAA, f 995, n 1, s 21 856, l 75). Endise Weneri kohviku krunt Kraamipoodnike tänav nr 47 koosnes enne 1734. aasta linnakruntide revisjoni kahest väiksemast krundist, mis selleks ajaks olid juba ühendatud. Raeliikmel A. Meye-

ril oli seal puumaja, milles ta pidas poodi. Samasse ehtas uue puumaja 1772. aastal vöötegiija-meister Nicolaus W. Braunschweig. Kui see hoone 1775. aasta Tartu suures tulekahjus hävis, ehtas ta 1783. aastal sinna uue kahe korstnaga ühekorruselise kivimaja. Braunschweig oli tunnustatud käsitöölaine, kellele usaldati 1789. aastal valminud raekoja torni tipus oleva kera ja tuulelipu kuldamine. 1805. aastal ostis maja võõrastemaja-pidaja Johann Stein (võimalik, et eestlane). Ostulepingus on eraldi mainitud maja topeltaknaid, mis tollal ilmselt olid haruldased. Tõenäoliselt majutas peremees samas ka oma külalisi, sest majas oli 9 tuba (EAA, f 995, n 1, s 26 215). Paraku poos 48-aastane Stein enda 1809. aastal meeltesegadushoos (*im Wahnsinn*) üles (EAA, f 1253, n 3, s 4, l 508). Pärast omanike vahetumist omandas 1863. aastal kinnisvara pagarmeister Carl Woldemar Kruse (9. XII 1827–26. I 1895; EAA, f 1253, n 3, s 4, l 842). Tema ei kuulunud linnas lubatud kolme kondiitri hulka, kuigi esines aastail 1861–1868 sageli pagariameti kirjades (EAA, f 1708, n 1, s 8, 29, 35). Ta kauples väljaspool oma maja — endisest Saksaväravast jõe poole ja enne Kivisilda paremale pöörduva kunagise Riia maantee äärde 1819. aastal ehitatud pagaripoodides. Kuid aastaks 1879 olid need jäänud vähekasutatavaks ja pakuti pagariameti poolt müügiks (EAA, f 1708, n 1, s 8, l 32–34). Kraamipoodnike tänava maja oli C. W. Krusel väga esinduslik. Nimelt oli 1820. aastail ühekordsele majale peale ehitatud teine 13-toaline korrus ning kuus ärklituba. Esimesel korrusel oli 12 tuba ja nende all kaks keldrit. Maja sarnanes täiesti tänapäeval tuntuga. Ka 1984. aastal ära põlenud õuehooned moodustasid juba möödunud sajandi keskel sisehoovi ümbritseva ja krundi piire igast küljest sulgeva ehitiste rea. 1875. aastal maja omandanud kaupmees Firstov laskis krundi 1877. aastal plaanistada. Tema üüriski edaspidi

välja hoone maapealseid korruseid. Hoovisõidukäik elamu keskel jagas maja alumise korruse kaheks, nii et mõlemat poolt sai eraldi välja üürida. Ühel Kraamipoodnike tänavat kujutaval vanal fotol võib näha rippsilti vasema majapoole ees. Sellelt võib välja lugeda Behre nime, kes pidas 1870. aastail seal raamatuköitekoda (Heinrich Chr. Julius Behre, surn. 1888; EAA, f 2623, n 1, s 2054, l 2p; f 1253, n 1, s 545, l 20).

Esimese teadaoleva kondiitriäri avas Firstovile kuuluv majas Jaani tänav 7 Robert Kunstmann (Kun(t)zmann). Luba selleks taotles ta 7. detsembril 1882. aastal (EAA, f 2623, n 2, s 17), kauplemise patendi sai ta kohe (samal, s 24, l 1). 6. ja 18. detsembril (vkj) ilmusid ajalehes *Neue Dörptsche Zeitung* kuulutused, milles Kunstmann kutsus külastama oma äri jõulunäitust Jaani tänaval *Akademische Musse* maja vastas, s.o tulevase Wernereri kohviku ruumides. Aastatel 1885–1893 ilmusid ajalehes samasisulised kuulutused. Kunstmanni ajal oli maja teisel poolel Jesseni noodikauplus, alates 1893. aasta maikuust treial J. Puknase mänguasjade kauplus, kus müüdi ka sirme, jalutuskeppe, postkaarte, kerilaudu, triikpesu, nõöpe jms. Majas elas ämmaemand A. Puknas. Endiselt peeti poode maja tänavapoolse alumise korruse ruumides, nagu kogu kesklinnas tähtsamate tänavate ääres. Hiljem üüris Puknase ruumid endale firma E. A. Just, mis oli asutatud 1886. aastal. 1907. aastal kuulutas Jaani tänav nr 7 raamatuja kunstikauplus, et seal on saada vaatepostkaarte, pildiraame, papjemašeekaupu. Raamatupoe juures tegutses antikvariaat. Kondiitriäri vahetas omanikku 13. augustil 1895. aastal, siis hakkas J. Werner seal pidama Viini kondiitripoodi (*Neue Dörptsche Zeitung*, Nr. 180, 12. VIII 1895).

Wernereri nimi oli Tartus käibel olnud 200 aastat. Michael Gottfried Werner oli 1795. aastal saanud Tartu

kodanikuks ja oli hiljem raehärra. Samal ajal tegutses II gildi kaupmees Gottlieb Christian Werner *senior* (1806). 1825. aastal esinevad Suure Gildi nimistus nii *senior* kui *junior* — mõlemad pidasid veinimüügikohti. Sajanditagusest minevikust tuleb veel esile 1893. aastal raekojas raekeldrit pidanud Hugo Werner, kes ajalehe kaudu tuletas meelde, et tema äris on saadaval Lübecki martsipan ja pliinid kalamarjaga ning et ta valmistab kuutkümme sorti raetorte. Raekeldris (*Ratskeller*) mängis külastajaile Ulrichi kapell, ruume illumineeriti. 1909. aastal juhatas H. Werner kondiitriäri Jaani tänav 7.

Miks nimetati seda Viini kohvikuks? 1683. aastal avati Viinis esimene kohvik. Hiljem jagunesid need kondiitri- ja kontsertkohvikuks. Esimestesse oli kombeks tellida ajalehti-ajakirju külastajaile lugemiseks. Ilmselt tuleb siit ka Tartu kohviku nimetus, sest pool sajandit on Wernerit traditsiooniks olnud võimalus kohvi juues ajalehti lugeda. 1895. aastal kuulutas J. Werner ajalehes, et pakub puljongit kuumade pirukatega, äris on rikkalik lugemislaud (*reichhaltiger Lesetisch*) sise- ja välismaa ajalehtedega (*Neue Dörptsche Zeitung*, Nr. 185, 17. VIII 1895). Edaspidi reklaamis ta oma kondiitripoes pakutavat — igapäevast jäätist ja Viini jääkohvi, värskeid dessertkooke 3 kopikat tükk. Torditellimused täitis ta kohe, teenindamine oli kiire. Tollal oli äridel kombeks korraldada linnarahva hulgas populaarseid kondiitrite jõulunäitusi, mille algusest kuulutati ajalehtedes. 1893. aastal tegi seda veel ka Kunstmann ja tema vastasmajas kauplev Luchsinger, võistlev kondiitriäri.

1909. aasta Tartu linna firmaregistris leidub 22 pagariäri pidajat, sh Gerhard Böning (Ueturu 23), Wilhelm Luchsinger (Lossi 1) ja Hugo Werner, Johanni poeg (Jaani 7) (*Firmenregister...* 1909). Viimane "Werner"

kohviku omanik Bruno Werner oli abielus eestlase Maria Adelsoniga Viljandimaalt. Aastal 1907–1908 elasid nad Õnne tänavas, 1930. aastail aga kohviku peal. Enne Teist maailmasõda lahkusid nad Saksamaale. “Weneri” kui Tartu kondiitrikohvikute kuulsaima esindaja tähtpäeva võime pidada 1992. aastal, kui möödub 110 aastat samasse majja asutatud kohviku avamisest R. Kunstmanni poolt (praegu Ülikooli 13).

Tartu kesklinnas tegutsesid 1920. aastail kohviresorandid “Automaat” (Suurturg 13) (Berent 1927) ja “Kronprinz” (Raekoja 16), kohvik “Linda” (Suurturg 2), “Alhambra” (Suurturg 13) jt.

1930. aastail oli Tartus kolmkümmend kondiitriäri, neist neli — V. Kustlovi (Riia 83), A. Univeri (Rüütli 15), E. Wattmanni (Lossi 1) ja Weneri (Jaani 7) oma — olid kohvikud. Tegelikult oli tuntud kondiitrekohvipakkujaid palju rohkem. Väljaspool vanalinna asusid kuulus mesikoogikondiiter G. Boening (Uueturu 15), J. Lille kohvik (Riia 11) veealuseks interjööriks kujundatud seintega, P. Potsep (Narva 29) jt. A. Univeri pagariäri oli praeguse “kringlipoe” ruumides Rüütli tänav 16 ja on ainsana osaliselt säilitanud juugendliku sisekujunduse. 1935. aastal asus Lossi 1 Aksel Sarapi kohvik, Gustav Adolfi 10 (praegu Kүүetri) kohvik “Ateen” (ikka veel restoran “Volga”), Lossi 4 “Toomkohvik” ja Gustav Adolfi 5 “Ko-Ko-Ko” (viimase interjäär on muudetud). Kesklinnas tihedalt asunud kohvikud võimaldasid publikul jaguneda eri kohvikute vahel: kirjanikud, kunstnikud ja nooremad õppejõud eelistasid Weneri kohvikut. Hiljem siirduti rühmiti kunstnik Nigul Espe kutsel tema kohvikusse “Ko-Ko-Ko”. Kohvik “Central” raekoja taga oli kuldse nooruse, peamiselt üliõpilaste kohtumispaik, oma kindlate laudadega (*Stammtisch*) seltsidele-korporatsioonidele, tagumine ruum oli reserveeritud ärimeestele. Ärimeeste, arstide ja advokaatide

kohtumispaigaks oli ka "Ateen". Meenutatud on just "Wernerit" vaimueliidi kohtumiskohana, kus eri isikuil oli välja kujunenud kindel kellaeg lõõgastumiseks, isegi meelislahter. See traditsioon kandus üle sõja-aastate, elavnedes 1960.–1970. aastail. Ainus pärast sõdagi säilinud Tartu kohvik — "Werner" ("Tartu") — aitas täita loenguauke õppejõududel, pakkus esinemisvõimalusi kirjanikele, suhtluskohta kunstnikele ja teadlastele. Kohvik oli ka odavaks söögikohaks, eriti humanitaartundengeile. Seal õpiti suhtlema prominentsete isikutega. Selline kohvikute loominguine funktsioon on nüüdseks hävitatud: vähesed kohvikuks nimetatud ärid on muutunud peamiselt kiirsöögikohtadeks nagu 300 aasta eest.

Kirjandus

- Brockhaus Konversation Lexicon*. 1901. II Bd. Leipzig
- Berent, Edgar 1927. *Dorpat: Ein Führer durch die mittelalterliche und heutige Stadt*. Dorpat: C. Mattiesen
- Estländisch-deutscher Kalender 1925*. [1924.] Dorpat: H. Laakmann
- Firmenregister der Stadt Dorpat und des Dorpater Kreises für das Jahr 1909 nach offiziellen Daten zusammengestellt*. 1909. Dorpat: H. Laakmann
- Hupel, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. II Bd. Riga: Hartknoch
- Hupel, August Wilhelm 1795. *Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehstland*. Riga: Hartknoch
- Teder, Kaljula 1969. Kohv ja kohvikud. 5. — *Edasi*, nr 39, 15. II, lk 3

KRIMMI SÕDA JA EESTI

Tõnu Tannberg

Venemaa lootused 19. sajandi keskel lahendada enda kasuks nn idaküsimus — kellele kuulub ülemvõim Lähis-Idas — 1853. aastal alustatud "väikese sõjaga" Türgi vastu osutusid sügavalt ekslikuks. 1853. aasta lõpul viisid Inglismaa ja Prantsusmaa oma laevastiku Mustale merele, mis *de facto* tähendas nende sõttaastumist Türgi poolel. Seepeale kuulutas Venemaa 1854. aasta veebruaris liitlastele sõja. Kui liitlased vastasid sellele oma poolse sõjakuulutamisega, algas sõda Euroopa suurriikide vahel ka *de jure*. Ajaloos tuntakse seda Krimmi sõja nime all.

Puhkenud sõja peamised sündmused toimusid Krimmi sõjatandril, kuid liitlaste sõttaastumine tähendas Venemaale sõjategevust ka Läänemerel. Kui senises ajalookirjanduses on põhjalikult käsitletud 1854.–1855. aasta Läänemere-kampaaniat Soome lahe põhjaosas (Soomega seotud sündmusi) (Borodkin 1904), siis hoopis vähem on uuritud Krimmi sõja aegseid sündmusi Eesti ja Läti rannikul, s.o Soome lahe lõunaosa ja Riia lahe piirkonnas (Eisen 1905; Peterson 1931; Stokeby 1933). Ian R. Stone'i artikkel "Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul" (1990) põhineb kahjuks ainult Briti allikatel ning autorile on jäänud tundmatuks Edgar Andersoni artikkel "Krimmi sõda Balti piirkonnas", mis on seni kõige põhjalikum uurimus liitlaste sõjategevuse kohta Eesti ja Läti rannikul (1974). E. Anderson on võimaluse piires kasutanud mõlema poole allikaid ning tollast baltisaksa

ajakirjandust (peamiselt *Inland*'i). Ta annab lisaks sõjalisele aspektile asjatundliku ülevaate ka Krimmi sõjas osalenud suurriikide diplomaatilisest tegevusest ja plaanidest Läänemere piirkonnas.

Käesolevas artiklis on seoses Krimmi sõjaga käsitletud järgmisi Eestiga seotud probleeme:

1) milline oli Eesti (laiemalt Balti kubermangude) strateegiline koht Vene riigi kaitseplaanides;

2) kui suur Vene väekontingent dislotseerus sõja ajal Eesti- ja Liivimaal;

3) kui palju võeti Krimmi sõja ajal Eestist nekruteid Vene armeesse;

4) mida kujutas endast Riia meremiilits Krimmi sõja ajal.

LÄÄNEMERE PIIRKONNA KAITSE

Läänemere piirkonna kaitse organiseerimisel vaatleme kolme tasandit — üleriiklikku, kubermangu ja kohaliku tasandit.

Üleriiklik tasand Läänemere piirkonna kaitse organiseerimisel tähendas Vene valitsuse poolt tarvitusele võetud abinõusid liitlaste tõrjumiseks merel (s.t Vene Balti laevastiku lahingukorda seadmist ja võitlusvõime tõstmist) ning abinõude rakendamist võimalike dessantoperatsioonide neutraliseerimiseks rannikul. See võis teostuda vaid piisava hulga regulaarvägede olemasolu korral Balti kubermangudes, Peterburi ümbruses ja Soomes.

Krimmi sõja alguses moodustasid Venemaa sõjamerelaevastiku põhijõu purjelaevad, osalt ka aurulaevad. Rannajoone eripära arvestades (lahesopid jm) oli Läänemere küllalt oluline osa ka suurtükipaatidel. Vene laevastik oli aga tehniliselt mahajäänud ega suutnud seega pakkuda arvestatavat konkurentsi Euroopa moodsatele

meresõjajõududele. Kui Krimmi sõja alguseks kuulus Briti laevastikku 10 kaasaegset (laevakruviga) liinilaeva ehk drednooti ja Prantsuse laevastikku 3 liinilaeva, siis Venemaal ei olnud selleks ajaks ühtegi sellist kaasaegset sõjalaeva (Ševyrëv 1990: 15). Jõudude ebavõrdsus Venemaa kahjuks ilmnes selgesti ka Läänemerel. Läänemerd kaitses Vene Balti laevastik, kuhu sõja alguses kuulus 217 laeva, sh 26 liinilaeva, 9 purjefregatti, 9 aurfregatti, kokku 8 korvetit ja brigantiini, 12 väikeaurikut ning lisaks 153 väike- ja transpordilaeva — kokku 3652 suurtükki 43 000 mehega (*Stranicy...* 1968: 260; Anderson 1974: 340). Lisaks olemasolevatele laevadele alustati 1854. aasta kevadel veel 76 sõudesuurtükipaadi ehitamist järgmise dislokatsiooniga: Peterburis — 32, Soomes — 28 ja Riias — 16 (Istomin 1904: 3, 6). Nende sõudesuurtükipaatide alusel loodi 1854. aasta aprillis-mais täiendavad rannikukaitse formeeringud — Peterburi ja Riia meremiilits. Balti laevastiku põhibaasideks olid Kroonlinn (1. ja 2. laevastikudiviisi asukoht) ning Sveaborgi (a-st 1918 Suomenlinna) (3. diviis). Laevastiku lahingukorda seadmine algas 1854. aasta alguses ja jõudis üldjoontes lõpule aprilli jooksul (Istomin 1904: 3–6). Sõjategevuses võis arvestada siiski kõige rohkem 26 liinilaevaga ning purje- ja aurfregattidega (18): Balti komitee hinnangul olid lahinguvõimelised ainult 11 sõjalaeva (Beskrovnyj 1973: 500; Ševyrëv 1990: 15). Läänemerel oli täielikus ülekaalus sinna saadetud liitlaste ühendlaevastik, kus Briti jõude (49 laeva, 2344 suurtükki, 22 000 meest) juhtis viitseadmiral Charles Napier ning Prantsuse laevastikku (30 laeva, 1308 suurtükki, 8300 meest, lisaks rohkem kui 12 000-meheline dessantüksus) viitseadmiral Alexandre Fernand Parseval-Deschênes (Anderson 1974: 341–351). Jõudude ebavõrdsuse tõttu ei saanud Balti laevastik mõeldagi aktiivsele tegevusele merel — jõud tuli koondada sadamate ja ranniku kaitseks.

Samas pidi Vene valitsus olema valmis tõrjuma vaenlase võimalikke dessante Läänemere piirkonnas, mis strateegiliselt jagunes kolmeks omaette sõjatandriks: 1) Peterburi ümbrus Narvast Viiburini, 2) Soome rannik alates Viiburist ja 3) Eesti ning Läti rannik alates Narvast. Nagu selgub Tallinna sõjakuberner krahv F. W. R. Bergile 1854. aasta aprilli keskel saadetud kirjast, pidas tsaarivalitsus võimalikuks, et liitlased kasutavad eelseisva kampaania ajal Eesti ja Läti ranniku vastu u 20 000-mehelist dessantüksust, millega võib

- vallutada Saare- ja Hiiumaa (neid saari pidas Vene valitsus liitlaste võimalikuks peatumispaigaks);

- hõivata Tallinn ja Riia;

- maabuda Virtsus, kaugema sihiga vallutada Pärnu;

- väed maale saata ka Liepājas, et läbi Leedu tungida Poolasse, ohutamaks seal Vene-vastast ülestõusu;

- teha üheaegselt väiksemaid rünnakuid rannikule, hoidmaks Balti kubermangudes viibivaid vägesid pidevas häireolukorras (Eesti Ajalooarhiiv (=EAA), f 1874, n 1, s 388, l 88–89p).

Esimese ja kolmanda võimaluse puhul tunnistas Vene valitsus oma suutmatust neid piirkondi kaitsta, teistel juhtudel loodeti vähemalt mingisugust vastupanu organiseerida. Selleks ajaks kehtis Eesti- ja Liivimaal juba sõjaseisukord ning kubermangudes viibivad regulaarväed olid allutatud vastavalt sõjakuberner F. W. R. Bergile ning Balti kindralkuberner vürst A. A. Suvorov-Rymnikskile. 20. märtsil viidi piiramis seisukorda Tallinna ja Daugavgrīva kindlused (Putilov 1855: 5–6, 14, 35). 1854. aasta kevadel paiknes Läänemere piirkonnas 179 pataljoni jalaväge, 116 $\frac{1}{2}$ eskadroni ratsaväge, 18 kassakasadakonda (kokku u 142 000 meest) ning 384 suurtükki, sh üldjoontes $\frac{2}{3}$ jõududest (122 $\frac{1}{4}$ pataljoni, 90 $\frac{1}{2}$

eskadroni ja 272 suurtükki) asusid Peterburi ümbruses. Kolmes Balti kubermangus paiknevatest vägedest ($32\frac{1}{4}$ pataljoni, 20 eskadroni, 12 kasakasadakonda, 76 suurtükki) rohkem kui pool — $18\frac{1}{4}$ pataljoni, 14 eskadroni, 6 kasakasadakonda ja 32 suurtükki — dislotseerusid Eestimaal kubermangus (*Istoričeskij...* 1879: 357). Hiljem suurenes Läänemere piirkonnas viibivate vägede arv 165 000 meheni (209 pataljoni, 114 eskadroni, 4 kasakapolku, 412 suurtükki), nii et 1854. aasta suveks oli Balti kubermangude kaitsel järgmine hulk vägesid:

– Eestimaal 20 000 meest ($24\frac{1}{4}$ pataljoni, 12 eskadroni, 4 kasakasadakonda, 40 suurtükki);

– Liivimaal 10 000 meest (9 pataljoni, 2 kasakasadakonda, 28 suurtükki);

– Kuramaal 12 000 meest (9 pataljoni, 16 eskadroni, 6 kasakasadakonda, 32 suurtükki).

Seega paiknes kolmes kubermangus kokku $42\frac{1}{4}$ pataljoni, 28 eskadroni, 12 kasakasadakonda ja 100 suurtükki — niisiis 42 000 meest (EAA, f 1874, n 1, s 399, l 10–10p). Liitlaste vähegi tõsisema dessandi korral ei oleks suudetud olemasolevate jõududega Eesti ja Läti rannikut kaitsta. Tegelikult osutus aga 1854. aasta kampaania Soome lahe lõunaosas ja Riia lahes oodatust rahulikumaks — liitlased ei püüdnudki Eesti ja Läti rannikul kanda kinnitada.

1854. aasta oktoobri lõpul esitas tollane kindralmajor, hilisem Venemaa sõjaminister ja feldmarssal Dmitri Miljutin tsaarile märgukirja “Kaalutlused Läänemere ranniku kaitseks”, mille Nikolai I 2. novembril ka läbi vaatas, tehes dokumendi äärelle omapoolseid märkusi. D. Miljutini märgukiri võtab kokku 1854. aasta kampaania tulemused Läänemeres ja esitab järgmiseks aastaks tegutsemispõhimõtted, millest enamik viidi ka ellu (vt märgukirja koopia EAA, f 1874, n 1, s 399, l 1–35). Nimelt moodustas Nikolai I pärast märgukirja läbiluge-

mist juba 3. novembril eraldi komitee Läänemere ranniku kaitseabinõude väljatöötamiseks. Komitee poolt novembri lõpul esitatud põhimõtted on sisult sarnased D. Miljutini seisukohtadega (Borodkin 1904: 229, 233).

D. Miljutin oli kindlalt veendunud, et 1854. aasta suvel Läänemere piirkonnas dislotseerunud vägedega (165 000 meest) ei oleks liitlaste dessandi korral suudetud rannikut kaitsta. 1855. aastal pidas ta võimalikuks 70 000–80 000-mehelise dessantüksuse saabumist Läänemerele; Rootsi vägede liitumise korral kasvaks vägede arv 100 000–120 000 meheni. Sellise jõu edukaks tõrjumiseks tulnuks Läänemere ümbrusse koondada u 400 000-meheline armee, s.t 80 000 meest 500 versta peale. Et sellisel arvul regulaarvägesid ei olnud kusa-gilt võtta, tulnuks 1855. aastal “loobuda kogu ranniku vahetust kaitsmisest ja vähendada viimse piirini nende tugipunktide arvu, mida peab püsivalt kaitsma” (EAA, f 1874, n 1, s 399, l 4). Selle põhimõttega nõustus ka Nikolai I (tsaari remark: “Loomulikult”), kelle arvates “neid tugipunkte on vaid kolm, Sveaborg Helsingforsiga, Kroonlinn Peterburiga ja Riia” (EAA, f 1874, n 1, s 399, l 4, 12p). D. Miljutin ise ei pidanud vajalikuks ka Riia kaitsmist, sest “Balti kubermangudes ei ole meil õnneks selliseid tugipunkte, mille andmine vaenlase kätte oleks ohtlik ja mida me seepärast oleksime kohustatud lõpuni kaitsma” (EAA, f 1874, n 1, s 399, l 16p). Tema meelest tulnuks põhijõud koondada Soome ning Peterburi ümbrusse.

1854. aasta lõpul viibis Läänemere piirkonnas 186 000 meest ($189\frac{3}{4}$ pataljoni, 68 eskadroni, 18 kasakasada-konda, 332 suurtükki), kusjuures Balti kubermangudes paiknes regulaarvägesid järgmisel hulgal:

– Eestimaal 37 500 meest ($41\frac{1}{4}$ pataljoni, 12 eskadroni, 4 kasakasadakonda ja 40 suurtükki);

- Liivimaal 8300 meest (9 pataljoni, 2 kasakasada-
konda, 24 suurtükki);

- Kuramaal 11 200 meest (9 pataljoni, 16 eskadroni,
6 kasakasadakonda, 32 suurtükki).

1855. aasta kevadeks tulnuks Läänemere ümbruses viibivaid vägesid esialgse jaotuskava järgi (koostatud 31. oktoobril) suurendada 302 785 meheni, hilisemas jaotuskavas jäädi aga peatuma 271 500 mehel ($256\frac{3}{4}$ pataljoni, 118 eskadroni, 42 sadakonda, 428 suurtükki) — seega 85 500 meest rohkem kui eelmisel aastal (EAA, f 1874, n 1, s 399, l 27–29). Balti kubermangude kaitseks kavatseti koondada 61 500 meest, koos Narvaga 64 000. Jõudude paigutus kubermangude sees pidi olema teistsugune kui eelneval aastal — põhijõud (40 500 meest) pidiid asuma Liivi- ja Kuramaal, Riia kaitset. Eestimaa kubermangu jaoks arvati piisavat nn vaatluskorpusest, mis vaenlase dessandi korral pidi lahinguta taanduma Narva või Riia suunas. See tähendas, et Vene valitsus oli valmis loovutama Eestimaa kubermangu vaenlasele, kusjuures D. Miljutini arvates tulnuks Tallinna kindlustused õhku lasta. Viimase seisukohaga ei nõustunud aga Eestimaal viibivate vägede ülemjuhataja F. W. R. Berg. Viimane ei pidanud kindluste hävitamist otstarbekaks ning arvas, et kohalik elanikkond ei mõistaks seda sammu, sest kindlustuste lahingukorda seadmisel olid linnakodanikud pidanud paljugi ohverdama (EAA, f 1874, n 1, s 401, l 17–20). F. W. R. Berg mõtles selle all eelkõige merepoolse eeslinna (Kõismäe) põletamist tema enda käsul. Tallinna kindlused jäetigi kasutusele ka järgmiseks aastaks ning alles 1857. aastal kustutati Tallinn kindluslinnade nimekirjast. Samas tegi F. W. R. Berg omapoolse ettepaneku — moodustada Eesti-, Liivi- ja Kuramaal viibivatest vägedest eraldi armee, mis oma kõlava nimetusega — “Balti armee” — hirmutaks ja sunniks vaenlast ettevaatlikkusele Eesti ja Läti rannikul (EAA, f 1874,

n 1, s 401, l 21). 1854. aasta lõpul moodustaski Nikolai I nn Balti korpuse, mille koosseisu lülitati siiski ainult Liivi- ja Kuramaal paiknenud väed. Korpuse komandöriks määrati ratsaväekindral V. Sivers. Samal ajal vahetati ka Eestimaal viibivate vägede juhtkonda: Soome vägede ülemjuhatajaks määratud F. W. R. Bergi asemel allutati kubermangus viibivad väed kindral P. Grabbele (Anderson 1974: 347).

Uue kampaania alguseks, 1855. aasta kevadeks, oli Läänemere piirkonda koondatud 222 $\frac{1}{2}$ pataljoni, 94 $\frac{3}{4}$ eskadroni, 40 kasakasadakonda, 322 suurtükki — kokku ligikaudu 220 000 meest. Kolmes Balti kubermangus oli vägede paigutus järgmine:

– Eestimaal u 22 500 meest (19 $\frac{1}{4}$ pataljoni, 12 eskadroni, 10 kasakasadakonda ja 10 suurtükki);

– Liivi- ja Kuramaal (Balti korpus) u 40 500 meest (35 $\frac{1}{4}$ pataljoni, 32 eskadroni, 12 kasakasadakonda, 88 suurtükki) (*Istoričeskij...* 1879: 370).

Suvel lisandusid veel Tveri ja Novgorodi maakaitseväelased (*Inland*, Nr. 37, 1855). Inglise laevastik (99 laeva, 3138 suurtükki, 24 000 meest) admiral Richard Saunders Dundase juhtimisel ilmus Soome lahte aprillis, ühinedes mai teisel poolel väkesearvulise Prantsuse laevastikuga (24 laeva, 357 suurtükki), mida juhtis admiral Charles Penaud. Ühendlaevastiku baasiks valiti ka seekord Naissaar. Liitlaste aktiivne tegevus ranniku vastu algas 6. juunil ning jõudis haripunkti Sveaborgi pommitamisega juuli lõpul, augusti alguses (Anderson 1974: 348–351). Vaatamata aktiivsemale tegevusele ja tugevamale laevastikule kui 1854. aastal, lahkusid liitlased ka 1855. aastal Läänemerelt sõjalist edu saavutamata. Kuid kohe hakati kavandama uusi sõjaplaane 1856. aastaks. Nende järgi pidid Rootsi—Taani väed (20 000–30 000 meest) 1856. aasta juunis okupeerima Ahvenamaa saared, prantslased ja inglased aga Eesti saaresti-

ku. Briti ja Prantsuse laevastiku ülesandeks jäi samal ajal Vene Balti laevastiku neutraliseerimine Riia ja Soome lahes. Seejärel pidid Briti, Prantsuse ja Taani väed maabuma Põhja-Lätis ja Lõuna-Eestis ning rootslased okupeerima Soome (Anderson 1974: 352). Ka Vene valetsuse arvates võisid liitlased Läänemere piirkonnas edu saavutada vaid koos Rootsi ja Taaniga. Arvati, et Prantsusmaa suudab Läänemere piirkonda saata 50 000, Inglismaa 10 000 ning Rootsi koos Taaniga u 35 000 meest — kokku seega 95 000 meest. Kavatsesitavad kaitseabinõud jäid üldjoontes samasuguseks nagu 1855. aastal, samuti vägede dislokatsioon (EAA, f 1874, n 1, s 429, l 1–10). Enne oodatava uue kampaania algust, täpsemalt 1856. aasta alul, asus Läänemere ümbruses 257 pataljoni, 94 eskadroni, 66 kasakasadakonda, 376 suurtükki ja 31 maakaitseväge družiinat, sh Balti kubermangudes:

– Eestimaal (19 $\frac{1}{4}$ pataljoni, 32 eskadroni, 14 kasakasadakonda ja 40 suurtükki);

– Liivi- ja Kuramaal 40 $\frac{1}{2}$ pataljoni, 32 eskadroni, 14 kasakasadakonda ja 80 suurtükki), lisaks veel 18 Novgorodi ja Tveri maakaitseväge družiinat (*Istoričeskij...* 1879: 379–380).

Sel ajal viibis Eestimaal ligikaudu 22 500 ja Balti korpuse koosseisus u 52 000 meest. Ettevalmistused sõjategevuseks Läänemerele osutusid aga asjatuks, sest 1856. aasta alguseks oli Venemaa jõud otsas ning sama aasta märtsis sõlmiti Pariisi rahu. Liivi- ja Kuramaa kaitseks loodud Balti korpus saadeti laiali siiski alles 1856. aasta augustis (Anderson 1974: 354). Sõjajärgsetel aastatel vähenes Balti kubermangudes yibivate regulaarvägede arv märgatavalt, näiteks 1868. aastal paiknes kolmes kubermangus kokku 14 861 meest regulaarvägesid (*Voenno-statističeskij...* 1871: 124).

Kubermangu tasand Läänemere lõunakalda kaitse organiseerimisel väljendus eelkõige nn vaatluspunktide

võrgu loomises Eesti ja Läti rannikul. Eestimaa kubermangus loodi vaatluspunktid alates Narva lähistelt Riigi mõisast kuni Vaiste mõisani Läänemaal; piiriks Liivimaaga oli Kastna (EAA, f 29, n 3, s 3053, l 4-4p, 6). Vaatluspunktide rajamist hakati organiseerima juba 1854. aasta märtsis, aprillis aga moodustati kubermangudes eraldi rannikukaitse komiteed (EAA, f 854, n 2, s 2019, l 29; s 2020, l 2; f 29, n 3, s 3053, l 4-6). Rannavalve ja vaatluspunktide loomise võtsid enda peale rannaäärsed mõisnikud, loomulikult vastutasid selle eest ka tsiviilametnikud (haagikohtunikud jt). 1854. aastal võtsid Eestimaa kubermangus endale vabatahtlikult rannavalve kohustuse 63 aadlikku (EAA, f 854, n 2, s 2019, l 3-3p). Oma tegevuses lähtusid nad spetsiaalsest instruksioonist, mille järgi tuli kõigepealt välja selgitada kõik mereasjandust tundvad talupojad ning kanda eraldi nimekirjadesse. Kindlasti pidi neile selgitatama, et koostöö vaenlasega on karistatav. Nimelt kardeti, et liitlased võiksid neid rannatalupoegi lootsidena kasutada. Samuti nõuti vaenlase ilmudes kõigi kariloomade ajamist sisemaale (EAA, f 29, n 3, s 3053, l 7-9). Viimase ettekirjutuse täitmist on Eestimaa kubermangus viibivate vägede ülemjuhataja F. W. R. Berg hiljem mitu korda uuesti nõudnud (EAA, f 29, n 3, s 3054, l 26). Randa valvasid ööpäev läbi mõisnike valitud "ustavad mehed" ehk rannahoidjad, kelle jaoks rüütelkond koostas eraldi "Seadused, neile antud, kes peavad randa hoidma" (EAA, f 854, n 2, s 2019, l 21). Rannahoidjate ülesanded ning tegutsemisjuhised on kirjas selles dokumendis järgmiselt:

“1) Rannahoidjad peavad allati omma seatud paiga peal seisma ja nisuggusel kohhal, et teine rannahoidja teise jao otsani woib nähha.

2) Naad peavad kasinad ollema wina jomisse polest ja öiete hästi walwama.

3) Moisawannemattele tulleb teada anda:

a. Kui waenlaste laewad hulga wisi woi üksikud laewad ranna liggi tullewad ja kuhhu naad lähhewad.

b. Kui peaksid randa aiama, siis peab teada antama, mitto innimest on ja missuguste sõariistatega naad on ehhitud. Inglisma madrused ei kannu krono rided. Inglisma jalla wäel on punnane munder, Prantsusema jalla wäel sinnised kued ja punnased püksid. — Kui suured küttid sawad Ma peale todud, siis tähhele panna, kas inimesed woi hoblosed neid weawad. Kui rüütliid endid näitawad, siis peab ni kui woimalik on teada antama, mitto neid on.

4) Needsinased seadused on rannahoidjatte kätte antud; kes nende wasto teeb, saab raskeste nuhheldud.

Baron Unger-Sternberg, Eestima Rittersawtauptmann”.

Rannahoidjate teenistus kestis mõlemal aastal kuni liitlaste lahkumiseni Läänemerelt. Nii lõppes 1854. aastal osal Eesti rannikust (Riigi mõisast kuni Juminda poolsaareni) rannawalve 15. novembril, kogu kubermanngu ranniku ulatuses aga 1. detsembril (EAA, f 29, n 3, s 3053, l 28).

Vaatluspunktide rajamine Eesti ja Läti rannikul ei olnud seega mõeldud otseseks ranniku kaitseks, vaid õigeaegse ja täpse informatsiooni saamiseks waenlase kohta. Võimaluse korral tuli waenlase ilmumisest teada anda otse sõjaväevõimudele, s.t Eestimaal vägede ülemjuhatajale (EAA, f 854, n 2, s 2019, l 22).

Krimmi sõja ajal püüti waenlase vastu kaitset organiseerida ka kohalikul tasandil, n-ö omal initsiatiivil, seda eelkõige saartel, mis olid Vene valitsuse poolt jäetud täiesti kaitseta. Nii püüdis Hiiumaa mõisnik Evald von Ungern-Sternberg 1854. aastal saarel moodustada kohalikku maakaitseväge. Sellise ettepaneku — lubada moodustada Hiiumaal 1000-meheline maakaitsevägi —

tegi E. von Ungern-Sternberg Eestimaa tsiviilkubernerele juba 1854. aasta veebruari keskel (EAA, f 29, n 3, s 3019, l 1–1p).¹ Maakaitseväe loomise vajadust põhjendas parun asjaoluga, et Hiiumaa on jäetud täielikult regulaarvägede kaitseta. Lisaks märkis ta oma kirjas, et eesmärgiks ei ole mitte ainult vaenlase võimalike rünnakute tõrjumine, vaid ka seadusliku korra tagamine saarel. Maakaitseväe varustamise ja relvastamise (vajaduse korral tulirelvadega) lubas E. von Ungern-Sternberg enda peale võtta. Eestimaa tsiviilkuberner andis ettepaneku edasi kindralkuberner A. A. Suvorov-Rymnikskile kinnitamiseks, kuid positiivne vastus jäi saamata (EAA, f 29, n 3, s 3019, l 3–3p). Veebruari lõpul saatis E. von Ungern-Sternberg tsiviilkubernerile uue kirja, milles palus jätta saarele tollikordon või vähemalt osa selle koosseisust. Kuid juba kaks päeva enne paruni kirja kirjutamist, täpsemalt 22. veebruaril, oli kindralkuberner teinud salajase korralduse tollikordoni äratoomiseks Hiiumaalt. Tollikordon (ülevaataja koos kahe abiga, 70 lihtväelast, 9 teenijat koos perekondadega) lahkus saarelt märtsi alguses (EAA, f 29, n 3, s 3919, l 5–10p).

Maakaitsevägi jäi 1854. aastal Hiiumaal loomata — Vene valitsusele oli selline alamate initsiatiiv vastuvõetamatu.² Muidugi ei soovinud E. von Ungern-Sternberg maakaitseväge luua suurest ustavusest riigivõimule, vaid ikkagi oma vara kaitseks (kalevivabrik jms).³ Ta ak-

¹Kümnenda hingeloenduse järgi elas Hiiumaal 13 995 inimest, neist 6397 meest (Vahtre 1973: 123).

²Kohaliku maakaitseväe loomine oli olnud Hiiumaal päevakorral ka 1808. aastal, mil käis Vene—Inglise sõda ja Briti laevastik tegutses aktiivselt ka Läänemerel. Kuid juba siis jäi luba valitsuselt saamata (EAA, f 29, n 1, s 418, l 1–6).

³Kui kindralmajor D. Miljutin tegi 1854. a oktoobris tsaarile ettepaneku moodustada võimaluse korral täiendava sõjajõuna Tallinnas, Narvas, Riias jm maakaitseväelaadsed formeeringud, kirjutas Nikolai I märgukirja äärele: "Ei tohi" (EAA, f 1874, n 1, s 399, l 22).

tiivsus ei jäänud siiski päriselt tasumata — 1854. aasta märtsis määrati E. von Ungern-Sternberg Hiiumaa haagikohtunikuks (EAA, f 29, n 3, s 3019, l 39–40). Ametikohta, mis andis talle sõja ajaks kogu võimutäiuse saarel, pidas parun 1856. aasta juunini; kubermanguvõimud jäid tema tegevusega igati rahule (Essen 1939: 571).

Kohaliku kaitse organiseerimine osutus aga üsna mõttetuks — eriti kui pärast esimesi kontakte kohalike elanike ja liitlaste vahel selgus, et viimaste eesmärgiks ei olegi rannaelanike röövimine vms. Vastupidi — enamasti liitlased tasusid saadud (äravõetud) loomade, vee jm eest. Ian R. Stone'i Briti allikatele tuginev seisukoht, et "suhted kohalike elanikega olid korrektsed ja isegi sõbralikud, vaatamata toimuvatele põhimõtteliselt sõjakatele aktsioonidele" (1990: 2158–2159), on täiesti kooskõlas siinsegi arhiivimaterjaliga.

NEKRUTIVÄRBAMISED

Krimmi sõja ajal oli Vene valitsus sunnitud oma relvajõudude võitlusvõime tagamiseks ulatuslikult värbama nekruteid. Kokku võeti aastail 1853–1855 Venemaal nekruteid kuus korda, armeesse andsid nad 878 000 nekrutit (Beskrovnyi 1973: 78–79). Eestist võeti nekruteid neli korda.

Esimene värbamine — 11. osaline värbamine läänepiirkonnast⁴ — toimus 1854. aasta märtsis-aprillis (ametlik tähtaeg 1. III–15. IV), normiks 9 meest 1000 meeshinge kohta. Sõjaministeeriumi jaotuskava järgi nõuti sellel värbamisel Eestimaa kubermangust 1207 ja Liivimaalt 3292 nekrutit (Aarma 1990: 258; EAA, f 296,

⁴Alates 1839. aastast jagati Venemaa nekrutikohustuse täitmisel ida- ja läänepiirkonnaks. Värbamisi korraldati vaheldumisi: tavaliselt ühel aastal idapiirkonnast, teisel aastal läänepiirkonnast; vahel aga võeti ühel aastal nekrutid mõlemast. See oli nn üldine värbamine.

n 1, s 25, l 41–42) — mõlemast kubermangust kokku 4499 meest. Tegelikult võeti Eestimaalt 1184 nekrutit⁵ ja 21 nekrutikandidaati vabanesid sõjaväeteenistusest, esitades nn nekrutikviitungi (Aarma 1990: 258).⁶ Liivimaalt võeti nekrutiks 2775 meest; lisaks realiseeriti 33 kviitungit ja 394 Liivimaa talupoega ostsid end igaüks 300 hõberubla eest sõjaväeteenistuskohustusest vabaks (EAA, f 296, n 1, s 25, l 41–42).⁷ 1854. aasta teine värbamine — 12. osaline värbamine läänepiirkonnast — korraldati novembris-detsembris (1. XI–15. XII), normiks oli 10 meest 1000-lt meeshingelt. Eestimaa kubermangul tuli seekord anda 1337 ja Liivimaal 3559 meest (EAA, f 29, n 3, s 3334, l 102–104) — kokku seega mõlemast kubermangust 4896 nekrutit. Nekrutivõtmiseks ettenähtud ajal võeti aga Eestimaalt 1323 (Aarma 1990: 258) ja Liivimaalt 2973 nekrutit; samas esitati 24 kviitungit ning 536 talupoega ostsid end väeteenistusest vabaks (EAA, f 296, n 1, s 25, l 44–45).

Järgmine nekrutivõtmine — 13. osaline läänepiirkonnast — toimus 1855. aasta juunis (1. VI–1. VII) ja normiks oli 12 meest 1000 meeshinge kohta. Eestimaa nekrutinormiks oli ette nähtud 1606 ja Liivimaal 4263 nekrutit, lisaks lubas sõjaministeerium esitada vastavalt 14 ja 255 nekrutikviitungit (EAA, f 29, n 3, s 3891, l 126–128). Et aga Saaremaal lükati seekordne nekrutivõtmine sõjalistel asjaoludel edasi, jäi Liivimaa kubermangu te-

⁵Siin ja edaspidi toodud nekrutite arv (kui pole eraldi osutatud) näitab värbamiseks ettenähtud ajavahemikul võetud nekruteid.

⁶Nekrutikviitungid võisid olla nn arvestuskviitungid (anti mõisnike tulevaste värbamiste arvel antud talupoegade eest jms) ja väljaostukviitungid (valitsuse poolt püüatud hulgal müügiks antud kviitungid, mis levisid eriti Nikolai I ajal) (vt Aarma 1990: 56–57).

⁷Vabaksostuõiguse said Liivimaa talupojad 1819. aasta talurahvasaadusega; Eestimaa kubermangule anti see õigus aga alles 1861. aasta Balti kubermangude nekrutiseadusega (Tannberg 1988: 50–54). End vabaks ostnu vabanes väeteenistuskohustuse täitmisest kogu eluks.

gelikuks nekrutinormiks 3993 meest (EAA, f 296, n 3, s 27, l 19). 1855. aasta juuliks võeti Eestimaa kubermangust 1597 nekrutit ja esitati 9 kviitungit (Jordan 1867: 43). Liivimaa kubermangu tulemus oli 3352 nekrutit, 23 realiseeritud kviitungit ja 612 vabaksostnut (EAA, f 296, n 1, s 27, l 19–20). Krimmi sõja aegne viimane, üldine nekrutivõtmine korraldati 1855. aasta novembrisetsembris (15. XI–15. XII), normiks oli 10 meest 1000 meeshinge kohta. Eestimaa kubermang pidi andma 1337 nekrutit (EAA, f 29, n 3, s 3831, l 348–350). Liivimaalt nõuti kokku 3686 meest, kusjuures Saaremaalt tuli poole väiksemas normis võtta nekruteid ka juunis ärajäänud värbamise arvel. Nii oli Saaremaa normiks 16 meest 1000 meeshinge kohta (EAA, f 296, n 1, s 27, l 19–20). Tegelikult võeti seekord Eestimaalt 1327 ja Liivimaalt 3101 nekrutit ning mõlemas kubermangus realiseeriti 10 kviitungit; Liivimaal lisaks veel 324 vabaksostnut (Jordan 1867: 43; EAA, f 296, n 1, s 27, l 19–20).

1854.–1855. aastate nekrutivõtmistel tuli Eesti- ja Liivimaalt anda sõjaministeeriumi esialgsete arvestuste järgi 20 017 nekrutit. Tegelikult võeti värbamisaruannete ja nekrutinimekirjade põhjal otsustades 17 632 meest, esitati 130 nekrutikviitungit, vabaks ostis end 1866 liivimaalast. Et kviitungite realiseerimist ja vabaksostmist (mille tulemusel laekus riigikassasse 559 800 hõberubla) samuti nekrutikohustuse täitmisel arvestati, jäi ettenähtud värbamistähtaegadel puudu 389 nekrutit — vähem kui 2% nõutud normist. Siiski tuleb arvestada, et nekrutiks läinute arv Eesti- ja Liivimaal aastail 1854–1855 oli ülaltoodud arvust (17 632) suurem, sest

1) kui kehtestatud värbamisajal jäi mehi puudu, võeti neid järgnenud kuudel vajalikul hulgal juurde;

2) nekruteid võeti ka väljaspool ametlikke värbamistähtaegu (tulevaste võtmiste arvel antud nekrutid jms).

Nii võeti F. Weymarni andmeil Liivimaalt 1854.

aastal 5992 ja 1855. aastal 6653 nekrutit (Vejmarn 1864: 302–303), ligi 400 meest rohkem kui kirjas värbamisaruannetes.

Ligikaudsete arvutuste alusel võeti Eestimaa kubermangust ja Liivimaa kubermangu Eesti alalt, s.t Eestist 1854. aastal 5800 ning 1855. aastal 6500 nekrutit — kokku seega 12 300 nekrutit. See tähendas u 3,5% suurust kadu maksualusest meeselanikkonnast. Krimmi sõja aegseid nekrutivõtmisi saab võrrelda vaid aastatel 1812–1813 toimunud värbamisega. Nekrutikohustuse ajajärgul (1797–1874) nõuti värbamisukaaside alusel Eestimaa kubermangust kokku 369,4 ja Liivimaa kubermangust 363,4 nekrutit 1000-lt meeshingelt,⁸ sh aastatel 1854–1855 41 meest ja aastatel 1812–1813 40 meest 1000-lt meeshingelt.⁹ Aastatel 1797–1874 korraldati Eestis 60 nekrutivõtmist. Ligikaudsetel andmetel võeti igal värbamisel keskmiselt 1580 nekrutit (ehk aastas 1230) — järelikult Krimmi sõja aegsed nekrutivõtmised ületasid selle keskmise ligi kaks korda. Krimmi sõja ajal võeti Vene armeesse u 12% kõigist aastatel 1797–1874 Eestist võetud nekrutitest.

RIIA MEREMIILITS

Läänemere rannikukaitse tõhustamiseks ehitati 1854. aastal lühikese ajaga 76 sõudesuurtükipaati. Et nende meeskondade komplekteerimiseks ei jätkunud madruseid regulaarlaevastikust, lahendas Vene valitsus olukorra mõneti ootamatult: 2. aprilli 1854. aasta ukaasiga kuulutati Venemaal välja vabatahtlike värbamine sõu-

⁸ Aastatel 1797–1831 võeti nekruteid 500-lt meeshingelt (v.a aastal 1799, mil oli aluseks 350 meeshinge), seejärel juba 1000-lt meeshingelt. Siinkohal on kõik värbamised ümber arvestatud 1000-le meeshingele.

⁹ Aastatel 1812–1813 jäi Liivimaal see norm osaliselt täitmata (Helme 1990: 120).

desuurtükipaatide flotilli ehk Peterburi meremiilitsasse. Esialgsete kavade kohaselt taheti soovijaid vastu võtta 20. maini, kuid vabatahtlike rohkuse tõttu lõpetati Peterburi meremiilitsa komplekteerimine juba mai alguseks. Flotilli suuruseks oli 4528 meest, kellest u $\frac{2}{3}$ oli vabatahtlikest meremiilitsa reakoosseis ja u $\frac{1}{3}$ kaadriohvitserid ning madrused. Peterburi meremiilitsa ülesandeks oli Soome ranniku kaitse: 1. brigaadil (2216 meest) Viiburist Sveaborgini ja 2. brigaadil (2312 meest) Sveaborgist Turuni (Livčak 1961: 207–208). Riia lahe, eelkõige aga Daugava jõe suudme (Daugavgrīva kindlus, Riia) kaitseks hakati vastavalt tsaari 22. aprilli ukaasile looma eraldi suurtükipaatide (16) pataljoni ehk Riia meremiilitsat 2. aprilli ukaasis fikseeritud põhimõtete alusel:

- meremiilitsasse astumine oli kõigil seisustel vabatahtlik, v.a eratalupojad, kes võisid teenistusse astuda vaid oma mõisniku loal;

- teenistus meremiilitsas oli tasuline — 8 hõberubla kuus ning lisaks proviant jm vajalik vastavalt alamväelaste normidele merevæes;

- teenistus meremiilitsas oli ajutine, kestes vaid navigatsiooniperioodi (s.o 1. novembrini);

- meremiilitsate autasustamine, hospitaliravi jms nähti ette vastavalt armees ja laevastikus kehtestatud eeskirjadele (Liivimaa kubermanguvalitsuse patent; 28. aprill 1854. a).

Riia meremiilitsa kaadrikoosseis komplekteeriti korvett *Navarino* meeskonna baasil, eesotsas kaptenleitnant Pavel Istominiga, vabatahtlik reakoosseis — 900 meest — aga valdavalt Balti kubermangudest (sh Liivimaalt 623, Kuramaalt 103 ja Eestimaalt 8 meest) ning osaliselt Venemaalt tulnud soovijatest, kokku 166 vabatahtlikku 19 Venemaa kubermangust (*Žurnal...* 1854: 54–56). Vabatahtlikud jagunesid tinglikult kolme sotsiaal-

sesse rühma: nn sõjaväeseisus (erusoldatid, ohvitseride lapsed, madrused) — 6,4%, linnaelanikkond (aukodanikud, kodanikud, linnade töölisoklaad) — 42% ja talupoegkond (era-, riigi-, linna-, ainastalupojad ja kolonistid) — 51,6%. Riia meremiilitsa rahvusliku koosseisu kohta andmeid pole, kuid 900 meest jagunesid territoriaalselt järgmiselt: Eesti alalt (Eestimaa kubermang ja Liivimaa kubermangu põhjaosa) 254 (28,2%), Läti alalt (Kuramaa ja Liivimaa kubermangu lõunaosa) 480 (53,5%) ning Venemaalt 166 (18,5%) (arvutuste alus: *Žurnal...* 1854: 54–56). Seega võisid u 50% meremiilitsatest olla lätlased, 25% eestlased ja ülejäänud venelased, sakslased, soomlased jt.

Peterburi ja Riia meremiilits saadeti 1854. aasta novembris laiali. Peterburi meremiilitsat enam kokku ei kutsutudki, Riia meremiilits seevastu taasformeeriti 1855. aastal uutel alustel:

- vabatahtlikkuse printsipi asemel rakendati seekord sundvärbamist;

- reakoosseis komplekteeriti eranditult Balti kubermangude maksualuse elanikkonna hulgast (20–45-aastased, vähemalt 2 arssina ja 2 verssoki pikkused mehed);

- kõik meremiilitsaga seotud ülalpidamiskulud jäeti seekord maksumaksjate kanda (EAA, f 995, n 1, s 3750, l 6p; f 29, n 3, s 3510, l 36–37).

Teenistusaja kestus ja meremiilitsa kaadrikoosseis jäid 1855. aastal endiseks. Eestimaa kubermang pidi meremiilitsateenistusse andma 160, Kuramaa 260 ja Liivimaa 380 meest (EAA, f 29, n 3, s 3510, l 4–5, 32–32p; f 995, n 1, s 3750, l 6; Läti Ajalooarhiiv, f 640, n 1, s 1873, l 3).

Riia meremiilitsa paiknemis- ja väljaõppekohaks oli mõlemal aastal Milgrāvisē (Mühlgrabeni) mõis Daugava jõe paremal kaldal (u 13 versta Riiast) ning Daugav-

grīva kindluse talvesadam. Kaadriohvitseride ja madruste juhtimisel õpetati meremiilitsatelesõudmist, vehkemist, lähivõitlust ning suurtükipaate relvastuse käsitsemist. Suurtükipaate meeskonnad elasid alul paatidel ja telkides, hiljem barakkides. Eestlastest ja lätlastest meremiilitsad omandasid teenistuseks vajalikud oskused kiiresti, raskusi tekitas vaid keelebarjäär (Brylkin 1869: 63–68).

1855. aastal osales Riia meremiilits ka sõjategevuses. Kõige olulisemaks merelahinguks Riia meremiilitsale sai 29. juulil toimunud Daugava merelahing, mille käigus 12 meremiilitsa suurtükipaati tõrjusid tagasi kapten Erasmus Ommaney juhitud kahe Briti sõjalaeva rünnaku Daugava jõe suudmes (Anderson 1974: 350). Vene Balti laevastikule tähendas Daugava merelahing üht vähest edukat lahinguoperatsiooni kogu 1854.–1855. aasta kampaania käigus; lahing ise aga oli üks suuremaid, mis Krimmi sõja ajal Läänemerel aset leidis. Lahingus silmapaistnud miilitsamehi autasustati Sõjaordeni Teenetemärgiga, mille sai ka üks Eestimaa talupoeg — Läänemaalt Haeska mõisast pärit Ado Busch (EAA, f 29, n 3, s 3513, l 100–101). Lisaks Daugava merelahingule oli Riia meremiilitsal vaenlase sõjalaevadega veel väiksemaid kokkupõrkeid (Anderson 1974: 348–351).

1855. aasta novembris saadeti Riia meremiilits laiali. Aasta lõpuks demobiliseeriti meremiilitsa reakoosseis, kellest aga selleks ajaks oli üle 20% teenistuse ajal surnud, peamiselt koolerasse (EAA, f 29, n 3, s 3511, l 7–17; s 3512, l 16–28; s 3513, l 2–9; s 3514, l 47–61; s 3971, l 91–94; f 951, n 1, s 2713, l 18–22; f 952, n 1, s 961, l 83–86). Riia meremiilits kavatseti esialgu taasformeerida 1856. aastal, kuid Pariisi rahu sõlmimisega kadus ta järele vajadus. Lõplikult saadeti Riia meremiilits laiali kindralkuberner A. A. Suvorov-Rymnikski korraldusega 29. märtsist 1856. a (EAA, f 29, n 3, s 3971, l 114).

Ehkki Krimmi sõja peasündmused toimusid Musta mere rannikul, oli ka Läänemere piirkond aastatel 1854–1855 oluliseks sõjatandriks. Vene valitsus pööras Läänemere piirkonna kaitsmisel kõige rohkem tähelepanu Peterburile ja Soomele, Balti kubermangud jäid tagaplaanile. Eesti-, Liivi- ja Kuramaal viibivad Vene väed ei oleks suutnud liitlaste vähegi arvestatava dessandi korral vastupanu osutada. 1855. aasta kaitsekavade alusel loobus Vene valitsus üldse Eesti ala kaitsmisest vaenlase võimaliku dessandi korral. Liitlaste tähelepanu oli aga pööratud mujale, peamiselt Soome rannikule. Kuigi liitlased ei saavutanud 1854.–1855. aasta kampaania käigus Läänemere piirkonnas otsest sõjalist edu, oli nende tegevusel siiski vähemalt kaks olulist tagajärge:

1) suudeti edukalt blokeerida sadamad ja rannik, mille tulemusena kaubandus Läänemerel peaaegu lakkas. Kui näiteks 1854. aastal saabus Riia sadamasse 161 laeva ja väljus 156 laeva, siis 1855. aastal olid samad arvud vastavalt 15 ja 25 (EAA, f 296, n 1, s 25, l 16–17; s 27, l 7–8).¹⁰ Blokaadi tõttu kannatasid eelkõige saareelanikud (Stone 1990: 2159);

2) sunniti Vene valitsust hoidma Läänemere piirkonnas arvukat väekontingenti, samal ajal kui sõja peatandril — Krimmis — oli vägedest pidevalt puudus. Läänemere piirkonnas paiknes 1854. aasta kevadel ja 1856. aasta alguses kogu tsaariarmeest protsentuaalselt (sh reservid):

pataljone (jalavägi)	25,0%	26,9%
eskadrome (ratsavägi)	27,6%	14,5%
kasakasadakondi	3,4%	9,4%

¹⁰Võrdluseks: 1853. aastal külastas Riia sadamat 2113 laeva (Anderson 1974: 345).

maakaitseväe družiinasid	—	15,6%
suurtükke	22,6%	15,2%.

Kui arvestada ainult rindel olevaid vägesid, oleksid suhtarvud tunduvalt suuremad (arvutuste alus: *Istoričeskij*... 1879: 357, 379–380).

Otseste sõjasündmuste tõttu Eesti ala aastatel 1854–1855 peaaegu ei kannatanud, kuid sellele vaatamata andis sõda end valusalt tunda peaaegu kõigis eluvaldkondades. Rängaks koormiseks — vereandamiseks Vene rii- gile — olid Krimmi sõja ajal korraldatud nekrutivõt- mised, lisaks veel vägede majutamine, moonastamine, küüdikohustus jm sõjalised koormised. Ka meremiilit- sast ei pöördunud viiendik mehi koju tagasi. “Kaheaja- aastane rahuaeg” oli taas näidanud oma tõelist palet.

Kirjandus

- A a r m a, Liivi 1990. *Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil)*. Tallinn
- A n d e r s o n, Edgar 1974. The Crimean War in the Baltic areas. — *Journal of Baltic Studies*, vol. 5, no. 4, pp. 339–361
- B e s k r o v n y j, Ljubomir 1973. *Russkaja armija i flot v XIX veke*. Moskva
- B o r o d k i n, M. 1904. *Vojna 1854–1855 gg. na finskom poberež'e: Istoričeskij očerk*. Sanktpeterburg
- B r y l k i n, Vladimir 1869. Mil'graben' i kanonerskie lodki na Zapadnoj Dvine, v 1855 godu. — *Morskoi sbornik*, t. XIII, №7, otd. IV, s. 63–68
- E i s e n, Matthias Johann 1905. Sõda Läänemerel. — M. J. Eisen. *Kaim*. Tallinn, lk 203–289
- E s s e n, Nikolai von 1939. *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg*. Nachtrag IV. Tartu
- H e l m e, Rein 1990. 1812. aasta Eestis ja Lätis. Tallinn: Olion
- I s t o m i n, K. 1904. Baltijskij flot 50 let nasad, v kampaniju 1854–1855. — *Morskoi sbornik*, t. CCCXX, №2 (Neoficial'nyj otdel), s. 1–50
- I s t o r i č e s k i j o č e r k d e j a t e l ' n o s t i v o e n n o g o u p r a v l e n i j a v R o s s i i v p e r v o e d v a d c a t i p j a t i l e t i j b l a g o p o l u č n o g o c a r s t v o u a n i j a g o s u d a r j a i m p e r a t o r a A l e k s a n d r a N i k o l a e v i č a (1855–1880)*. 1879. T. 1. S. Peterburg

Krimmi sõda ja Eesti

- Jordan, Paul 1867. *Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland*. Bd. I. Reval
- Livčak, Boris 1961. Narodnoe opolčenie v vooružennyh silah Rossii 1806–1856 gg. — *Učenie zapiski Sverdlovskogo Juridičeskogo instituta. Serija "Istorija gosudarstva i prava"*. T. IV. Sverdlovsk
- Peterson, A. 1931. Krimmi sõda: Mida pajatavad arhiivid. — *Tallinna Post*, nr 29–31
- Putilov, N. 1855. *Sbornik izvestij otnosjaščihsja do nastojaščej vojny*. Kn. XIII, otd. II. Sanktpeterburg
- Stokeby, R. 1933. Baltimere blokaad a. a. 1854–1855. — *Sõdur*, nr 43, lk 1201–1205
- Stone, Ian R. 1990. Mereväeoperatsioonid Eesti rannikul aastail 1854–1855. — *Akadeemia*, nr 10, lk 2152–2162
- Stranicy boevogo prošlogo. 1968. Moskva
- Ševyrëv, Aleksandr 1990. *Ruskij flot posle Krymskoj vojny: Liberal'naja bjurokratija i morskije reformy*. Moskva
- Žurnal Ministerstva Vnutrennyh Del. 1854. T. VII, otd. IV, s. 54–56
- Tannberg, Tõnu 1988. 1861. a. Balti kubermangude nekrutiseadus. — *Kleio*, nr 1, lk 50–54
- Vahtre, Sulev 1973. *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeid (1782–1858)*. Tallinn: Valgus
- Vejmarn, Feodor 1864. Lifjandskaja gubernija. — *Materjalj dlja geografij i statistiki Rossii*. Sanktpeterburg
- Voenno-statističeskij sbornik. 1871. Vyp. IV, č. II. S.-Peterburg

DOKUMENTE PETSERI- JA VIRUMAA JAOTAMISE KOHTA

Kiire Valit[suse]
Moskva, Kreml'

2. august 1944. a.*

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele sm. M. I. Kalininile.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsus Petseri, Lobotka ja Pankjavitsa valla ning osa Irboska valla üleandmise kohta VNFSV koosseisu.**

Võttes arvesse peamiselt venelastega asustatud Petseri, Lobotka, Pankjavitsa ja Irboska valdade elanike korduvaid palveid ning tulles vastu neile soovidele, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium otsustab:

Paluda NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi lülitada Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi koosseisu Eesti NSV Petseri, Lobotka ja Pankjavitsa vald ning osa Irboska vallast, välja arvatud

Algus eelmises numbris.

* Telegramm on saadetud Leningradist "Oktoobri" võõrastemajast.

** On kasutatud vallarühmade tinglikke nimetusi. Petseri vallarühma kuulub Mere(i)mäe, Petseri ja Satseri(nna) (1938. a-st Saatsen) vald; Lobotka vallarühma (vn *Slobodka*) on arvatud Mäe, Järvesuu ja Kulje (1938. a-st Kalda) vald; Pankjavitsa vald (vn *Panikoviči*) kandis hiljem Rootova valla nime, maa-ala enamikust (v.a *Litšnikovo*, *Tarantajevo*, *Slizujevo* ja *Gorbunovo* külade piirkond) moodustati 1938. a Roodva vald, vallarühma on siin arvatud Rootova ja Laura vallad (viimastest moodustati 1938. a koos osaga Rootova vallast Lõuna vald); Irboska vallarühma moodustavad Senno, Vilo ja Irboska (1938. a-st Linnuse) vald. Vt *Setumaa: Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*, toim. A. Tammekann, Edg. Kant, J. V. Veski (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1928); "Otsus valdade piiride muutmise asjus". — *Riigi Teataja*, Nr. 87, 14. X 1938 (art 776).

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

nende valdade ülekaalus oleva eesti elanikkonnaga asustatud punktid, mis moodustavad praegu Mäe ja Meremäe valla.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

ERA (=Eesti Riigiarhiiv), f R-3, n 2, s 4, l 31. Koopia. Tõlge vene keelest.

*

Sal[ajane]

Küire Valit[suse]

Moskva, Kreml'

22. august 1944. a.*

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele sm. M. I. Kalininile.

Seoses telegrammi saatmisega märgime, et valdade nimed on juriidiliselt ebatäpsed ega vasta nõukogude aja administratiiv-territoriaalsele jaotusele.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

ERA, f R-3, n 2, s 4, l 32. Koopia. Tõlge vene keelest.

*

Sal[ajane]

Valit[suse]

Moskva, Bersenevi kaldapealne 2/20**

24. august 1944. a.*

Sm. Tumanovile.

kontrollimisega selgitatud otsus saadetud ühel ajal täiendava telegrammiga jõudis ta Moskvasse pärale kontrollige Moskva telegraafi saadame teistkordselt telegrammiga otsuse teksti

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

ERA, f R-3, n 2, s 4, l 34. Koopia. Tõlge vene keelest.

* Telegramm on saadetud Leningradist "Oktoobri" võõrastemajast.

** Bersenevi kaldapealsel asus nn Valitsuse maja.

VNFSV PIHKVA OBLASTI TÖÖRAHVA SAADIKUTE NÕUKOGU
TÄITEVKOMITEE ESIMEES ENSV RAHVAKOMISSARIDE NÕU-
KOGULE

15. september 1944. a.*

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu, sm. Sepre.

Saadan seejuures territooriumi üleandmise korra instruksiooni ja akti vormi.**

Palun ette valmistada vajalikud materjalid.

Tervitades [alkkiri loetamatu]

[Arnold Veimeri resolutsioon:] Arhiiv. Tutvustada sms. Andrese-
ni. AV. 19. X.

ERA, f R-1, n 2, s 76, l 1. Originaal. Tõlge vene keelest.

Sal[ajane]

VENE NFSV ÜLEMNÕUKOGU PRESIDIUM EESTI NSV ÜLEM-
NÕUKOGU PRESIDIUMI ESIMEHELE J. VARESELE

23. september 1944. a.

Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõuko-
gu Presiidiumi istungi protokoll nr. 16.

279. Sm-te A. I. Barygini*** ja M. V. Nečajevi kinnitamisest
VNFSV ja Eesti NSV vahelise piiri muutmise kooskõlastuskomisjoni
liikmeks.

Seoses NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 23. augusti 1944. aasta
seadlusega kinnitada sm-d A. I. Barygin ja sm. M. V. Nečajev VNFSV
ja Eesti NSV vahelise piiri muutmise kooskõlastuskomisjoni liikmeks.

VNFSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees N. Švernik.
VNFSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär P. Bahmurov.

* Kiri on ENSV Rahvakomissaride Nõukogusse jõudnud 13. ok-
toobril 1944. a.

** Samas on lisana instruksioon ja akti vorm territooriumide üle-
andmise jaoks (l 2-9), mis ongi olnud aluseks Eesti vastavate aktide
vormistamisele.

*** Siinses dokumendis on isik esitatud mehena, teises dokumendis
on ta nimeks *Barykina*.

Dokumente Peitseri- ja Virumaa jaotamise kohta

[Kirjal ilmselt RKN asjadevalitseja kt V. Harvigi märkused;]
Ärak. KK ja RKN. V. H. Nr. 35 ja 36 all 23. X 44. a. Saadetud ärakirjad
EK(b)P KK ja RKN. V. H.

ERA, f R-3, n 2, s 4, l 51. Originaal. Tõlge vene keelest.

*

29. september 1944. a.

ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele sm. J. Varesele.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esitab Eesti NSV esindajaina
piiri segakomisjoni liikmeiks nimetamiseks:

1. Nigol Andresen, ENSV RKN aseesimees;
2. Arseni Leonov, Riikliku Plaanikomisjoni esimehe kt.

Lisa: ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse projekt.

Eesti NSV RKN esimees A. Veimer.

ERA, f R-1, n 2, s 86, l 10 (projekt (vrd järgmine dokument):
l 11.). Koopia.

*

29. september 1944. a.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus sm. sm. Nigol Andreseni
ja Arseni Leonovi nimetamise kohta Eesti NSV esindajaina piiri sega-
komisjoni liikmeiks.

Nimetada Eesti NSV esindajaina piiri segakomisjoni liikmeiks:

1. Nigol Andresen, Eesti NSV RKN aseesimees;
2. Arseni Leonov, Riikliku Plaanikomisjoni esimehe kt.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

ERA, f R-1, n 2, s 4, l 3. Originaal.

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

Ül[emnõukogu] Presiidium] T[äiesti] salajane*

Moskva, Kreml'

19. oktoober 1944. a.

Seltsimees J. V. Stalinile.

Seoses NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse nr. 801/1 23. augustist 1944. a. "Pihkva oblasti moodustamisest VNFSV koosseisus" p. 3 elluviimisega kerkisid ENSV ja Pihkva oblasti esindajate vahel üles kolm takistust, millest Teile teatame ja palume Teie abi nende kõrvaldamiseks.

1. ENSV Petserimaa maakond on asustatud suuremalt osalt venelastega ja kogu nimetatud maakonna liitmiseks Eestiga 1920. a. ei võinud eesti kodanlusel õigust olla. Kalda, Senno, Linnuse, Roodva ja Lõuna vallad on tegelikult vene vallad. Enamik Petseri linna vanu kohalikke elanikke on venelased. Petseri vald, mis ümbritseb linna, on segavald, kus on ülekaalus vene elanikkond. Selle valla läänesosas elavad ainult eestlased.

Mäe, Meremäe, Järvesuu, Saatse ja Vilo valdade elanikkond on põhiliselt eestlased, kuid nende koosseisus on vene külasid. Nende valdade rahvuslik koosseis on järgmine:

	1922. a.		1934. a.		Eestlaste %
	Eestl.	Venel.	Eestl.	Venel.	
Mäe	2576	435	2733	369	88,0
Meremäe	4796	657	4683	719	85,9
Järvesuu	2387	836	2711	862	75,8
Saatse	1830	1084	2178	1253	63,2
Vilo	4225	2260	4205	2630	61,2

Ligikaudu selline suhe on säilinud ka praegu.

Petseri vallas linnast lääne pool (eriti alates Pimža (Piusa) jõest) elavad peaaegu eranditult eestlased.

Petserimaa maakonnas elavad eestlased moodustavad suures osas setude etnograafilise rühma oma keelemurdega. Sealtp pärineb väga suur osa eesti rahvaluulet (eesti folkloori koguja J. Hurt avaldas kolm köidet eesti rahvalaule jt. rahvaluulematerjale, mida ta korjas setude keskel).

* Nikolai Karotamme käega kirjutatud märkused. Dokumendi teisel koopial on märkus: "Ärakiri saata Habermanile Moskva" (vt ERA, f R-1, n 2, s 5, l 17-19). EKP arhiivi direktori sõnul selles arhiivis Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta dokumente ei leidu.

2. Arvame, et ENSV ja Pihkva oblasti vaheline piir (Petserimaa maakonna jaotamise korral) peab võimalikult täpselt kokku langema etnograafilise piiriga eestlaste (sealhulgas ka setud) ja venelaste vahel.

23. augusti k. a. seadluses kehtestatud piir aga ei lange selle piiriga kokku.

3. Ülalmainitud seadluse mõtte järgi peab tulevane piir ENSV ja Pihkva oblasti vahel kulgema järgmiselt (vt. lisatud kaarti, sinine värvitus):

alates lõunast piki ENSV Petserimaa ja Võrumaa maakondade piiri Meremäe valla piirini (lääne poolt Sohhina k., ida poolt Kivioru k., põhja poolt Lomistše küla, lääne poolt Bobrova küla, ida poolt Tootsi küla, ületab Pihkva—Riia maantee lääne poolt Gorlanova küla, suundub põhja lääne poolt Moona küla kuni Meremäe valla piirini);

edasi läheb piir kirdesse põhja poolt Voronkina küla mööda väiksest järvest, lääne poolt Lapteva küla, suundub sealt põhja poole piki Meremäe ja Petseri valdade piiri kuni Veski jaamani Petseri—Võru raudteel; sealt pöörab piir itta ja läheb mööda Piusa (Pimša) jõe kuni Saatse valla piirini Räptseva külast lõunas ja edasi itta mööda Saatse ja Petseri valla piiri; põhja pool Krabilova küla pöördub piir kirdesse ja läheb lääne poolt Vedernika ja Lämpina külasid Mološva—Satseri maanteeni; sealt pöördub piir loodesse, minnes edasi põhja poolt Perdagu küla, lõuna poolt Linnaste küla, ida poolt Lutepää küla, kust pöördub põhja, minnes lääne poolt Jatsmani ja Jastrova külasid, ida poolt Velna küla, kus pöördub läände ja jõuab välja järveni lõuna pool Kulkna* saart; edasi läheb piir mööda Pihkva järve lääne poolt Kulkna saart ja jõuab välja VNFSV ja ENSV piirini.

4. Vene—eesti rahvuspiiri kehtestamisel on meie arvates suure tähtsusega küsimuseks vabatahtliku ümberasumise võimalus (näiteks kuni 1. jaanuarini 1945. aastal), nü vene elanikkonnal ENSV territooriumilt Pihkva oblastisse kui ka eesti elanikkonnal Pihkva oblastist ENSV territooriumile, mis aitaks kohapeal kaasa eesti ja vene rahva sõprase tegevdamisele.

Sm. Malenkov andis selleks omal ajal suulise nõusoleku.

5. Vastavalt ÜK(b)P KK ja NSVL Rahvakomissaride Nõukogu korraldusele on ENSV territooriumile lubatud kutsuda nü ENSVst evakueeritud kaadrit kui ka eesti keelt valdavat kaadrit teistest vabariikidest. Peame loomulikuks, et praeguse Petserimaa maakonna eesti keelt valdaval kaadril lubatakse nende soovi korral kolida ENSVsse.

Sm. Malenkov andis selleks omal ajal suulise nõusoleku.

6. Nüüsis on seadluse teostamisel Eesti NSV valitsuse ja EK(b)P KK sooviks:

1) võimalust mööda täpsema etnograafilise piiri kehtestamine;

*Vene k Kolpina.

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

2) elanikkonna vabatahtliku ümberasumise võimalus praeguse Petserimaa maakonna territooriumil kuni 1. jaanuarini 1945. aastal (eestlastel ENSVsse, venelastel Pihkva oblastisse);

3) vabadus eesti keelt oskaval partei-, nõukogude- ja komsomoli-aparaadi kaadril kolida ENSVsse.*

ENSV esindajatele kooskõlastuskomisjonis sm-tel Andresenile ja Leonovile on meie poolt ülesandeks tehtud kaitsta seda seisukohta Pihkva oblasti esindajate ees.

Palume Teid, seltsimees Stalin, lahendada positiivselt meie õiglase palve.

Eestimaa K(b)P KK sekretär N. Karotamm.

ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees A. Veimer.

ERA, f R-3, n 2, s 5, l 16-18. Koopia. Tõlge vene keelest.

*

4. november 1944. a.

Eesti NSV Sidevalitsuse ülema asetäitjale.

Vastuseks Teie kirjale 3. XI 1944 nr. 5 teatan ENSV RKN asjadevalitseja sm. H. Habermani korraldusel, et kuna piiri täpsustamise komisjon pole oma tööd lõpetanud, puudub võimalus demarkatsioonijoonde andmiseks. Komisjon töötab ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi juures.

Lisa: nimetatud kiri ja kolm kaarti.

Kantseleijuhataja A. Uusman.

ERA, f R-1, n 2, s 76, l 10. Koopia.

*

22. november 1944. a.

s. Vares!

Selline telegr. tuleb saata.

N. Karotamm.

ERA, f R-3, n 2, s 4, l 79. Omakäeline originaal.**

*Tekstis on Nikolai Karotamm tõmmanud maha järgmise lause: "Selle kaadri saamist nõuan ma tungivalt".

**Samas leht eespool on J. Varese omakäeline järgmise otsuse tekst (l 78).

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

*

Sal[ajane]

Kõrgeim Valitsuse
Moskva, Kreml'

21. november 1944. a.*

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele seltsimees M. I. Kalininile.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsus osa Võskatka, Dobrušinka, Gorka ja Narva valdade** asustatud punktide üleandmise kohta VNFSV koosseisu.

Võttes arvesse Narva jõe idakaldal asuvate, peamiselt venelastega asustatud Võskatka, Dobrušinka, Gorka ja Narva valdade elanike korduvaid palveid ja tulles vastu nendele soovidele, ENSV Ülemnõukogu Presiidium otsustab:

Paluda NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi lülitada VNFSV koosseisu Narva jõe idakaldal asuvate Võskatka, Dobrušinka, Gorka ja Narva valdade asustatud punktid ning määrata Eesti NSV ja VNFSV piir kindlaks mööda Narva jõe.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

ERA, f R-3, n 2, s 4, l 80. Kinnitatud koopia. Tõlge vene keelest.

*

Sal[ajane]

30. november 1944. a.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe aset. sm. Andresenile.

Sm. Telling palub Presiidiumile esitada vastav materjal Petserimaa uute piiride kohta, et võimalduks avaldada vastav seadus.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi asjadevalitseja kt. V. Harvig.

ERA, f R-3, n 2, s 4, l 95. Koopia.

* Telegramm on saadetud 22. novembril 1944. a. Dokumendil on venekeelne märkus: "Koopia sm. Karotammele".

** Kolm esimest vallanime ei vasta Eesti Vabariigi ajal kehtinud administratiivsele jaotusele. Lisaks Narva vallale jäi 1938. a-st Narva-tagusele alale Piiri (end. Kose) ja Raja (end. Skrjatina) vald.

*

4. detsember 1944. a.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile.

Ligiolevalt saadan Teie korraldusse Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esildise Petserimaast eraldatud valdada ja vallaosade Võrumaaga liitmise kohta, mis võeti vastu Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu koosolekul 30. novembril 1944. a.

Lisa: nimetatu.

Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu asjadevalitseja A. Borkman.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Petserimaast eraldatud valdade ja vallaosade Võrumaaga liitmise kohta.

“ ” november 1944. a.

Liita Võrumaa külge järgmised Petserimaast eraldatud vallad ja vallaosad:

1. Mäe vald — tervelt.

2. Järvesuu vald, välja arvatud valla ida- ja põhjapoolne osa, mille piiriks jääb järgmine joon: algab valla piirist lõuna pool Linnaste küla, suundub loodesse ja pöörduv ida pool Lutepää küla põhja, kust läheb lääne pool Jatsmani ja Jäätsrova külasid kuni Kalda valla piirini ida pool Velna küla, millest põhja pool pöörduv läände kuni Kalda valla piirini.

3. Saatse vald, välja arvatud valla kirde- ja kagupoolne osa, mille piiriks on järgmine joon: algab valla piirist põhja pool Krabilova küla, suundub kirdesse lääne pool Vedernika ja Lädina külasid kuni Moložva—Satseri maanteeeni, läheb edasi loodesse põhja pool Perdagu küla kuni valla piirini lõuna pool Linnaste küla.

4. Petseri valla osa, mis asub vasemal pool Piusa jõe. Nimetatud Petseri valla osa liita Saatse vallaga.

5. Meremäe vald, välja arvatud valla kagupoolne osa, mille piiriks on järgmine joon: algab valla piirist põhja pool Moona küla ja suundub kirdesse põhja pool Voronkina küla valla teisepoolse piirini lääne pool Lapteva küla.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees J. Vares.
Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

ERA, f R-1, n 2, s 86, l 12-13. Koopia.

*

6. detsember 1944. a.

AKT

NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 24. novembri 1944. a. seadluse "Narva jõe idakaldal asetsevate asustatud punktide arvamise kohta Leningradi oblasti koosseisu" alusel koostas kooskõlastuskomisjon Eesti NSV ja VNFSV vahelise piiri muutmiseks koosseisu Eesti NSV esindajad sm-d Telling ja Treiberg ning VNFSV esindajad sm-d Barykina, Ivanov ja Smirnov käesoleva akti territoriaalse ja majandusliku jaotamise kohta, kusjuures on määratud järgmist:

1. Eraldada Eesti NSV koosseisust Raja, Piiri ja Narva valdadest koosnev territoorium, mille koosseisu on 61 asustatud punkti. (Vt. lisa nr. 1.)

2. Määrata Leningradi oblasti ja Eesti NSV vaheline piir kindlaks mõõda Narva jõge. Saared, millel asuvad ja kuhu rajatakse Kreenholmi manufaktuuri abihooned ja ehitisi, jäävad Eesti NSV piiresse. Ülejäänud saared, mida kasutatakse heinamaana, jäävad nendele valdadele (külanõukogudele), mis neid kasutasid kuni 1941. aasta sõjategevuse alguseni.

3. Määrata, et Leningradi oblastile üle mineval territooriumil asuval eesti elanikkonnal on õigus ümber asuda Eesti NSVsse, ja vene elanikkonnal, kes elas varem sellel territooriumil ja on käesoleval ajal evakueeritud Eesti NSV sisemaale, on õigus tagasi pöörduda endisesse elukohta. Ümberasumise lõpptähtajaks määrata 13. 02. 45. a. Ümberasumise korral võtavad kodanikud kaasa ainult vallasvara — kariloomad, põllumajandusliku inventari.

Majad ja majandushooned jäävad kohale ning võimaluse korral kompenseeritakse ümberasunutele kohalike nõukogude organite poolt vaibe- ja peremeheta vara fondist. Kui selline kompensatsioon pole võimalik, siis tasutakse omanikule hoonete maksumus.

4. Anda Eesti NSV rahvamajandusest Leningradi oblastile üle:

a) põllumajanduse alal —

üldpindala 29 230,1 ha,

sealhulgas põllumaad 5374,3 ha;

kultuurheinamaad 206,2 ha;

looduslikke rohumaid 7081,7 ha;

muud kasutamata maad 16 567,9 ha.

Valdade lõikes — vastavalt lisale nr. 2.

5. Seoses täpsustatud andmete puudumisega tööstusettevõtete, teede, transpordi- ja sidevahendite, ühiskondliku toitlustamise ettevõtete, kaubanduse, tervishoiu ja rahvahariduse olemasolu ja seisukorra kohta, aga samuti elanike, põllumajandusmasinate ja kariloomade hulga kohta tehakse Kingissepa ja Slantsy rajoonide töörahva saadikute

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

nõukogude täitevkomiteedele ning Narva, Piiri ja Raja valla täitevkomiteedele ettepanek esitada osutatud andmed kuni 15. 01. 45. a. lisana käesolevale aktile.

6. Kogu Narva, Piiri ja Raja valdade kohta käiv administratiiv- ja majandustegevuse dokumentatsioon antakse üle Kingissepa ja Slantsy rajoonide töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteedele.

Administratiiv-majandusliku jaotamise puhul kumbki pool pretensioone esitanud pole.

Käesolev akt on koostatud kahes eksemplaris. Üks asub Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumis, teine Leningradi Oblasti Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitees.

Komisjoni liikmed: Telling, Treiberg, Barykina, Ivanov, Smirnov.

Lisa nr. 1.

Eesti NSV koosseisust Leningradi oblastile antud asustatud punktide nimekiri

Narva vald (keskus Vanaküla)	Raja vald	Piiri vald
1. Saarküla	1. Kuritšeki	1. Saseka t.
2. Väiküla	2. Skamja	2. Temnitsa t.
3. Magerburg	3. Vtroja	3. Novgorodi t.
4. Tõrvala (Smolka)	4. Malentsova	4. Krivasoo
5. Hannika	5. Kukiranna	5. Pustoi-Konetsi
6. Kullaküla	6. Suur-Perevoloka	6. Dolgaja-Niiva
7. Väike-Arssi	7. Perevoloka	7. Ustje-Žerdjanka
8. Räkäla	8. Saborovje	8. Suur-Žerdjanka
9. Vanaküla	9. Orehovo* t.	9. Niso [Niisi]
10. Popovka	10. Volodara* t.	10. Ust-Tšerna
11. Telivkivi*	11. Teščino* t.	
12. Lilienbachi	12. Kakoloki t.	
13. Ivangorod (Jaanilinn)	13. Uglitsa t.	
14. Žoršina	14. Radoveli	
15. Karlovka	15. Karjatimäe	
16. Dolgaja-Niiva	16. Konduši	
17. Uusküla	17. Väike-Mokredi	
18. Kallivere	18. Suur-Mokredi	
19. Karstula	19. Olgin-Krest	
20. Odrasaare	20. Suur-Sagrivje	

* Vene keelest translitereeritud nimekujud.

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

21. Lommiküla	21. Väike-Sagrivje
22. Sahonje	22. Stepanovtšina
23. Saretše	23. Omuti
24. Risuküla	
25. Ranna	
26. Väike-Ropsu	
27. Notika	
28. Komarovka	

Lisa nr. 2.

Valla nimi	Kokku maad (ha)	Sealhulgas			
		põllu- maad	kultuur- heinamaad	looduslikke rohumaid	muud ja kasu- tamata maad
Narva	10 096,3	2217,5	192,2	2477,5	5209,1
Piiri	6727,4	2351,9	10,4	1815,1	2550,0
Raja	12 406,4	804,9	3,6	2789,1	8808,8
Kokku	29 230,1	5374,3	206,2	7081,7	16 567,9

ERA, f R-3, n 2, s 23, l 33-35. Kinnitatud koopia. Tõlge vene keelest. Dokumendi koopiad asuvad ka samas s 4, l 88-93 (l 91p märkuse järgi on koopia läinud ka N. Karotammele).

*

28. detsembril 1944. a.

ENSV Rahvakomissaride Nõukogu aseesimehele sm. N. Andrešenile.

Siinjuures saadan Teile Võru maakonna Järvesuu valla Kiisa, Jatsmanni, Jaamiste*, Lõpolje, Suure- ja Väike-Pörste, Võlaste, Jastrova ja Kesksaare külade elanikkudelt esitatud ühise palve seisukohavõtmiseks ja asja selgitamiseks.

Lisa: kiri 95 allkirjaga.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär V. Telling.

*Tekstis Jaaniste.

26. detsember 1944. a.*

Ärakiri Võru maakonna Täitevkomiteele.

Eesti N. S. V. Ülemnõukogu Presiidiumile.

Eesti NSV. Võrumaakonna Järvesuu valla Kiisa, Jatsmanni, Jaamste, Lõpolje, Suure ja väike Põrste, Võlaste, Jastrovo, ja Kesksaare külade elanikude

Palve

Värskas 17 Detsembril 1944 a.

Kuulda saades et meid ei ole arvatud Eesti NSV. Territooriumi piiridesse vaid on liidetud N. S. V. L Pihkva oblasti Kalda vallaga Missuguse asjaoluga meie ei taha nõustuda alljärgnevatel põhjustel

Kalda valla Täitevkomitee asub meist 16–19 klm kaugusel ja on ta umkeelse venekeelga puht vene rahvusest vald. Kuna valdav osa meie elanikest eriti noorsugu üldse ei valda vene keelt, Millepärast muutub vallatäitevkomiteega asjaajamine ja kohustuste täitmine väga raskeks ning osalt ka võimatuks Selle tagajärjel võib juhtuda palju arusaamatusi,

Oleme kuulunud vanast ajast Eestlaste hulka ning tahame olla ja kuuluda ka edaspidi Eestlaste peresse, on olnud enne ja on praegu Meie pojad vennad Isad oma armsaks saanud Isademaa Eestimaa kaitsel väljas, ning paljud meie paremad poegadest vendadest on ohverdanud oma Õitsva elu Sellepärast et järeltuleval põlvel oleks vaba ja õnnelik elada oma vaba kodumaa Eestimaa pinnal

Sellepärast on meil palav soov ja Palume meid arvata Eesti NSV. Võrumaakonna Järvesuu valla administratiiv piiridesse

[Allkirjad:]

ERA, f R-1, n 2, s 77, l 9–11. Originaal. Kirjavüis muutmata.

*

30. detsember 1944. a.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär sm. V. Telling.

Vastuseks Teie kirjale 28. 12. 44 Järvesuu valla elanike ühise palve asjas teatan järgmist.

Piirikomisjon arvestas oma töö juures igakülgset Kalda valla teega ja kulutas tublisti aega küsimuse otstarbekaks lahendamiseks. Piirikomisjoni otsused tehti kooskõlas direktiivsete organite seisukohtadega.

Pihkva oblastiga liidetud maa-alal elavatel eestlastel on võimalus soovi korral kohalike ja meie vastavate asutuste loal ümber asuda Eesti

* Kirja saabumise kuupäev ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi.

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

NSV pinnale, kus neid varustatakse maaga ja soodustatakse eluta ja elusa inventari soetamisel.

ENSV RKN asesimees N. Andresen.

ERA, f R-1, n 2, s 77, l 12. Originaal.

*

EESTI NSV ÜLEMNÕUKOGU PRESIDIUMI SEADLUS PIIRI
KINDLAKSMÄÄRAMISE KOHTA EESTI NSV VIRU MAAKONNA
JA VENE NÕUKOGUDE FÖDERATIIVSE SOTSIALISTLIKU
VABARIIGI LENINGRADI OBLASTI VAHEL

Vastavalt NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 24. novembri 1944. a. seadlusele "Narva jõe idakaldal asetsevate asustatud punktide arvamise kohta Leningradi oblasti koosseisu" määrata kindlaks piirjoon Eesti NSV Viru maakonna ja VNFSV Leningradi oblasti vahel mööda Narva jõge, arvates tema suubumisest Narva lahte kuni Peipsi järveni.

Saared Narva jõel, milledele ehitatakse Kreenholmi manufaktuuri abiehitisi ja seadiseid või millel need juba asuvad, jäävad Eesti NSV Viru maakonna piiresse.

Ülejäänud saared, mida kasutatakse heinamaana, jäävad nende valdade (külanõukogude) administratiivpiiresse, kes neid kasutasid kuni 1941. a. sõjategevuse alguseni.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi Esimees J. Vares.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi Sekretär V. Telling.

Tallinn, 18. jaanuaril 1945.

Eesti NSV Teataja, nr 5, 10. II 1945, lk 58 (art. 59).

*

2. märts 1945. a.*

Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee ja ENSV Ülemnõukogu võimuorganitele.

Seltsimehed!

ENSV Ülemnõukogu juhatuse saadikud!

Pöördume Teie poole suure palvega Petseri maakonnast. Sest me soovime asuda Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi all, aga mitte Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi all. Aga kui see on võimatu, siis vähemalt lubage VNFSVst — ja nimelt Pihkva oblasti Petseri rajoonist — asuda alaliselt elama ENSV territooriumile.**

* Kirja EK(b)P KK saabumise kuupäev.

**Lauseosa "sis vähemal lubage VNFSVst asuda alaliselt elama ENSV territooriumile" on N. Karotamm alla jooninud.

Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta

Palume pöörata tähelepanu väikesele palvele ja aidata neid inimesi, kes soovivad asuda lähemal Teile!

Petseri rajoon!!

[N. Karotamme resolutsioon:] s. Vares. Vaja oleks vast, et Ülemnõukogu saadikud käiksid seal kord oma valijaid vaatamas. NK. 3. III.

ERA, f R-3, n 2, s 11, l 6. Originaal.

*

Salajane

23. märts 1945. a.

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele sm. Varessele.

ENSV Ülemnõukogu Sekretariaadi esitatud materjalid VNFSV ja ENSV vahelise piiri märkimise õigsuse kindlaksmääramiseks ei anna võimalust otsustada ta märkimise õigsuse üle Eesti kaardil või Punaarmee Kindralstaabi kaardil, sest põhidokument — akt, mis kirjeldab piiri, on koostatud niivõrd üldistatult, et teda pole võimalik kasutada piiri täpsustamiseks.

Kõige otstarbekam oleks pöörduda vastava kirjaga Punaarmee Kindralstaabi Sõjalis-Topograafilise Valitsuse poole, mille juurde lisada piiri seisundi kopeering (kahtlust äratavates kohtades) vastavalt ta märkimisele Eesti kaardil.

8. armee topograafiateenistuse ülem
alampolkovnik Firasevič.

ERA, f R-3, n 2, s 11, l 12. Originaal. Tõlge vene keelest.

MÄRKUS: Eesti Vabariigi ja Venemaa 1920. aasta piiri kaardid asuvad Eesti Riigiarhiivis (vt F R-2042, n 1, s 187-199).

MAAREFORMI SÜVAMEHHANISMID

Lembit Palm

ISEREGULEERUVA ÜHISKONNA KONTSEPTSIOON

Pekka Kuusi käsitluses on inimene kahe erakordselt keeruka iseorganiseeruva küberneetilise süsteemi — bioloogilise ja kultuurilise — koostisosa. Mõlemad süsteemid alluvad oma sisemistele seadustele. *Bioloogiline* süsteem rajaneb loodusseadustel ja individuaalsetes elusorganismides sisalduval geneetilisel informatsioonil. Loodusseadused on püsivad, geneetiline informatsioon muutub sajandite vältel bioloogilise evolutsiooni käigus. Küberneetilise *kultuurisüsteemi*, kultuurievolutsiooni aluseks on nii geneetiline informatsioon kui ka kultuuriinformatsioon, mis mõistagi hõlmab sajandite jooksul kogunenud teadmisi ja oskusi, väärtusi, kontseptuaalseid skeeme, legende ja müüte, traditsioonilisi ettekujutusi ja kujunenud vastuolusid. Et mõlemad evolutsioonid küberneetiliste süsteemidena on isereguleeruvad, siis ei saa neid juhtida väljastpoolt. Süsteemi iga osa käitub loomulikul viisil ja nende areng ei ole planeeritav. Inimene, kuuludes üheaegselt mõlemasse süsteemi, moodustab nende passiivse osa. Ta on ühe jalaga ühes, teisega teises paadis ja liigub vastavalt voolu tugevusele.

Inimkonna areng on nende süsteemide iseregulatsiooni tulemus. (Kuusi 1988.)

Seega sõltuvad maasuhted nendesse küberneetilistesse süsteemidesse programmeeritud omadustest ja juhuslikest olukordadest, millega need süsteemid kokku puutuvad. Selles mõttes ei ole maasuhted kujunenud inimese vabal tahtel ega ole ka planeeritud kollektiivselt ühiskonna poolt: kui esimesed inimesed hakkasid taimi ja loomi kasvatama, ei võinud nad ju teada, et see on vähemalt kümne tuhande aastase agraarkultuuriepohhi algus.

ETNOGENEESI TEOORIA

Lev Gumiljov (1988, 1989, 1990) peab etnost inimese kui liigi spetsiifiliseks eksisteerimisvormiks — looduslike tingimustega seotud protsessiks, kus loodus määrab tekkiva etnilise kollektiivi võimalused, ent ka etnos muudab loodust vastavalt oma vajadustele. Etnose liikmed harjuvad maaga, mis muutub neile lähedaseks ja kalliks. Igal etnosel on oma kordumatu stereotüüp, mis eristab üht etnost teistest ja mida etnos inimväärseimaks peab.

Etnose fenomen on materiaalne, ta eksisteerib väljaspool meie teadvust ja sellest hoolimata; ei ole võimalik välja mõelda uut etnose käitumise stereotüüpi. See tekib inimese ebateadliku tegevuse tulemusena ja just sellest stereotüübist tuleb otsida maasuhteid kujundavat süvamehhanismi.

“+ VEEL MIDAGI” MAASUHETES

Lähtudes tõdemusest, et süsteem ei ole elementide lihtne summa, vaid on elementide summa pluss veel midagi, tekib küsimus: mis on see “veel midagi” maasuhetes?

Vastuse leidmiseks pöördugem Eesti maakasutamise kullafondi poole.

* Valga rajooni lüpsja Adolf Raudsepp kujundas pensionipäeval tavapärasest täiesti erineva loomapidamissüsteemi põhimõttel: kultuurmaastik ei suuda anda loomadele, kelle ürgkoduks on puutumatu loodus, nii mitmekesist toitu, nagu pakuvad mets ja looduslikud karjamaad. 45 mullikat, kes olid meelsasti käinud karjaku kannul mööda metsi ja looduslikke rohumaid, andsid — otsekui tänutäheks selle eest — esimesel laktatsiooniperioodil 40 tonni piima rohkem kui eelkäijad. (Lomp 1987.) * Arnold Erm rajas kehtivatele tõekspidamistele vastaka, kuid majandile püsivalt kõrgeid saake tagava maaviljelussüsteemi: ta haris üles postiümbrused ja teeveered (millega meie suurmajandites ei tegelda), külvates 1000 hektarile selleks sobivatele muldadele teravilja ja 1300 hektarile vähem sobivatele muldadele heintaimi, ning sai täiendavalt 200 tonni teravilja (Põiklik 1986). * Ülo Läänemets paigutas oma majandis põllukultuure projekteerijatest paremini: Läänemetsa kogemuste, intuitsiooni ja aruka riski alusel tehtud paigutus osutus paremaks juhendites soovitatust (Palm 1984). * 1980. aastal külvas Mats Talts teravilja kohustuslikus plaanis ettenähtust vähem — 1080 ha asemel 600 ha ja andis nii külvidele paremate kasvutingimuste loomisega majandile koguni rohkem teravilja ja teravilja alt vabaks jäänud 480 ha põllumaalt haljassõõta (Pino 1980).

Mis sundis rajooni parimat lüpsjat pensionipõlves sovhoosi mullikatega mööda võsa ja metsi jooksma? Mis sundis majandite peaaagronoome talitama risti vastupidi ettekirjutustele? Tahtmine rohkem teenida ei saa olla põhjus, sest teisiti talitamine oli tol ajal seotud palgast ilmajäämise riskiga. Tähendas ju 480 ha teravilja külvamata jätmise ja viljavaheldusnõude rikkumine agronoo-

mi ülesannete ignoreerimist. Järelikult oli põhjus otsese kasusaamise tahtmisest hoopis suurem ja seda tuleb otsida inimlike väärtuste skaala seni vähem tuntud osast.

“+ veel midagi” inimese suhtumises maasse ja oma töösse on põllumehe aastatuhandetega kujunenud eluline eesmärk: varustada end toiduga, jääda ka kõige karmimates tingimustes ellu ja jätkata oma sugu looduse võimalikult tulemusliku kasutamise teel. Selle keskse elueesmärgi realiseerimine oli põllumehe tegevuse motiivatsiooniks, selle nimel hakkasid tööle inimlikud moraalinormid maasuhetes.

PÜÜD ÕNNELE MAASUHETES

Václav Haveli näidendis öeldakse sõnad, mis aitavad mõista üht maasuhteid kujundavat süvamehhanismi: “Me tunneme selliseid olusid — mil — näiteks arenenud läänemaades — on rahuldatud kõik inimese algsed vajadused ja sellest hoolimata pole inimesed õnnelikud — neil tekivad teatud depressiivsed meeleolud — igavus — tühisus ja nii edasi [---]. Sellises situatsioonis hakkab inimene igatsema midagi — mida tal tegelikuses pole üldsegi vaja — ta lihtsalt sugereerib endale teatud vajadused — mida tal pole — või igatseb midagi, ilma et isegi teaks, mida [---]. Niisiis — vaevalt on inimene mingi konkreetse vajaduse rahuldanud — saavutanud õnne — kui juba sünnib uus vajadus — seni veel rahuldamata — seega on igasugune õnn tegelikult õnne eitus” (Havel 1989).

Maa omamine paneb inimese tööle: iga saabuv päev toob uusi ülesandeid maa harimiseks, külviks, hooldamiseks, koristamiseks, maaparanduseks jne. Iseloomulik on tähelepanek: eestlast polegi vaja vangi panna — anna talle tükike maad ja ta tapab end ise vajaduste lakkamatu tekitamise ja rahuldamisega.

KOMMUNISMIEHITAMINE MAASUHETES

Peremeheks saab see, kes teistest tulemuslikumalt töötab — kes seda ei suuda, jääb sulaseks. Kommunistid vahetasid osad: peremees (ja kogu talurahvaklass) kõrvaldati, tema kohale pandi sulane. Vankri rakendamine hobuse ette ei saa anda ega olegi andnud tulemusi. Peamiseks kommunistide komistuskiviks on olnud ja jääb suutmatus lahendada maa küsimust — maasuhteid kujundavad süvamehhanismid on jäänud NLKPlle kättesaamatuks. Kommunistid püüdsid suruda inimese sellisesse etnose suhtlemistüüpi, kus tuleviku nimel ei ignoreerita mitte ainult minevikku, vaid ka olevikku. Muudeti olematuks “+ veel midagi” maasuhetes.

Sada aastat tagasi hoiatas Gleb Uspenski: “Rebige põllumees lahti maast ja sellest hoolest, mida maa temalt vajab, ja nendest huvidest, millega maa erutab põllumeest, — ning te saavutate, et põllumees unustab “põllumajanduse” ja ei ole enam seda rahvast, sellele rahvale omast maailmanägemist, ei ole soojust, mis temast tuleb. Jääb ainult inimorganismi tühi aparaat” (Uspenski 1988: 213).

Kommunismi ehitamise nimel rebiti põllumees lahti maast ja oma tööst. Sellepärast tulebki meil viimase poolsajandi jooksul toimunud käsitada kui nüüdse maa-reformi potentsiaali väga tugevasti halvanud ja selle käiku mõjutavat süvamehhanismi.

MAASUHTEDE TÄNASES EESTIS

Eestis on põllumehe maast ja oma tööst võõrdumise protsess poole peal. Süvamehhanismid on oma töö teinud — iga inimese puhul avalduvad selle tulemused erinevalt, maasuhetes võib eristada nelja põhitüüpi.

1. *Palgatööline*. Sovhoosi- ja kolhoositootmine ostab põllumehelt ainult tema tööjõu, muudab inimese ratta-keseks suures mehhanismis. Nii on kujunenud liik maa-inimesi, keda tabavalt iseloomustab teenekas sovhoosidirektor Ilmar Laurits: "Suur osa tänapäeva põllumajandustöötajaid elab palgapäevast palgapäevani, ilma oma tööst rõõmu ja vaimustust tundmata. [...] Ta ei tea kunagi, mitme aasta pärast satub ta uuesti sama põldu kündma. Tärnanud oras ega valminud vili teda ei huvita, sest ta oli ja on käsu täitja. [...] tema saamisrõõm on raha, loomisrõõmu tal ei ole" (Laurits 1988).

2. *Aiamaaga põllumees*. Rakendab oma loomevõimet peamiselt kodus oma maalapil ja majapidamises. Ta hoiab oma kodu ja küla inimsõbraliku. Suurmajandis kehistub ümber palgatööliseks.

3. *Ühistootmise peremees*. Käsumajanduslikus suurtootmises oli siiski esindatud ka peremehe tüüp. Talle on iseloomulik kõrge töökultuur, hoolitsus kollektiivile ja riigile kuuluvate tootmisvahendite eest, aktiivne loominguuline suhtumine töösse, otsingud töö paremaks korraldamiseks ja omakasupüüdmatud suhted kolleegidega.

4. *Talupidaja*. Oma majapidamist ise organiseerivale, selles ennast teostavale ja sellest rahuldust tundvale talupojale on töö esmavajaduseks. Talupoeg lahendab põllumajanduses ette tulevaid probleeme ka eelteadmiste ja kogemuste puudumisel või kõikvõimalike piirangute kiuste, mille ületamine nõuab inimese vaimse jõu, meisterlikkuse, intuitsiooni ja riskivõime rakendamist. Enn Vetemaa on öelnud: "Mulle on jäänud mulje, et vanaisa ei teinud midagi erilist suure raha teenimiseks, ta tegi tööd töö enda pärast, ja mitte just päratu, aga vähemalt üle keskmise jõukus tuli ise" (Vetemaa 1990).

Erinevast suhtumisest töösse tuleneb majandite-, majandamisvormide- ja majanduspiirkondadevaheline erinevus. Näiteks oli Eesti NSV kolhoosidel põlluma-

janduslikke põhifonde kümnendiku võrra vähem, fonditootlus aga samavõrra kõrgem kui sovhoosidel. Läti põllumehed töötasid viiekümnendail aastail eestlastest tulemuslikumalt. Kuuekümnendail aga vahetati Lätis juhtiv kaader (ulatuslikumalt kui Eestis) parteile ustavate vastu välja. Kui elimineerida objektiivsed tootmistingimuste erinevused, siis saadi 1982. aastal Lätis igalt hektarilt põllumajandusmaalt keskmiselt 191 rubla väärtuses toodangut vähem, kui oleksid saanud samadelt pindadelt Eesti põllumehed. Teisisõnu: Lätis jäi suurema administreerimise tagajärjel saamata veerand põllumajanduse normatiivsest kogutoodangust.

ISEREGULATSIOONI IMPERATIIV

Eelnevat toetab iseregulatsiooni imperatiiv — süsteem reguleerib oma talitlust ise —, mille materiaalseks kandjaks põllumajandusmaa kasutamisel on loodus ja majandus. Iseregulatsioon toimub vastavalt loodusseadustele, mille toime ei ole seotud inimühiskonna tekkimise ja arenguga, ja objektiivsetele majandusseadustele, mis samuti toimivad inimesest sõltumatult, kuid tekivad koos inimühiskonnaga inimeste tootmistegevuse protsessis.

Iseregulatsiooni põllumajandusmaa kasutamisel võib seletada mudeli *muld* → *taim* → *loom* → *peremees* abil: kohalik kliima ja muld määravad kõige vastupidavama ja saagikama taimkatte → taimekasvatuse struktuurist sõltub ratsionaalne loomakasvatusstruktuur → iga vahelesegamine isereguleeruva süsteemi talitlusse toob kaasa lisakulutusi → majanduslikult tasuvate kulutuste määr selgub turukonkurentsis ⇒ seega liitub isereguleeruvasse süsteemi selle ühe liikmena maad kasutav peremees.

Iseregulatsiooni selles mudelis illustreerib konkreetne näide. Eesti põllumajandusmaa kasutamissobivus on väga erisugune: näiteks ületab õhukestel tüüpilistel kamarkarbonaatmuldadel lutserni saak (söötühikutes) teraviljasaake poolteist kuni kaks, põuastel aastatel kuni kolm korda; keskmise sügavusega ja sügavatel tüüpilistel kamarkarbonaatmuldadel ületavad teraviljasaagid põldheinasaake kuni kaks korda jne. 1933. aastal maksti 1 kg piima eest keskmiselt 4,5 senti. Peale jäi peremees, kes oskas leida tee söötade omahinna alandamiseks. Söötühiku tootmiskulu osutus kõige väiksemaks pikaajalistel kultuurkarjamaadel (2,0–3,5 senti). Püsi-kultuurkarjamaade ulatuslik rajamine ja veisekasvatus Eestis on siinse iseregulatsiooni jaoks kujunenud aruka looduskasutuse tüüpnäiteks. Iseregulatsiooni imperatiiv oli karmiks kohtunikuks kõigis Eesti taludes — kui seda ei järgitud, ähvardas pankrot.

Esmapilgul näib meil iseregulatsiooni imperatiivi arvestamisega üleminekul isereguleeruvasse ühiskonda kõik korras olevat. Tegelikus elus aga näeme kangekaelset vastupanu sellele seadusele.

Esiteks ei taheta tunnistada tehtud vigu ega neid meenutada, mistõttu langeb ära nende analüüs ja seega ka nendest õppimise võimalus. Iseregulatsiooniprotsesside ignoreerimise tõttu jääb praegu igal aastal Eesti põllumajandusmaalt saamata väga tagasihoidlike arvestuste järgi vähemalt 75 miljoni rubla eest toodangut.

Teiseks oleme õigusriigi loomisest haaratud sedavõrd, et omatehtud seadused kipuvad varjutama üldisi loodus- ja majandusseadusi. Selgitan ühe näitega. Eesti mullastikku on uuritud ja kaardistatud maailmatasemel, selle põhjal saab ette näha ning mõõta looduse "tööd", mis on eriti vajalik piiride paikapanekul. Praegu tõmmatakse aga piire ilma maafondi omadusi iseloomustavat ulatuslikku informatsiooni kasutamata. Maaseadu-

se eelnõus nähakse ette kinnisvara hindamine — pärast maade jagamist!

Igal rahval on oma arengutee, kus inimese suhtumine maasse on väga oluline. Maasuhteid kujundavad võimsad süvamehhanismid, millega peab tahes-tahtmata arvestama ja mida ei saa välja vahetada. "Jäägu unistused suurtest sihtidest ja täiuslikkuse saavutamisest iga indiviidi enda elu ja isiku raamidesse. Sellest võib tulla kasu talle endale ja panus ta oma ühiskonnaosa kultuurile. Selliseid soove ja sihte ei saa aga rakendada ühiskonnale laiemas mõttes" (Rand 1990: 2049).

Maareformi edu võtmeks Eesti Vabariigis on esiteks oskus orienteeruda seda kujundavates süvamehhanismides ja teiseks oskus selle käiku vajalikus suunas tagant tõugata või pidurdada.

EESTI OMA TEE MAAREFORMI METODOLOOGILISE PÕHIMÕTTENA

Eesti oma teeks kujuneb orienteeritus "maahullusele" heas mõttes (Jõgis 1991). Lisaks traditsioonilistele maareformi ülesannetele tuleb aktiivselt toetada maasuhteid kujundavaid süvamehhanisme:

- 1) arvestada iseregulatsiooni imperatiivi;
- 2) tunnustada maakasutaja isiksust ja luua temale eneseteostuseks vajalik tegevusruum, elukeskkond;
- 3) väärtustada maakasutaja loomingi;
- 4) maakasutamise ökonoomikas teadvustada maakasutaja tegevus — väljapaistvate maakasutajate individuaalne loometegevus muutub kollektiivseks traditsiooniks, mis mõjutab ühiskonna kui terviku arengut;
- 5) rakendada tööle maakasutamise ökonoomika ühiskonna- ja isiksusekeskset käsitlust siduv lüli, valla maakorraldaja;

6) luua maakasutamise ökonomika teadus — süsteemne õpetus looduskasutuse ja elukeskkonna kujundamisest.

Eesti oma tee realiseerimine maasuhetes loob ökoloogiliselt ja majanduslikult tasakaalustatud harmoonilise looduskasutuse süsteemi. Põllumehe looduskeskne ellusuhtumine aitab kaasa tervikliku maakultuuri arengule ja see omakorda riigi ja kogu rahva eluterve ning tööka ellusuhtumise kujunemisele.

Kirjandus

- G u m i l j o v , Lev 1988. Mõtteid etnosest. — *Vikerkaar*, nr 1, lk 63–66
- G u m i l j o v 1989 = Гумилев Л. Н. *Этногенез и биосфера земли*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета
- G u m i l j o v 1990 = Гумилев Л. Н. *География этноса в исторический период*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение
- H a v e l , Václav 1989. *Keskendumisraskused*. (Loomingu Raamatukogu. Nr 52.) Tallinn: Perioodika
- J õ g i s , Evald 1991. Kas ka talus kolhoosi moodi? — *Rahva Hää*, nr 57, 9. III, lk 2
- K u u s i 1988 = Кууси П. *Этот человеческий мир*. Москва: Советская Россия
- L a u r i t s , Pmar 1988. Ise küsin ise vastan. — *Maaleht*, nr 3, 21. I, lk 13
- L o m p , Kalju 1987. Tahe targalt tööd teha. — *Rahva Hää*, nr 279, 4. XII, lk 2
- P a l m , Lembit 1984. Kollektiivne ja ühemehe mõistus põllul. — *Sotsialistlik Põllumajandus*, nr 6, lk 16–17
- P i n o , Nasta 1980. Nõo sovhoosis. — *Edasi*, nr 285, 12. XII, lk 1, 4
- P õ i k l i k , Karl 1986. Majand ja maaviljelusteadus: “Edasi” kolhoosi kogemusi. — *Edasi*, nr 197, 28. VIII, lk 4
- R a n d , Walter 1990. Diversiteedist looduses ja ühiskonnas. — *Akaadeemia*, nr 10, lk 2029–2049
- U s r e n s k i 1988 = Успенский Г. И. *Власть земли*. Москва: Советская Россия
- V e t e m a a , Enn 1990. Ise küsin ise vastan. — *Maaleht*, nr 52, 27. XII, lk 13

ARVUSTUS

VEEL ÜKS RAAMAT VÄLISEESTLASTEST

V. A. Maamjagi. *Èstoncy v SSSR: 1917-1940 gg. 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe.* Moskva: Nauka, 1990. 200 s.

Viktor Maamäe lühiülevaade eestlaste elust kommunistlikul Venemaal enne Teist maailmasõda ilmub raamatuna õigupoolest juba kolmandat korda. Kõigepealt avaldati see 1977. aastal Tallinnas vene keeles pealkirjaga *Eesti asunikud NSVLs (1917-1940)* (Èstonskie poselency v SSSR (1917-1940 gg.); kirjastus "Eesti Raamat", tiitlil ilmumisaasta 1976), seejärel 1980. a Tallinnas eesti keeles pealkirja all *Uut elu ehitamas: Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917-1940)* (kirjastus "Eesti Raamat") ja nüüd siis Moskvast pealkirjaga *Eestlased NSVLs: 1917-1940*.

Teema asetseb vähemalt kahe üsna erineva huvisuuna kokkupuutepunktil. Venemaa seisukohast kuulub raamat ühte ritta teiste käsitlustega nüüdsed vene ala rahvusvähemustest. Nii näiteks on Peterburi etnograafid möödunud aastakümnel avaldanud huvitavaid kirjutisi Venemaa sakslastest, tatarlastest, ingerlastest, armeenlastest jne (vt ka *Keel ja Kirjandus*, nr 1, 1988, lk 57-58; nr 2, 1989, lk 121-122). Üheaegselt Viktor Maamäe raamatuga lisandus sünnikirjutaja raamaturiiulile Nikolai Leskovi 1883. aastal kirjutatud brošüüri *Juut Venemaal* kärbitud uustrükk (Eвреј v Rossii (Moskva: Kniga, 1990)). See polegi vist juhuslik kokkusattumus. Igasugune rahvuskäsitluste trükkimine muutus Venemaal pärast 1985. aastat õige elavaks ning hoopis teistsugust konjunktuuri arvestanud Viktor Maamäe töö osutus muutunud oludes uutmoodi päevakajaliseks.

Eestluse seisukohast liitub Viktor Maamäe raamat sellistele teostele nagu *Eestlased Kanadas: Ajalooline koguteos I-II* (Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon, 1975-1985), Bernard Kangro *Eesti Rootsisis: Ülevaade sõnas ja pildis* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv,

1976), *Eestlased Austraalias I* (Adelaide: Austraalia Eesti Seltside Liit, 1988) jne. Veidi rangemalt võttes moodustavad Viktor Maamäe raamatu kõnealuse venekeelse trüki võrdluskonteksti sellised käsitlused, mis on avaldatud väliseestlaste asukohamaa keeles ja peavad silmas muulasest lugejat — Jaan Pennari, Tõnu Parmingu ja P. Peter Rebase *The Estonians in America 1627–1975: A Chronology & Fact Book* (Dobbs Ferry—New York: Oceana Publications Inc., 1975), *Estländer i Sverige: Historia, språk, kultur* (Uppsala Multiethnic Papers 12.) (Uppsala, 1988) jms. Seejuures on Viktor Maamäe ülesanne olnud tunduvalt raskem kui teistel Välis-Eesti ajaloo tutvustajail, sest ta on pidanud Venemaa eestlaste ajaloo ümber panema ülimalt ebaharilikku terminoloogiasse, sellal kui Lääne eestlastel on tulnud ületada pigem keelte kui mõtteviiside erinevusi. Ilmekas on juba pealkiri. Teatavasti moodustati riik, mille lühendnimi eesti keeles on NSVL, alles 1922. a detsembris. Teemasõnastus “Mustlased Eesti Vabariigis 1900–1950” tunduks meile absurdne, kuid Idas ei imesta keegi selle üle, kui kirjutatakse “kodusõjast NSVLs aastail 1918–1921”. Sama naljakana tundub tõsist teadustööd läbiv sõnaühend *pursuilik Eesti* (buržuaznaja Èstonija), kuid nõukogulased pidasid kuni viimase ajani just iga teistsugust Eesti Vabariigi nimetamist ebateaduslikuks.

Raamatus on neli peatükki: “I. Eesti vähemusrahvuse kujunemine Venemaal enne Oktoobrirevolutsiooni”; “II. Eesti asunikud Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja perioodil”; “III. Eesti vähemusrahvus rahvamajanduse taastamise aastatel”; “IV. Eesti talude kollektiviseerimine”. Trükist trüki on teos täienenud ja täius-
 tunud. Käesolevas venekeelses väljaandes on IV peatükki lisandunud 5-leheküljeline alaosa “Stalinlikud repressioonid”, milles pikemalt tõestatakse, et Jakob Palvadre, keda Nikolai Karotamm aastail 1933–1934 süüdistas “rahvusdemokratismis”, ei olnud Nõukogude riigi vaenlane. Kahju. 1980. aasta eestikeelses väljaandes eraldi olnud V peatükk “Eesti asunikud ja kodanlik Eesti” on uues venekeelses väljaandes muutunud III peatükki alaosaks “Opteerimiskampaania”. Kasutades teoses pruugitavat terminoloogiat, on rahvusdemokraatia apologet Viktor Maamägi viimase küsimuse valgustamisel langenud natsionalistlikku piiratusse. Olugi et raamat on määratud vene nõukogulasele, kujutab ta opteerimist Vene SFNV valitsuse vastutulekuna vääritutele eestlastele, kes soovisid Venemaalt Eestisse naasta, mainimata sõnagagi, et tegemist oli kahepoolse liikumisega — Tartu rahuleping võimaldas Venemaa elanikel samamoodi Eestist kodumaa le tagasi minna. On muidki väikseid viperusi. Nii eestikeelses (lk 168) kui ka uues venekeelses väljaandes (lk 85) teatab Viktor Maamägi, et opteerimine Vene SFNVst lõpetati 1922. aasta oktoobris, ja tsiteerib samas 20. XII 1924. a Pihkva ajalehes avaldatud kirja, milles rühm eestlasi kuulutab, et nad ei tahagi Eestisse opteeruda, vaid soovivad elada vabal Nõukogudemaal. Mis tähtsust või väärtust on säherdusel kuulutamisel, kui neil juba kaks aastat niikuinii polnud võimalik Venemaalt lahkuda? Opteerimise lugu on Viktor Maa-

mäel korralikult lahti kirjutamata. Natsionalistlik piiratus on kahjuks avaldunud ka selles, et opteerimiskomisjoni eestlaste tumedaid tegusid on kirjeldatud õige pikalt, Vene ametliku poole sammudest aga ei ole lähemalt juttu tehtud. Süükirjutajale on näiteks Pihkva oblasti arhiivis, haridusosakonna täiesti avalikus fondis silma jäänud huvitav dokument märkega "Täiesti salajane". Tegemist on Pihkva kubermangu täitevkomitee plangil ringkirjaga nr 658, mis 26. X 1923. a saadeti täitevkomitee osakonnajuhatajatele ja maakondade täitevkomiteede esimeestele (koopiad kommunistliku partei kubermangukomiteele ja GPU kohalikule osakonnale). Õigekirjareeglitega üksjagu vastuolus vene kantseliidist eesti kantseliiti ümber panduna võiks tekst välja näha nii:

"Pidada äärmiselt ebasoovitavaks optantide (eestlaste, poolakate, leedulaste ja lätlaste) viibimine Riiklike asutuste ja ettevõtete teenistuses juhul, kui on olemas tööle rakendamata Nõukogude võimule truu NSVL kodanikud. Kubermangu täitevkomitee presiidium paneb ette vallandada kõik ülalosutatud rahvusest optandid sõltumata sellest, kas optantide NSVL piires viibimise tähtaeg on möödunud või mitte.

Et paljud asutused on taotlenud vallandatavatele optantidele ajapikendust optantide isiklikes ja mitte Riiklikes huvides, hoiatab Pihkva Kubermangu Täitevkomitee Presiidium, et sellised taotlused peavad olema täpselt motiveeritud ja neid peab üldse vältima.

Kõikidest tarvitusele võetud abinõudest viivitamatult teatada Valitsuse kubermanguosakonda.

Käesoleva korralduse rikkumises süüdiolijaid karistatakse distsiplinaarkorras.

Teatis: optantideks loetakse isikuid, kellel on käes opteerimistunnistused (mitte ajutised tunnistused)." (F 310, n 1, s 4, l 22.)

Huvilisele tekitab see seltsimeeste Klimoviči, Glušenkovi ja Karlovi allkirjaga paber hulga küsimusi. Kas ei või pahatahtlik inimene tõlgendada seda dokumenti nii, et optantidele avaldati survet? Kas suuretähehelise Valitsuse (*Upravlenie*) all on tõesti mõeldud Moskva keskvoimu või tähendab see eufemistlik-kantseliilikult hoopis Poliitilise Peavalitsuse (*Glavnoe Političeskoe Upravlenie*) ehk GPU kubermanguosakonda? Kas ei tule siit välja, et salajasi käske optantide vallandamiseks oli antud varemgi (ja ehk hiljemgi), aga asutused hiilisid nende täitmisest kõrvale, sest muulased olid vajalikud ja head töötajad? Kas mitte just vallandamisähvardused ja muu väiklane tagakiusamine ei põhjustanud eestlaste truualamliku kirja ilmumist Pihkva ajalehes? Ja miks nõukogude võimu igati õigustatud nõudmisi loetlev dokument oli täiesti salajane?

Ent need vastamata küsimused ja muud väikesed puudujäägid üldkokkuvõttes muidugi ei kahanda Viktor Maamäe raamatu väärtust rohke haruldaste allikaasutuste ja ainulaadsete kodulooliste andmete ka-valalt segipööratud kogumina.

Oletame, et keegi tahab järele vaadata, kuidas olid Venemaal aastail 1917–1919 lood eestikeelse trükisõnaga. Slängi tundja teab, et nende aastate varjunimi on “Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ja kodusõja periood” ning loeb läbi kogu vastava peatüki (sest erinevalt eelmistest väljaannetest puudub käesoleval liigendatud sisukord). Et selles peatükis on konkreetset juttu ainult 1918. a Tomskis ilmuma hakanud antikommunistlikust ajalehest *Siberi Asunik* (lk 63), jääb mulje, nagu ei oleks enamliku võimu all olevates piirkondades lubatud muud omakeelset trükisõna peale mingi 70 000 eksemplari kihutuskirjanduse, mida mainitakse teisel (lk 67). Nii häälestab autor liigseid sõnu tege mata lugejat käsitama enamlaste rahvuspoliitikat genotsiidina. “Rahvamajanduse taastamise perioodi” peatükis on käsitletud nü eelmise (“revolutsiooni ja kodusõja”) kui ka järgmise (“kollektiviseerimise”) perioodi eesti trükisõna (lk 133–138). Et võimalikke kriitikuid lõplikult segadusse ajada, teeb Viktor Maamägi “kollektiviseerimise” peatükis uuesti juttu juba varem käsitletud perioodi trükisõnast (lk 179). Seejuures ei varja ta põlgust nende autorite vastu, kes on avaldanud pseudoteaduslikke kirjutisi Venemaa eestikeelse trükisõna kohta. Hävitava ironiaga märgib ta: ajakirja *Noored Kommunaarid* “iseloomustades kirjutas E. Päll, et ajakiri ülistas revolutsiooni ja oktoobri võite” (lk 136). Tõepoolest, see Eduard Pälli hinnang on mõtetu ja sisutu. Milline nõukogude ajakiri ei ülistanud revolutsiooni? Eestikeelse väljaande vastavas kohas osutus Eduard Pällile muide puudub, mistõttu eesti lugejale võis jääda ebaselgeks, mida Viktor Maamägi silmas peab, kui mõni rida allpool jälle parodeerib Pälli: “Ajalehed ja ajakirjad olid sotsialismüüdeede propageerijad ja agiteerijad, sotsialistliku ülesheitustöö organiseerijad” (lk 136). Ime ka, kui nad olnuksid kapitalistliku või anarhistliku ülesheitustöö organiseerijad.

Raamatu eestikeelsest väljaandest oli ära jäetud ka kavalas andmesegaduses orienteerumist hõlbustav nimeregister. Vene uustrükis on see olemas. Tõsi, erinevalt 1977. aasta venekeelse väljaande omast ei hõlma see neid nimesid, mis esinevad viidetes. See on eriti kahetsusväärne, sest kõnealusel uustrükis on kõigist allikate esitamise viisidest valitud lugeja-kasutaja jaoks kõige tülikam. 1980. aasta eesti väljaande lugeja leidis viited vähemalt sama tekstilehekülje all, vene lugeja aga peab neid otsima peatükkide lõpust, hoides kogu aeg raamatut korraga kahest kohast lahti. Raamatu lõppu paigutatud tähestikulisest trüki-allikate loetelust võib muidugi ainult unistada. Eesti väljaandes oli 32 pilditahvlit, venelastele pakutakse ainult 16. Tõsi, esimesel pilgul näib, et illustatsioonide osas korvab kvantiteedi vähenemise kvaliteedi suurenemine — mõni pildiallkiri on informatiivsem. Kui eestikeelse väljaande III tahvli alumise foto juurde kuuluv tekst ütleb, et tegemist on “jõuka eesti asuniku elumajaga”, siis venelastele on avalikustatud ka majaperemehe nimi (Karl Kravets). Jakob Palvadre fotole on lisatud eestikeelses väljaandes puudunud dateering (1921). Paraku on vene variandis selleksamal Jakob Palvadre fotoga tahvliil eksikombel ka

1920. aasta Siberi eesti asunike konverentsi foto allkiri, pilti ennast aga raamatus pole (soovija peab seda vaatama eesti väljaande XI tahvliilt). Eesti väljaandes olid ajalehe *Töoline* toimetusepere foto saatetekstis kõik pildil olevad isikud nimepidi üles loetud, vene lugeja on aga sellest teadmisest ilma jäetud. Peale selle väidab eestikeelne väljaanne, et *Töolise* toimetust on 20. II 1919. a pildistatud Pihkvas, venekeelne aga, et Staraja Russas.

Võib-olla annab sellele küsimusele vastuse raamatu mõni järgmine trükk. Loogiline oleks nüüd neljanda trükina kirjastada raamatu sinimustvalgestatud eestikeelne variant ja siis minna uuele keeleringile. Viies trükk võiks olla näiteks ingliskeelne. Ameerika lugejale oleks ju väga õpetlik tutvuda oma emakeeles kas või Viktor Maamäe raamatus lühidalt esitatud kommuuni "Koit" looga. Aastail 1923–1924 tuli hulk USAs ja Kanadas elanud eestlasi Põhja-Kaukaasiasse uut elu ehitama. Kes sai, lasi aastail 1927–1928 kommuunist jalga, üldiselt aga kajastab selle ühismajandi käekäik ilmekalt sotsialismiaate arengut. Inglisekeelse väljaande jaoks tasuks seda osa pikemaks kirjutada. Praegu ei saagi hästi aru, kui palju Ameerika eesti kommunaare kulakuks ja rahvavaenlaseks tehti või niisama ära tapeti. Loo põhjalikuks valgustamiseks on küllaga allikaid, mis on jäänud kõnealuses 1990. aasta väljaandes märkimata. Nii näiteks viitab Viktor Maamägi Melanie Rauga mälestustele kommuunist "Koit" (lk 167), kuid jätab lisamata, et 1986. a avaldati need osaliselt trükkis Lembit Lauri koostatud kogumikus *Kirjutamata memuaare: Katkendeid kaasaegsete elukroonikast helilindil*. Lembit Lauri suurtöö viies seni ilmunud andes (1986–1991, kirj. "Periodika") leidub üldse rohkesti materjali eestlaste elust Venemaal — nii pärast 1940. aastat Siberis kui ka varasemal ajal.

Kui Eduard Pälli naerab Viktor Maamägi oma raamatus välja, siis Gustav Naani ta lihtsalt ignoreerib (ka ta meenutusi *Kirjutamata memuaaride I* andes (1986)), ehkki muidu loetleb lehekülgede kaupa Venemaa eestlasi, kes on teinud kommunistlikus süsteemis pisimatki karjääri. Neid väliseesti akadeemikute omavahelisi intriige küll! Isegi Anatolij Rekk-Lebedevi raamatut Ussuurimaa eestlastest (*Dal'nevostočnaja Lifjandija: Èstoncy na Ussurijskoj zemle* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989)) ei ole Viktor Maamägi pidanud oma töös mainimisväärseks — kindlasti Gustav Naani saatesõna tõttu.

Kõik see muidugi ei kahanda Viktor Maamäe töö väärtust, sest autori taotlus on pajatamine, mitte ammendav andmete ja allikate esitamine. Pinnapealne lugeja, kes raamatu eessõnas paneb tähele kriitilist märkust August Nigoli ülevaate kohta *Eesti asundused ja asupaigad Venemaal* (Tartu: Postimees, 1918) ("Kuid see loetelu ei olnud ammendav", lk 4), arvab muidugi, et nüüd esitataks põhjalik asunduste loetelu. Ometi ei ole Viktor Maamägi pedagoogilistel kaalutlustel lisanud oma tööle isegi kohanimede registrit, mille abil oleks hõlpsam

leida tekstis laialipillatud juhuandmeid üksikute eesti asunduste kohta Venemaal.

Viktor Maamäe teos propageerib vabadusaadet, raamat on avatud — ja mitte ainult selles mõttes, et lugemisel peab teda korraga kahest kohast lahti hoidma. Kommunistlikus süsteemis silma paistnud eestlasi tutvustavatel lehekülgedel seostub vabadusaatega võrdsusaade. Kõik inimesed, kõik Venemaa eestlased on võrdsed, ehkki mõni on võrdsem kui teised. Seepärast on Viktor Maamäel täielik vabadus — kirjutada kahekümnest või kümnest inimesest, kirjutada pool lehekülge või jätta hoopis mainimata, jätta uustrükis mõni mees märkimata või lisada mõni nimi, mis varem oli ebatsensuurne.

Nii kirjutab Viktor Maamägi eesti sugu raudteerevolutsionäärist Nikolai Saarmanist (lk 46), kuid ei kirjuta midagi näiteks laevastiku-revolutsionäärist Karl Krusteinist (1887–1921), kelle nimega enamlased ristsid isegi ühe Peterburi kanali ja kaldapealse (vt lähemalt: Evgenij Hablo, Kirill Gorbačevič, *Ih imenami nazvany ulicy Leningrada* (Leningrad: Lenizdat, 1961, lk 97–99)). Et kommunistlikus süsteemis oli oluline karjäärinäitaja osavõtt igasugustest kongressidest-konverentsidest, siis pakutakse sellegi kohta rohkesti vabalt valitud andmeid. Nii näiteks kirjutab Viktor Maamägi, et Rudolf Tolmats oli 1917. a VSDTP VI kongressi ja Minna Tappo 1936. a Nõukogude VIII kongressi delegaat (lk 151, 184). Akadeemilist vabadust kasutades jätab ta aga märkimata näiteks Hans Leberechti ja Aleksander Anssoni osalemise 1934. a Nõukogude kirjanike I kongressil. Ammuigi pole mõtet mainida näiteks Boroviči punakomissari Mihkel Rääpot (Mihail Reppo), kui Ukraina punategelasest Jaan Rääpost tuleb juttu koguni kolm korda.

Viktor Maamägi on väga tasakaalukas üldistuste tegemisel, väldib sõnastamast järeldusi, mis võivad osutada ennatlikuks või liigjulgeks, esitab ainult selliseid teese, mille peale ühelgi oponendil tõepoolest ei ole midagi öelda (nt viimase peatüki lõpuväide: “Eestlased, sealhulgas represseeritute perekonnad, töötasid, ohvreid taga nuttes, sõja-aastail kangelaslikult nõukogude tagalas, jätkates kindlalt nõukogude positsioonidel seismist” (lk 191–192)). Samas juhib kogu raamatu aine lugijat pealetükkimatult mitmesugustele huvitavatele järeldustele. Kui pärast Teist maailmasõda Läände põgenenud eesti pagulaste seas olid just haritlased eesti keele ja meele säilitajad, sellal kui mõni suurlinna-dest kaugele sattunud eesti töömees võis õige kiiresti asukohamaa rahvaga assimileeruda, siis sõjaeelsel Venemaal aeti mõnes Siberi kolkakülas kõiki asju eesti keeles ja hoopis linnakoolidest läbi käinud eestlased olid eriti altid ümber rahvustuma. Ennist mainitud Hans Leberechti ja Aleksander Anssoni näide ainult kinnitab järeldust. Nõukogude kirjanike I kongressist osavõtjate kohta on avaldatud väga põhjalik statistiline ülevaade. Sealt nähtub, et umbes 600 osavõtja seas oli kaks eestlast, aga mitte ühtegi eesti keeles kirjutavat kirjanikku, küll aga mari, ud-

murdi, avari, jakuudi, laki, tserkessi ja paljudes teistes väikerahvaste keeltes kirjutajaid.

Viktor Maamägi on täiel määral kasutanud ka vabadust arvestada Venemaa eestlasi käsitlevaid teiste autorite kirjutisi ja muid allikaid. Tahab — arvestab ja viitab, ei taha — ei arvesta. Peaaegu kõike, mis puutub keelde ja kirjandusse, on ta pidanud tõelise teaduse jaoks kasutuks. Koguteoses *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi* (Tallinn: Valgus, 1970) on Mart Mäger kirjutanud Kaug-Ida eestlastest, Kalju Saaber oma kahes *Kaimude raamatus* (I. *Publitsistikat ja reisikirju*, II. *Publitsistikat 1979–1985*); Tallinn: Eesti Raamat, 1982–1986) on toonud palju andmeid Kaukaasia eestlaste kohta, Jüri Viikberg ja Lembit Vaba on käsitlenud Siberi eesti asundusi (*Keel ja Kirjandus*, nr 3–4, 1984; nr 5, 1988) jne — kõik asjata.

Nüüdsel ajal, kus ekstremistidele pole pühad isegi Vladimir Lenini ausambad, ei saa kahjuks pidada kuigi tõsiseks veaks seda, et Viktor Maamägi õigustab Venemaal ilmunud eesti ajakirjanduse kasutamist viitega Leninile, kes on õigustatult nimetanud ajakirjandust Nõukogude riigi ajaloo oluliseks allikaks (lk 6). Ei maksaks aga moonutada seda mõtet nii, nagu oleks Lenin pidanud silmas eestikeelseid ajalehti *Edasi*, *Siberi Teataja* jt, millele Viktor Maamägi ohtralt osutab. Venelane Vladimir Lenin pidas ennekõike silmas venekeelset ajakirjandust, millele nationalismikalduvusega Viktor Maamägi kõnealuse raamatu kirjutamisel ei ole pööranud piisavalt tähelepanu. Peaaegu kõigis suuremates Venemaa linnades ilmunud lehed on aastakümnete jooksul avaldanud vene keeles väga palju kirjutisi ja sõnumeid, mis kajastavad oma kandi eestlaste elu. 6. III ja 16. IV 1920. a teatab Saratovi *Izvestija* (nr 54 ja 83) eestlaste koosolekut Trotski-nimelises klubis, 31. XII 1920. a kutsub *Pskovski Nabat* (nr 398) eestlasi Eesti klubisse diskussiooniõhtule, 4. X 1922. a kirjutab nimetähtede A. V. all esinev autor *Petrogradskaja Pravdas* (nr 223) Eesti Pedagoogilise Instituudi töölisfakulteedist. Jne. Jne. Kirjandusmuuseumis korralikult bibliografeeritud *Edasist* järjest sõnumeid maha kirjutada on ju mõnusam kui mööda Venemaad ringi sõita ja kohalike vene lehtede vanadest kaustadest eestlasi puudutavaid sõnumeid otsida. Eriti aastatel 1917–1922 kajastas Venemaa eestlaste elu väga tihti ka Eestis ilmuv ajakirjandus, sealhulgas võõrkeelne. Viktor Maamägi mainib oma raamatus mitte just kõige korrektsemal viisil (vrd sama viidet 1980. a eestikeelses väljaandes), kahtlastele allikatele osutades, Nestor Mahno salga kallaletungi eesti asundusele Krimmis (lk 61), ilmselt teadmata, et lugu samast sündmusest on jõudnud peale eesti lehtede (*Vaba Maa*, nr 1, 2. I 1922, lk 4–5) koguni *Revaler Bote* lisalehte pealkirja all "Machno in der Estenkolonie" (nr 20, 25. I 1922). Viktor Maamägi on aga mahnolaste retkest teada saanud üleloomulikul teel või siis pidanud vajalikuks jälgi segada. Näiteks Eesti Rüügarhiivi dokument, millele ta viitab mahnolastest rääkides, kujutab endast koopiat kirjast, mille Eesti Kontroll-Opteerimiskomisjon oli 20. I 1921. a saatnud Kaug-Ida Vabariigi Välisministeeriumile seoses katsega mobi-

liseerida Kaug-Ida eestlasi kohalikku revolutsioonilisse rahvaarmeele (ERA, f 957, n 11, s 458, l 92). Mis puutub see Krimmi eestlastesse? 8. V 1921. a on viidatud *Edasi* (nr 97) tõepoolest avaldanud loo "Krimmi eestlaste mineviku ja praeguse olukorra ülevaade", kuid maholastest pole ka seal sõnagi. Nii on lugu väga paljude teistegi Viktor Maamäe raamatu viidetega.

Üldiselt on Viktor Maamägi oma raamatus nõukogude tsensuuri väga hästi petnud. Kui on vaja esile tõsta midagi eestluse seisukohast väga olulist, aga kommunistlikus väärtussüsteemis taunitavat, tuleb nimetusele või nimele lisada pealtnäha liiane ja mõttetu, kuid pilkuriivav täiend, näiteks "nõndanimetatud eesti asunduste kubermangukomitee" 1918. a Tomskis (lk 63) või "Petrogradi kontroll-opteerimiskomisjoni esimeheks oli määratud keegi A. Org" (lk 82). Esmapilgul tautoloogiline *keegi* omandab Viktor Maamäe pruugis lausa filosoofilise sügavuse, rõhutades, et tegemist pole ainult administratiivse funktsiooni täitjaga, vaid paljumõõtmelise isiksusega, kes on tõesti Keegi, kes on teisele inimesele hunt ja samal ajal kõlab uhkelt. Just selline väljapaiste isiksus oli Albert Org (1886–1947?), kes 1903. aastast alates oli tegev Peterburi eestlaste seltsielus, osales mingil määral ka pahempoolses liikumises, sai hiljem Eestis tuntuks kirjastaja ning ärimehena, oli NSVLile ohtlik isegi 60-aastasena ja lõpetas oma kireva elutee GULAGi arhipelaagis. Keegi V. Maamägi oma nõndanimetatud monograafias (nii tuleks kirjutada, kui arvustus oleks määratud mõnele Nõukogude Liidu ajakirjale) on tsensorite ülekaalvaldamisel kohati isegi liiale läinud. Nii näiteks ei ole ta kordagi viidanud Eesti Riigiarhüvis asuvale ülimalhukale (rohkem kui 10 000 säilikut) Petrogradi Kontroll-Opteerimiskomisjoni fondile (f 28), mis sisaldab ka Albert Orgi isikutoimikut (n 2, s 11 522). Ajal, kui Eesti Riigiarhüvi kandis veel ORKA nime, kuulusid nii Moskva kui ka Petrogradi KOKI fondid "piiratud kasutamise" fondide hulka. Kui erifondide kasutamist sätestasid üksikasjalised salaeeskirjad, siis "piiratud kasutamise" fondid ühest küljest justkui ei olnud nii väga keelatud, teisest küljest aga tekitas kindlate eeskirjade puudumine nende kasutamisel alatasa tüütuid sekeldusi. Viktor Maamägi on nähtavasti targemaks pidanud kahtlast fondi üldse mitte mainida. Suisa poisikeselikud tsensorieksitamise trikid on aga näiteks nimetuste Eesti Riigiarhüvi ja ENSV ORKA segadusttekitav kõrvutikasutamine viidetes (lk 75) või vale leheküljenumbri osutamine kahtlase Albert Orgi nime juures nimeregistris (62 pro 82). Hoopis kõlvatu on aga püüd lükata Valge-Eesti lihunike sooritatud Irboska veretöö Vene tsaarivalitsuse kaela, väites, nagu oleks 25 ametühingutegelast maha lastud 3. IX 1915. aastal ja mitte 1919. a (lk 180).

Muidugi, need võivad olla lihtsalt trükivead. Sel juhul sarnaneb Viktor Maamäe raamat Läänes trükitud Välis-Eesti ajaloo käsitlustega, milles enamasti on ka väga palju trükivigu. Mitmes muus suhtes aga

erineb kõnealune kirjatöö teiste maade väliseestlaste teostest. Kõigepealt peab esile tõstma seda, et Esimese ja Teise maailmasõja vaheline aeg on seni olnud üsna hõredalt kaetud, suurem osa ülevaateid eri maade eestlastest keskendub Teise maailmasõja järgsetele aastatele.

Tõtt öelda olen ka mina veidi kavaldanud — viidates küll värske vene väljaande lehekülgedele, olen enamasti tsiteerinud hoopis 1980. aasta eestikeelse väljaande vastavaid kohti, sest oleks ju narr hakata uut tõlkevarianti pakkuma, pealegi oluaks viimasel juhul oht, et ma Viktor Maamäe täpselt läbimõeldud sõnastust tahtmatult moonutan. Ühtlasi ilmneb niimoodi töö dialektiliste vastandite ühtsus — aina täienes ja täiustudes on tekst kolmeteistkümne aasta jooksul põhisosas jäänud ikka samaks. Seepärast on kohane lõpetuseks tsiteerida Mikk Titma "Mõtteid ühe raamatu puhul", mis ta Viktor Maamäe töö venekeelse variandi esitrüki ilmudes avaldas *Sirbis ja Vasaras*:

"V. Maamägi näitab veenvalt avarama elutunnetuse kujunemist sotsialismi ajal. Eestlaste arengulugu, mis on kujunenud Ida-Euroopa madal- ja kõrgetemperatuurides, vormis paratamatult vaimsus, mis oli suunatud enesesäilitamisele. Enamat, püüdu end teiste rahvaste arvel maksma panna, lihtsalt ei saanud olla.

Kodusõda, uus majanduspoliitika, kollektiviseerimine, industrialiseerimine ja teised uue ühiskonna ülesehitamise õppetunnid tegid Liidu eestlastele selgeks, et on midagi hoopis tähtsamat kui see keel, mida üks või teine inimene räägib, kui ühe või teise rahvuse mineviku omapära riietuses, tantsus, muusikas jne. Alateadvusest esilekerkivas kartlikkuses, kinnisuses, umbusus ja mõtlemises, mis seob kõike enesealahoiviinstinktiga, on midagi vastuvõtmatut uue elu, muutunud maailma jaoks. See ei võimaldanud end elus maksma panna." (Nr 26, 1. VII 1977, lk 12.)

Mõnes teises riigis elanud eestlasi käsitlevad raamatud tekitavad hoopis teistsuguseid mõtteid.

Rein Kruus

TAAS MÖÖDA ARHIPELAAGI, ROHKEM TEMA ÜMBER

Aleksandr Solženitsõn. *Gulagi Arhipelaag*. I köide. I–II osa. Tõlkinud Henno Arrak, Helmi Tillemann ja Maiga Varik; II köide. III–IV osa. Tõlkinud Helmi Tillemann ja Maiga Varik; III köide. V–VI–VII osa. Tõlkinud Edvin Hiedel ja Maiga Varik. Tallinn: Eesti Raamat, 1990. 496+528+326 lk.

Hästi on mees ajad, mil ookeanitagustest "häältest" sai teata- vaks, et teisel pool raudkardinat on ilmavalgust näinud raamat nimega *Gulagi Arhipelaag*, mis jutustab maakera kuuendiku vangilaagrite kole- dustest. Oh kui ainult saaks seda raamatut lugeda, unistati siis. Aastad möödusid, juba võis kohalikust raadiost kuulda katkendeid sellest ra- matust. *Loomingus* ilmunud katkeid loeti õhinal, see oli sündmus. Ja nüüd siis on suur kolmeköiteline teos meie laual, mitmel läbigi loetud (kui paljudel?), oma arvamus kujunemas või juba kujunenud.

Pannud käest *Gulagi Arhipelaagi* viimase mahuka köite, on mulle hakanud tunduma, et Solženitsõn on hakkama saanud fantastilise üles- andega. Kõigis kolmes köites on koos selline julmuse ja ebainimikkuse, sadismi, silmakirjalikkuse, salakavaluse, totruse ja terve hulga teiste elu miinismärgiliste nähtuste kontsentraat, et ajuti võib tekkida ängista- va raskuse tunne, mis sunnib mõtlema: kuidas küll riul nende köidete raskuse all pilbasteks ei varise?

Enne oma mõtete avaldamist tahaksin lubada endale väikese fan- taseerimishetke ja esitada mõned kujutluspildid.

Esimene: Punaarmee ohvitser Aleksandr Solženitsõn langeb (kan- gelasena muidugi!) mõnes suures lahingus. Maetakse oma või võõraste mulda. Heal juhul võib ta nime lugeda hauaplaadilt. Temast teavad sugulased ja sõbrad.

Teine: Aleksandr Solženitsõn lõpetab võidukalt sõja. Naaseb koju. Aastad toovad pähe halli, õlgadele kuppe, rinda plekki. Ta nime võib kohata aeg-ajalt väejuhatuse käsikirjades. Temast teavad sugulased ja sõbrad, veteranidest lahingukaaslased.

Kolmas: laagrivang Aleksandr Solženitsõn haigestub (kopsupõle- tikku? düsenteeriasse? kollatõppe? millesse veel?) ja sureb. Saab plat- noidelt pussi rindu. Jääb taigas langeva puu alla. Teda matab elusalt varing kaevanduses. Ta sängitatakse nummerdatud vaiaga tähistatud hauda. Temast teavad üht-teist sugulased, mõned sõbrad, juhuslikult ellu jäänud laagrikaaslased, toimik kuskil arhiiviriivil.

Neljas: Aleksandr Solženitsõn teeb läbi sõja, GULagi põrgu kõik ringid, suudab säilitada füüsilise ja vaimse tervise ning erksuse, teotahete, ettevõtlikkuse, organiseerimisvõime, kogub kokku tohutu materjali, paneb kirja *Gulagi Arhipelaagi* ja palju muud, avaldab *Ühe päeva Ivan Denissovitsi elus* — ning kaob siis taas GULagi põhjatusse õhe. Temast teavad paljud, aga seda püütakse jõudumööda summutada ning mälestust temast kustutada.

Vüies: eelmine variant kuni kadumiseni taas GULagi põhjatusse õhe. Selle asemele tuleb impeeriumist väljasaatmine. Ja nüüd juba tunneb teda kogu maailm. Kõik kuus kuuendikku. Ja igaüks võib nüüd lugeda ning teada seda, mida nad seni olid teadnud ja millest kõnelnud kaootiliselt ja süsteemitult. Igaüks omaette ja oma teadmisteadmatuset mööda, aga mitte kunagi nii ülevaatlilikult, süsteemselt ja kontsentreeritult nagu nüüd. Too stsenaarium sobib — Jumala veskid on välja lasknud peene ja põhjalikult sõelatud jahvatise.

Ehkki raamat kannab Aleksandr Solženitsõni autorinime, on tal tegelikult palju kaasautoreid. Seejuures, ja ma arvan, et nii see peabki olema, on kõige emotsionaalsem ja haaravam osa see, kus Solženitsõn kirjeldab isiklikke läbielamisi ja kogemusi. Küllap mängib siin rolli alakirjutanu hinnangute kujunemises ja erilistes rõhuasetustes paljude läbi elatud situatsioonide haakumine autori omadega. Need on mõistetaavad ja tuttavad. Mis aga lausa kadedaks teeb, on Solženitsõni võime teha ajutööd, säilitada vaimne potentsiaal ka siis, kui ta ümber käib ihu ja vaimu õgiv laagrimelu kõigis selle lugematauis variantides (vt III köide alates lk 83). Ja see võime on tulemuslik.

Teisel tasandil tuleks juttu teha kaasautoritest. Nagu Solženitsõn ise väidab, on ta saanud kirju ja mälestusi sadadelt endistelt vangidelt. Võib vaid ette kujutada hiigeltööd, mis tuli teha, et neist hingetaaga, valu, väevade, solvumiste, alanduste, viha, ängi ja kõndistatud elude karjatuste virnadest, mille autorid polnud ju valdavalt sõnaseadjad ega stiilimeistrid, ikka ja jälle välja koorida tuum, jätta kõrvale segavad osad ja tühi ruum. Ning töödelda kogu see toormaterjal loetavaks-mõistetavaks, viia ta nõutavasse konditsiooni.

Mis puutub hinnangu andmisse kaasautorite osale, siis pean ütleva, et kuigi vorm on Solženitsõni enda valitud ja tema oma, jäävad sisu eest suurel määral vastutavaks ikkagi kaasautorid. Ja nendega on lugu nii nagu ta on: üks on kõike näinud mustemates, teine heledamates värvides. Tean seda omast käest: üht ja sama sündmust või olukorda mäletame ja hindame erinevalt, eri kanguskraadides. Nii et kohati tundub raamatuski olukordade üledramatiseerimist või nende ühekülgselt nägemist. Aga teisest küljest: üks antud teose eesmärgiks olegi ju kogu selle saatanliku süsteemi paljastamine, lahkamine, tema juurteni jõudmine ja alasti tuuma näitamine, vähemütleavaid ning segavaid värve kõrvale jättes. Paljudele olukordadele hinnangu andmisel

on mõõduandvad hindaja enda õnn või õnnetus olla viibinud selles või teises situatsioonis.

Süa tahaks veel Vargamäe lapsi parafraaseerides lisada, et "kõige julmemad ajad GULagis olid enne meid ära olnud". Oli muidugi seal mitteiltnule kujuteldamatuid jubedusi (kannibalism kullakaevanduses, metsalangetamine tühja kõhuga 55-kraadilises pakases, 12-tunnine öine vahetus tinapeemisagregaadil lakkamatus vihmas ja lumelobjakas jm), kuid Solovki, Kanali ja Kolõma sõjaeelsete ning sõjaaegsete jõledusteni need süiski enam ei küündinud. Hilisematest aegadest rääkimata. Nii et mõni veel imekombel minueelsetest aegadest ellujäänu võib mulle täie õigusega öelda, et "sa, mees, pole õiget laagrit näinudki" ja nüsamuti võin mina omalt poolt öelda mõnele veel hilisemale, kes oma sõnutsi kartserisse minnes hambaharja ja -pasta kaasa võttis...

Eraldi tahaks Solženitsõnile öelda aitäh Maksim Gorki elu nende lehekülgede valgustamise eest, millest seniajani on kas hoopis vaikitud või süis häbelikult mööda vaadatud. Allakirjutanu ei jaga seisukohta, et kirjanikku tuleks hinnata eraldi ta loomingust ning üldisest eluhoiakust resp. inimeseksolemisest. Mulle tundub, et Solovki ja Kanali vari laotub üle kogu Gorki.

Kolmas, riivamisi ka autorsust puudutav tasand haarab informatiivselt rikaat ajaloolist ja arhiivimaterjali. Seda on Solženitsõn osanud nõnda serveerida, et ühe suure maa ja rahva seni ainult heroismiga ülesuhkurdatud ajalugu ning samuti tsarismi "jubedused" hakkavad vägisi hoopis teises valguses paistma. Ja jälle ei saa lahti tänutundest saatuse ees, et ta sellisel mõistusel ja andel on lasknud nü õigel ajal ja nü paljudes arhiivides nü väsimatult tuhnida. Et maa ja rahvas saaksid tõelise ajaloo.

Tahaksin veidi peatuda ka lugejaküsimusel. Kellele kirjutas Solženitsõn oma raamatu? Millise lugeja lauall võib leida *Gulagi Arhipelaaagi*?

Minu arvates pakub teos eelkõige ja suurimat huvi Solženitsõni saatusekaaslastele, kel vahetud kogemused. Tunnen seda omast käest: ikka ja jälle kohtan tuttavaid situatsioone, kunagi kuulnud nimesid, mõne mainituga olen ka isiklikult kokku puutunud (Vjatkin, Kozin). Võrdled, meenutad, hindad, vahel vaidled: aga meil oli nü! Aga meil oli süis nõnda!

Teine grupp, kelle riuilil võib Solženitsõni teos olla, on need, kel pole küll isiklikku kogemust, kuid kes on puudutatud oma perekonna, lähemate või kaugemate sugulaste kaudu. Kes on palju kuulnud ja seetõttu asja vastu huvi tunnevad. Need huvilised tahavad otseselt asjas osalenuilt lisainfot: kas ikka oli nü ja kuidas veel oli?

Kolmandasse gruppi võiks arvata inimesed, kes on küll kuulnud ja lugenud, kuid ei suuda või ei taha uskuda. Ühed ehk seepärast, et nü jubedad lood tunduvad lausa uskumatuna, ja võib-olla oma hingerahu huvides on kergem uskumata olla. Paljudel läheb see nähtavasti ka kor-

da. Teised ei taha uskuda või vähemalt väidavad, et ei usu, mingitel ideoloogilistel, perekondlikel või muudel põhjustel. Aga ka mõtteinertsusest: hakka veel seda kõike uskuma, siis tuleb nii palju arusaamu ümber hinnata — ei, ma parem ei usu! Selle kohta toob Solženitsõn ise kujuka näite Brasiilia juudi Franz Dickleri juhtumiga. Mees pääses imekombel hukkamisest, kuid Brasiiliasse tagasi jõudnuna ei suutnud kedagi panna sellesse õudusesse uskuma, ei suutnud kedagi veehda, et see, mis ta räägib, on tõsi (vt II köide, lk 294).

Neljanda kategooria võiksid moodustada need, kel endalgi on kogemusi, kuid vastupidiseid, kes olid "praktilised töötajad", nagu nad end Solženitsõni väitel ise on nimetanud (III köide, lk 388). Ütlen teadlikult "võiksid", sest ma ei usu, et selliste seas oleks palju neid, kes Aleksandr Solženitsõni teoseid loevad. Kes see ikka oma okse sisse tagasi tahab tulla. Aga need, kes siiski loevad, teevad seda suure tõenäosusega sihikindlalt, täpselt seatud eesmärgiga: ümber lükata, vastu vaielda, õigustada, moonutada, keerutada, leida ebatäpsusi, hukka mõista.

Ja viies, kõige suurem osa lugejaskonnast, on ükskõiksed. Leiged, kelle eest Piibelgi hoiatab. Potentsiaalsed lugejad. Nad võiksid lugeda, nad usuvad seda kõike, nad on palju kuulnud sellest räägitavat, nad teavad üht-teist, nad tunnevad kaasa ja mõistavad — kuid kõik see on neile ju minevik, see ei puuduta neid praegu ja otseselt, elus on nii palju muud ja olulisemat — ning nad jätavad lugemata.

Erilise koha on Solženitsõn oma raamatus andnud Kolõmale. Ise ta (õnneks? õnnetuseks?) seal pole olnud. Ehk siiski õnneks, sest olnuks ta seal, siis poleks meil võib-olla praegu *Gulagi Arhipelaagi*. Solženitsõn nimetab Kolõmad Arhipelaagi külma ja julmuse Pooluseks (suure tähega rõhutatakse selle erakordsust). Kahjuks ei saa allakirjutanu tuua võrdlusi, kõrvutada Kolõmad teiste piinapaikadega, sest ta pole lihtsalt olnud kusagil mujal. Kuid põhjust muuta või pehmenendada Solženitsõni hinnangut ei leia ega tahagi. Jah, Kolõma oli julm paik, ja kui palju elusid ta on neelanud (miljoneid?), ja kui vähestel sealt tagasi tulla õnnestus, selle kõige avalikustamise ajad seisavad alles ees.

Õnneks ei ole ka Kolõma päris ilma oma kroonikuta. Õnneks jäi ellu Varlaam Šalamov, keda Solženitsõngi korduvalt mainib, hindab, samas temaga ka polemiseerides. Keda see huvitab, võib uuesti üle lugeda II köite alates lk 158. Selles Solženitsõni ja Šalamovi erinevas arusaamas laagri sanitaarjaskonnast, ambulantsist, jään mina kindlalt tsentrisse. Oli nii- ja naasuguseid arste, velskreid, sanitare, ambulante, haiglaid. Üht kindlat ja absoluutset hinnangut, nagu Solženitsõn seda kipub tegema (ja mitte ainult meditsiini osas), anda ei saa. Aga sellest, liialdatult ühekülgselt hinnangust ja tolerantsuse puudumisest mõni rida allpool.

Kuidas nüüd suhtuda kõigesse sellesse ülimalt süngesse, julma, musta, verisesse, millest Solženitsõni *Gulagi Arhipelaag* kubiseb? Us-

kuda jäägitult? Või reservatsioonidega? Et kas ikka kõik just oli nii?

Jaa, kõik oli nii! Kõik see oli! Oli nii! Uskuge!

Ainult et... Ainult et ei ole looduses nagu eluski ainuüksi musta värvi. Nõnda ka siin. Solženitsõn näeb ja näitab, üheainsa kindla eesmärgiga, ainult asja tuuma. Ka kõige süngemas Kolõma laagriöös olid omad heledamad momendid. Sest vastasel juhul ei oleks ükski suutnud sealt elavana välja tulla. Pisikesed õhupilud pidid olema. Mitte kõik platnoid ei olnud aina väitse ihuvad kõriloikajad. Nende sekka sattus huvitavaid kujusid, kellega vahel võis sõnakese asjalikku juttugi puhuda. Solženitsõni suhtumine neisse on eranditult negatiivne. Oigustatult küll, kuid siiski liialt ühekülgne. Ka ülemusi oli mitmesuguseid. Valvureid oli erinevaid. Kui väikeses Karamkeni laagris (103 km Magadanist) pottsepa käealusena töötanud Leib Suhher auto alla jäi ja surma sai, andis laagriülem matusepäeval kogu laagriile vaba päeva, tuli õhtul loendusele ja meenutas lahkunut hea sõnaga (!). Niiugune laagriülem oli! Kui 1951. a suvel Dneprovski tinakaevanduse metsatöölaagris üks jokkis konvoisõdur teel metsa (5-6 km) oma karabiini küljest ma-ei-tea-millise nublaka ära kaotas, pandi püssid hakki (kuum ilm oli, mis neist tassida), üks sõdur jäi seda relvaladu valvama ja kogu brigaad koos teiste sõduritega läks tagasi nublakat otsima. Ja see ühest mägiojast leitud, tuldi üheskoos tagasi ja tehti väikesed tropid. Selle vahetuse konvoimehed käisid õhtuti barakkides vangidega vestlemas, töid neile leiba, konserve, mahorkat. Nii et kõike oli. Mis isenesest ei tõesta veel midagi. Või õigemini kinnitab erandina reeglit. Sest kuidas oleks too laagriülem või nood konvoisõdurid käitunud kõrgemalt tulnud käsu puhul iga kolmas seina äärde panna, seda me ei tea.

Ma ei taha eelõelduga seada kahtluse alla Solženitsõni maalitud pilti, tahan ainult osutada ka mõningate varjundite võimalusele. Kange kiusatus on parafraseerida veidike Aristoteelse kuulsat sententsi: *atros inimicus, sed magis amica veritas*.

Arutat julmust ja usumatut ebainimlikkust saab lahkama minna ainult ironia, sarkasmi ja satiiri kaitsekinnastes. Nunnutades ja vesistades jääb omadega varsti jänni, tekib nii palju vesist, et sellesse võib uppuda. Seda tõde on Solženitsõn hästi tabanud, mistõttu ka üsna raskete kohtade lugemisest aitab üle saada mõni ironiline võrdlus ja ütlus.

Lõpuks paar korrigeerivat märkust selle osa kohta, mis allakirjutatule enam-vähem tuttav.

Raamatu III köites lk 190 on juttu paarist geograafilisest mõistest Kolõmal. Kohanimed on saanud liialt itaaliapärased ("Enne Elgenat-Toskanat..."). Õige on "enne Elgèni-Taskáni". Jutt on Taskáni jõest (üks paljudest Kolõma harujõgedest), mille kaldal asub Elgèni põllu- ja aiasaadusi tootev sovhoos (vähemalt asus tol ajal, millest raamatus jutt). II köites lk 93 on mainitud Kesk-Kanski trassi. Jutt on ilm-

selt Srednekanist (asula Kolõma jõe ääres, umbes 440 km Magadanist põhjas), ja sel kujul oleks tulnud kohanime ka transkribeerida.

II köites lk 289 antakse Orotukáni kaugus Magadanist — 506 km. Siin on eksitud täpselt 100 kilomeetriga — Orotukán on 406. kilomeetritil.

III köites lk 240 tuuakse ära varaste vastus: “Ei, me oleme targemaks saanud. Me oleme *talumeeste* poolt!” Laagrizargoonis nimetati kahe peamise antagonistliku grupeeringu — platnoide ja suukade kõrval eksisteerivat kõige arvukamat vangide kihti küll *mužiki*, kuid seda ei tule tõlkida “talumees”. Siin tähendab see “töömeest”. II köites lk 162 on toimetuse märkus lühendi OP kohta — “otdõhatelnõi punkt”. Õige trakteering oleks “ozdorovitelnõi punkt”. Vähemalt nii nimetati seda Kolõmal.

Kuid need pisikesed apsud ei muuda karvavõrdki üldpilti, nad võivad johtuda nii autori kui ka tõlkijate või toimetuse väikesest ebakompetentsusest, millele muide ka Solženitsõn ise Kolõmast kõneledes vihjab.

Nii mõnigi võib küsida: no mis te nendest vanadest hirmsatest aegadest ja sündmustest aina korrutate? Kas juba ei piisa? Need ajad on ammu möödas ja kas ei muutu koormavaks neid ikka ja jälle läbi elada? Püüdke see kõik ükskord ometi unustada!

Ma vastan sellele nii: sõjas olnud armastavad aeg-ajalt rõhutada, et neile pole sõda kunagi lõppenud. GULagist läbikäinud võivad sedasama täie häälega ja mitmekordselt väita. Sõjas oldi mõni aasta, sõjamehel oli relv, mis andis talle enesekindluse, ja sõdur teadis, kuspool on vaenlane, kus omad. GULagi vangil ei olnud ühtki enesekaitsevõi julgustusabinõu, vaenlane oli tal ees, taga ja külgedel. Ja olla tuli selles olukorras tihti peale kümneid aastaid. Pole siis ime, et me veel aastakümneid pärast laagrist vabanemist uneski näeme ikka üht ja sama. Meie minevik käib ööd ja päevad meiega kaasas.

Tuli väga katkendlik jutt. Sest mõtteid, mis *Gulagi Arhipelaagi* lugedes pähe tulvavad, on päratu hulk ja raske on nende seast kõige olulisemaid ja tähtsamaid välja valida. Tahaks lõpetada mõttega, et kui just mitte kogu maailmale, siis Euroopale küll, ja niisamuti sinna kangesti pürgivale Nõukogude Liidule (milliseks ta ka kujuneks) peaks ÜRO poolt kohustuslikuks tehtama vähemalt kõrgkoolides õppekavva võtta kohustusliku lektüürina Aleksandr Solženitsõni *Gulagi Arhipelaag*. Kui mitte just tervikuna, siis valikuliselt ometi.

Venda Sõelsepp

EDITORIAL NOTE

The issue opens with poet Jaan Kaplinski's essay about the possibility of foreseeing the future. Is this ability necessary at all for our existence as humans? He finds that absolute foresight of the future would mean the impossibility or even destruction of the human personality.

Jüri Ruus browses through Hannah Arendt's (1906-1975) books paying special attention to the treatment of totalitarianism and violence. Then we continue the article begun in the previous issue where Professor Hans Hattenhauer of Kiel University observes the alternate priority of consensus and simple majority in Western Europe.

On October 6 this year we mark the 100th birth anniversary of the Estonian writer Hendrik Adamson (1891-1946). A survey of his life and work has been written by poet Hando Runnel. In addition, we present a selection of poems from Adamson's unpublished manuscripts.

Next we publish for the first time in Estonian the proof of the existence of God by the Benedictian Anselm of Canterbury (1033-1109), one of the founders of scholasticism. His treatise is not only a chef d'oeuvre of theology, but also attracts attention from the viewpoint of the history of philosophy.

Guided by Niina Raid, we can stroll through the cafés of Tartu and get acquainted with their owners and milieu from as early as 1721 when the first coffee house

is known to have opened in the town. Tõnu Tannberg's article deals with the events during the Crimean War off the coasts of Estonia and Latvia, i.e. in the region of the southern part of the Gulf of Finland and the Gulf of Riga. The article tells us about the strategic situation of Estonia (and the other Baltic provinces) in Russian defence plans, how many men were conscripted and what was the naval militia of Riga. As a source publication we present the second part of the documents from 1944-1945 on the handing certain parts of Estonian territory over to the Russian SFSR.

Lembit Palm describes these profound natural and economic mechanisms which should be taken into account while making up the land reform laws of the restored Estonian Republic.

In the section of reviews Rein Kruus ironizes over Viktor Maamägi's book which attempts to depict the life of Estonians in Communist Russia before World War II. Vanda Sõelsepp reviews once again Alexander Solzhenitsyn's shocking and painful masterpiece about Soviet concentration camps.

We end the issue with the second part of José Ortega y Gasset's book *The Revolt of the Masses*.

On the history of the principles of consensus and majority

Hans Hattenhauer

The article translated from German observes the alternate priority of the principles of consensus (unanimous agreement by all the decision-makers) and simple majority in Western Europe. Ancient Rome expressly favoured the principle of majority, consensus being required only in civil law. In the early Middle Ages first canon law (motivated by the Scriptures) and, under its influence, public law as well switched over to the principle of consensus. In actual politics, however, the practice of voting with the argumentation *maior pars = sanior pars* (the major part is the more knowledgeable part) replaced the canonical ideal — the Christian concord of all decision-makers. The Reformation in the theory of Althusius based on the teachings of Calvin restored the requirement of full consensus (Luther did not express an explicit view on this question). This trend continues especially in the law of Anglo-Saxon countries where the unanimous decision of the jurors is demanded. The theoreticians of absolutism (Hobbes, Pufendorf) preferred consensus (the unitarity will of the ruler excludes all the other opinions) while the champions of bourgeois democracy (Locke) spoke of the will of the majority of the citizens. Mon-

tesquieu and Rousseau added new aspects to the problem, the former in the form of *esprit* (spirit), the latter in the form of *volonté générale* (general volition).

In early 19th-century Germany Savigny presented his theory of "national spirit" which was actually a demand for consensus as opposed to parliamentarism. But the new time had evoked a new force to make political decisions — the people as citizens. Kant, in particular, defended the right of every single person to choose and decide. The equal right to vote, achieved as a result of the political struggle of the century, reduced for practical reasons the requirement for the consent of all the electors to the principle of majority which is used in greater part of countries of the world today as well, although "public opinion" and the techniques for influencing it have in reality paid tribute to the principle of consensus. In dissonance to the principle of majority the National Socialist theory of state restored the institution of the "national spirit" as embodied in the will of the leader (the same argument in the form of "the will of the party" also existed and continues to exist in Communist countries. Ed.).

In conclusion the author finds that the principle of consensus has never managed to avoid metaphysical arguments while the preference for pure majority has needed political and pragmatic justification. History has not giv-

en any answer that would satisfy today in favour of either of the principles.

On the history of cafés in Tartu

Niina Raid

The first cafés of Western Europe date back to the mid-17th century. In 1702 a Caffee-Schenkerei was opened in Tallinn. In Tartu the name Coffée-Haus appears first in 1721 when it was identical with an inn. In the course of time consumption of coffee increased. A. W. Hupel mentions that in the mid-18th century coffee was drunk every day even in the households of handicraftsmen. Coffee was served also in ale-houses (Krug, Tracteur, Schenke), inns (Herberge, Gastwirtschaft) and coffee-houses (Kaffeehaus). At the beginning of the 19th century, after the re-opening of the university, the number of bakers and confectioners began to grow. Bun-bakers (Losbäcker) came from Germany, Italy, Switzerland and nearby St Petersburg, Narva and Riga. Families worked in the same trade for several generations (Schönrock, Fricke, Boening, Borck). Coffee-houses (Garküche) were opened. The law of 1821 allowed three confectioners in the town to sell wine, too. For schoolchildren and students it was forbidden to visit confectioneries. In

the 2nd half of the 19th century successful confectioners working in Tartu were Luchsinger Sen., Felschau, A. Borck, Werner and Bauch. The latter is supposed to have been the first who had a show-window built for his shop (1865). Werner, who is known in Tartu even now, bought from R. Kunstmann the confectionery at 7 Jaani (Ülikooli) Street which had been opened in 1882. From 13 August 1895 Werner continued there the activity of his Vienna Confectionery where one could also read newspapers. This café worked until 1944. After that it was known under the name of Tartu. In 1984 the rooms at the back were destroyed in fire, and soon those preserved were closed, too. (Now the buildings of the whole block are being renovated.) At the beginning of the century there was about a score of confectioneries in Tartu where coffee was served. The best-known of them in the town centre were G. Böning's, W. Luchsinger's, H. Werner's, J. Lill's, P. Potsep's, Toomkohvik, Ateen, Ko-Ko-Ko and Univer's. Only the buildings of the three latter have preserved, though the rooms are used for different purposes.

Crimean War and Estonia

Tõnu Tannberg

The Baltic Sea region was also one of the essential battlefields of the Crimean War. While defending this region, the Tsarist government paid attention mainly to St Petersburg and Finland, leaving the Baltic provinces in the background. According to the defence plans of 1855 the defence of the area of Estonia in the case of the possible landing of the enemy was given up altogether. The regular troops located in the province of Estonia (20,000-37,000 men) could not have been able to offer resistance to the landing of the allies.

Although the allies did not achieve any direct military success on the Baltic Sea, they managed to block the harbours and the coast and made the Tsarist government keep numerous forces in the Baltic Sea region (165,000-222,000 men).

For the local population the Crimean War meant first of all usual and extraordinary military burdens. In 1854-1855 there were four call-ups in Estonia, which means that about 12,300 inhabitants of Estonia were recruited. Estonians also served in the naval militia of Riga. Indirect duties connected with billeting and victualling the troops, etc. were also a heavy load.

Deep mechanisms of the agrarian reform

Lembit Palm

Agrarian relations are not formed as much by the man-made juridical laws as by the laws of nature and economy, that bring along inherent, substantial, steady and causal relations invoking deep mechanisms. Unfortunately we are not able to embrace the deep mechanisms that influence the agrarian reform. Thus is the aim of the paper more timid — we tend to stress the need of balance between the new juridical laws of the coming law-governed-state on the one hand and the natural and economic laws on the other. We point out some suitable ways to maintain the balance.

There ought to be gained "an agrarian mania" in the good sense of the word. I.e. the personality of a landholder should be recognized, his free creation should be appreciated, the activities of outstanding landholders should turn into positive traditions of the whole society. The man-focussed and society-focussed positions are to be fit in with each other. The goal is an ecologically and economically balanced, self-regularizing, harmonic land tenure.

ОТ РЕДАКЦИИ

На первых страницах номера поэт Яан Каплински говорит о возможности предвидеть будущее. Является ли это свойство вообще необходимым с точки зрения человеческого бытия? Автор находит, что абсолютное предвидение будущего означило бы невозможность или даже уничтожение человеческой личности.

Юри Руус перелистывает книги американского философа Ханна Аренда (1906–1975), обращая внимание прежде всего на ее трактовку тоталитаризма и насилия. Затем дается продолжение статьи профессора Кильского университета Ханса Хаттенхауера, в которой рассматривается чередующий приоритет принципов консенсуса и большинства в Западной Европе.

6. октября нынешнего года исполнилось сто лет со дня рождения эстонского писателя Хендрика Адамсона (1891–1946). Поэт Хандо Руннель рассматривает его жизнь и творчество. Предлагаем читателю набор ранее неопубликованных стихотворений Х. Адамсона.

Следует первая публикация на эстонском языке доказательств бытия Бога бенедиктинца Ансельма Кентерберийского (1033–1109), одного из основателей схоластики. Это доказательство является не только шедевром богословия, но пленяет также с точки зрения истории философии.

Под руководством Нийны Райд мы посетим ка-

фе города Тарту и познакомимся с их обстановкой и владельцами начиная с 1721 года, когда предлагала свои услуги первая известная кофейня города. Статья Тыну Таннберга освещает события Крымской войны на берегах Эстонии и Латвии, в южной части Финского залива и в Рижском заливе. Выясняется роль Эстляндии (и других Прибалтийских губерний) в стратегических планах обороны Российской империи, число призванных рекрутов и значение морской милиции Риги. В разделе публикации источников приведем вторую часть документов от 1944–1945 гг, касающихся передачи части территории Эстонии в состав РСФСР.

Лембит Пальм описывает те природные и экономические глубинные механизмы, с которыми придется считаться составителям закона о земельной реформе возрождающейся Эстонии.

В разделе рецензии Рейн Круус высмеивает книгу академика Виктора Маамяги, пытающегося показать жизнь эстонцев в коммунистической России до Второй мировой войны. Венда Сьэлсепи рассматривает эстонский перевод великого произведения Александра Солженицына *Архипелаг Гулаг*.

Номер завершается второй частью перевода книги Хосе Ортега-и-Гассета *Восстание масс*.

Об истории принципов консенсуса и большинства

Ханс Хаттенхауэр

В статье, переведенной с немецкого языка, рассматривается меняющийся приоритет принципов консенсуса (всеобщего согласия всех принимающих решение) и простого большинства (майоритета) в Западной Европе. От ясно выраженного принципа большинства в античном Риме (консенсус был обязателен лишь в гражданском праве) в Средние века происходит переход к принципу консенсуса, сначала в церковном праве (обосновывая это Священным Писанием), а под влиянием последнего и в области государственного права. В реальной политике канонический идеал — христианское согласие всех решающих — заменялся все чаще практикой голосования, аргументируя это — *maior pars = sapior pars* (большая часть есть более сознательная часть). Реформация снова восстановила требование полного консенсуса в теории Алтузиуса, которая основывается на учении Калвина (Лютер не имел особой точки зрения по этому вопросу). Это требование существует и в настоящее время, особенно в праве англосаксонских стран (требование единогласного решения членов мировых судов). Теоретически абсолютизма (Гоббс, Пуффендорф) на первое место ставили консенсус (означенная во-

ля правителя исключает все другие мнения). В то же время поборники гражданской демократии (Локк) говорили о воле большинства граждан. Монтескье и Руссо добавили к проблеме новые акценты, первый *esprit* (дух), второй *volonté generale* (всеобщая воля).

В XIX веке в Германии Савиньи развил учение о духе народа, которое на самом деле является требованием консенсуса, противопоставленным парламентаризму. Но Новое Время привлекло к решению политических вопросов новую силу — народ как совокупность граждан, право каждой единицы которого выбирать и решать особенно защищал Кант. Равное избирательное право, достигнутое в ходе политической борьбы в этом веке по практическим соображениям выдвинуло требование единогласия всех избирателей по принципу большинства, который действует по сей день в большинстве стран мира, хотя "общественное мнение" и техника влияния на него в действительности есть дань принципу консенсуса. Диссонировало с принципом майоритета национал-социалистическое учение о государстве, которое восстановило институт "воли народа", олицетворением которого являлась воля вождя. (Такое же обоснование как "воля партии" существовало и существует в коммунистических государствах. — Ред.) В заключении автор приходит к выводу, что принцип консенсуса никогда не обходился без метафи-

ческих обоснований, т.к. предпочтение чистого большинства нуждалось в политическо-прагматичных оправданиях. История не дала ясного ответа в пользу одного из принципов, удовлетворяющего современность.

Из истории тартуских кафе

Нийна Райд

В Западной Европе первые кафе появились в середине XVII века. В 1702 году в Таллинне открылось кафе (Caffee-Schenkei). В Тарту первым было основанное в 1721 году кафе (Coffée-Haus), которой отождествлялось с гостиницей. Со временем потребление кофе возросло. А. Хупель упоминает о том, что в середине XVIII века и в домах ремесленников каждый день пили кофе. Кофе можно было выпить также в корчмах (Krug, Tgasteur, Schenke), гостинных дворах (Herberge, Gastwirtschaft) и кофейнях (Kaffeehaus). В связи с восстановлением университета в начале XIX века росло число пекарей и кондитеров. Кондитеры приезжали из Германии, Италии, Швейцарии, а также из близлежащих городов, таких как Санкт-Петербург, Нарва, Рига. В одной семье несколько поколений занимались этим делом (Шенрок, Фрикке, Бёнинг, Борк). Начали держать кофейни (Garküche). По закону 1821 г. в го-

роде могли работать 3 кондитера, который также имели право продавать вино. Учащимся и студентам было запрещено посещать кондитерские. Во второй половине XIX века здесь успешно вели дело такие кондитеры как Луксингер ст., Фельшау, А. Борк, Вернер и Баух. Последний сделал первую известную витрину на своем магазине (1865). До сих пор помнят в Тарту Вернера, который купил у Р. Кунстманна открывшуюся в 1882 году на улице Яани (Юликооли, 7) кондитерскую. 13 августа 1895 г. Вернер продолжил там свою "Венскую кондитерскую", где можно было почитать газеты. Это кафе было открыто до 1944 г., а потом открылось под названием "Тарту". В 1984 году в результате пожара пострадали помещения, выходящие во двор, затем были закрыты и оставшиеся. (Сейчас весь этот квартал домов реставрируется.) В начале века в Тарту было более двух десятков кондитерских, где предлагали кофе. Самыми известными в центре города были кафе Г. Бёнинга, В. Луксингера, Г. Вернера, Ю. Лилла, П. Потсепа, "Тоомкохвик", "Атези", "Ко-ко-ко" и Универа. Сохранилось только три последних дома, хотя их помещения теперь используются по другому назначению.

Крымская война и Эстония

Тыну Таянберг

Балтийский регион был одним из важных театров военных действий Крымской войны. Царское правительство обратило основное внимание на защиту Петербурга и Финляндию, Прибалтийские губернии остались на втором плане. Согласно плану обороны 1855 года вообще исключалась оборона эстонской территории в случае высадки вражеского десанта. Находившиеся в Эстляндской губернии регулярные части (20 000–37 000 человек) не смогли бы противостоять десанту союзников. Союзникам не удалось достигнуть на Балтийском море решающего успеха, хотя им удалось блокировать порты и побережье и заставить царское правительство держать в районе Балтийского моря значительный воинский контингент (165 000–222 000 человек). Для местных жителей Крымская война означала прежде всего плановые и внеплановые военные повинности. В 1854–1855 в Эстонии было проведено 4 рекрутских набора, в ходе которых в царскую армию было призвано около 12 300 жителей Эстонии. Эстонцы проходили службу также в рижской морской милиции. Тяжелым бременем стали также косвенные налоги, размещение войск на постой, поставки продовольствия и другие связанные с войной повинности.

Глубинные механизмы земельной реформы

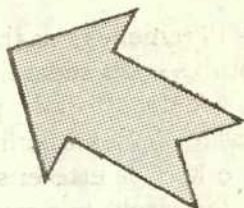
Лембит Пальм

Земельные отношения сформированы в конечном счете не столько сделанными людьми юридическими законами как законами природы и экономики, которые обуславливают внутреннее, существенные, неизменные, причинные связи, вызывающие глубинные механизмы. Увы, в нашем распоряжении нет обзора тех глубинных механизмов, которые влияют на земельную реформу. Таким образом цель этой статьи скромнее — мы постараемся подчеркнуть необходимость некоего равновесия между новыми юридическими законами будущего правового государства с одной стороны и законами природы, а также экономическими законами с другой стороны. Мы указываем на некоторые подходящие возможности для приобретения этого равновесия.

Нужно “земельное безумие” в хорошем смысле. Т.е. надо признавать личность землепользователя, ценить его творчество, перенести созидательную деятельность выдающихся земледельцев в всеобщие традиции всего общества. Сосредоточенные на личность и на общество позиция должны быть соединены. Цель — экологически и экономически уравновешенное самоурегулирующее гармоническое природопользование.

TARTU KOMMERTSPANK

- arveldused ja laenud
- valuutaoperatsioonid kodu- ja välismaal
- soodsad hoiustustingimused
- abi välismajandustehingute sooritamiseks
- võimalus astuda panga osanikuks
- mitmed teised pangateenused

SINU ÄRI EDUKS!

TARTU
Munga 18
tel 331 97
telex 173 107 Money SU

TALLINN
Dunkri 9
tel 44 69 77
fax 44 03 61

MASSIDE MÄSS

José Ortega y Gasset

Tölkinud Ruth Lias

||

See diagnoos, millel, tõsi küll, on puudu tema teine pool, kontrasteerub kurtmisega allakäigu üle: niisugune virin kostab nii paljude kaasaegsete lehekülgedelt. Tegemist on optilise veaga, mis johtub mitmesugustest põhjustest. Hiljem vaatame mõnda neist; praegu aga tahan etteruttavalt vihjata kõige ilmsemale: see tuleneb seigast, et ustavatena ühele, minu meelest iganenud ideoloogiale, näevad paljud ajaloo üksnes poliitikat või kultuuri ega märka, et kõik see on vaid ajaloo pealispind; et pigem — ja palju sügavamas mõttes — on ajalooline tegelikkus hoopis puhtakujuline eluiha, kosmilisega sarnanev jõud; mitte lausa seesama mis looduslik, ent ometi selle sõsarjõud, mis lööb lainetama mere, teeb sigivaks metslooma, viib õide puu, paneb vilkuma taevatähe.

Allakäigu diagnooside puhul soovitaksin arutleda järgmiselt.

Allakäik on teadagi võrdlusele tuginev mõiste. Langetakse kõrgemast olekust madalamasse. Ent seda võrdlust saab teha, lähtudes kõige erinevamatest ja mitmekesisematest vaatepunktidest, mida üldse võib kujutleda. Merevaigust suitsupitside valmistajale on maailm allakäigu seisundis, sest merevaigust suitsupitse peaaegu enam ei kasutata. Teised vaatepunktid võiksid olla sellest soliidsemad, kuid rangelt võttes on nad ikkagi erapoolikud, suvalised ja välised elu enda suhtes, mille täiuslikkuse astet just püütaksegi hinnata. Eksisteerib ainult üks õigustatud ja loomulik vaatekoht: asetuda tollesse ellu, vaadelda teda seestpoolt ja uurida, kas ta tunneb ennast mandununa, see tähendab viletsana, nõrgenenuna ja tuimana.

Aga isegi siis, kui vaadelda elu seestpoolt, kuidas teada saada, kas elu tunneb end manduvat või mitte? Minul pole kahtlust otsustava sümptomi suhtes: elu, mis ei eelista ühtegi teist varasemat elu mitte ühestki varasemast ajastust, mis järelikult eelistab iseennast, ei saa

üheski tõsisel mõttes nimetada dekadentseks. Selle tulemuse andis kogu mu ekskursi aegade kõrguse probleemidele. Nimelt osutub, et just meie aeg tajub end selles punktis üpris erilisel; minu teada on see ainukordne seni tuntud ajalooos.

Eelmise sajandi salongides saabus paratamatult tund, mil daamid ja nende väljaõpetatud poeedid esitasid üksteisele küsimuse: "Missugusel ajastul oleksite tahtnud elada?" Ja nii juhtus, et igapäev, võtnud turjale omaenda elu kuju, asus vaimusilmas rändama mööda ajaloo radu, otsides aega, millesse oleks meeeldi sobitanud oma eksistentsi piirjooned. Ja seepärast on, et isegi tundes end viibivat täiuses, või just selle tundmise tõttu, jäi too XIX sajand tegelikult seotuks minevikuga, mille õlule ta uskus end toetuvat; ta käsitas end tõepoolest otsekui mineviku kulminatsioonina. Siit johtub seegi, et veel usuti suhteliselt klassikalistesse ajastutesse — Periklese sajandisse, renessansisse —, mis olid ette valmistanud kehtivad väärtushinnangud. Sellest piisaks, et panna meid kahtlema täiuse aegades — nende nägu on pööratud tahapoole, nad vaatavad minevikku, mis neis teostub.

Hüva, mida ütleks siiralt keegi tänapäeva esindav inimene, kui talle esitataks analoogiline küsimus? Ma usun, et pole kahtlust: igasugune minevik, ühegi erandita, jätaks talle mulje suletud kitsast ruumist, kus on võimatu hingata. See tähendab, olevikuinimene tunneb, et tema elu on rohkem elu kui kõik varasemad, või sõnastades *vice versa*: terve minevik on jäänud väikeseks praegusele inimkonnale. See intuiitiline tõdemus meie tänapäeva elust annuleerib oma elementaarse selgusega igasuguse nuputamise dekadentsi üle, kui sellega ei olda väga ettevaatlik.

Meie elu tundub esmapilgul suuremõõtmelisemana kui kõik muud elud. Kuidas võiks ta tunduda deka-

dentsena? Hoopis vastupidi: just sellepärast, et tundes end lihtsalt rohkem eluna, on ta kaotanud kogu aupakkumise, kogu tähelepanelikkuse mineviku suhtes. Siit tulenevalt kohtame esimest korda ajajärku, mis kogu klassitsismi muudab *tabula rasa*'ks, mis ei tunnusta võimalikku malli või normi milleski minevikulises, ja saabunud pärast nii paljusid sajandeid kestnud katkematu evolutsiooni, näib kummatigi algusena, koidikuna, initsiatsioonina, lapsepõlvana. Vaatame tagasi, ja kuulus renessanss näib meile ülikitsa, provintsliku, tühiste žestide ja — miks mitte öelda sedagi — maitsetult peenitseva ajana.

Juba ammu resümeerisin ma säärase situatsiooni järgmisel kujul: "See mineviku ja oleviku süvenev eraldumine on meie ajastu üldine nähtus ja sellega kaasneb enam-vähem ähmane kõhelus, mis kutsub esile nüüdsete aastate elule iseloomulikku hämmingut. Tunneme, et meie, praegused inimesed, oleme maa peale äkki üksi jäänud; et surnud ei ole surnud mängult, vaid päriselt; et nad ei saa meid enam aidata. Traditsioonilise vaimu jäägid on haihtunud. Mudelid, normid, mallid ei kõlba meile. Peame oma probleemid — olgu need siis kunsti, teaduse või poliitika alalt — enda jaoks lahendamiseks mineviku aktiivse kaasabit, täielikult kaasajas. Eurooplane on üksi, ilma elavate surnuteta tema kõrval; on kaotanud oma varju nagu Peter Schlemihl. See juhtub alati, kui saabub keskpäev."⁷

Missugune on kokkuvõttes meie aja kõrgus?

See ei ole täiuseaeg, ent ometi tuntakse end üle kõigist olnud aegadest ja kõrgemal kõikidest teadaolevatest täiustest. Ei ole lihtne formuleerida muljet, mis meie epohhil on iseendast: ta usub end olevat midagi enam kui ülejäänud ja ühtaegu tunnetab end millegi algusena,

⁷"Kunsti dehumaniseerumine" (La dehumanizacion del arte), vt *Kogutud teosed* (Obras completas), III köide.

olemata kindel, kas see pole agoonia. Missuguse väljenduse valiksimine? Võib-olla selle: rohkem kui kõik muud ajastud ja madalam iseendast. Ülitugev ja samal ajal ebakindel oma saatuse suhtes. Uhke oma jõudude üle ja ühtaegu nende ees hirmul.

4. peatükk

ELU KASVAMINE

Masside ülemvõim ja elutaseme tõus, aja kõrgus, mida see kuulutab, ei ole omakorda muud kui ühe täielikuma ja üldisema asjaolu sümptomid. See asjaolu on oma lihtsas evidentsuses peaaegu groteskne ja uskumatu. See tähendab ainuüksi, et maailm on äkki kasvanud ja koos temaga ning tema sees ka elu. Eeskätt on elu muutunud tõepoolest kosmopoliitseks; tahan öelda, et keskmist tüüpi inimese elu sisuks on tänapäeval kogu planeet; et iga indiviid elab harilikult kogu maailma elu. Pisut rohkem kui aasta tagasi jälgisid sevillalased oma populaarsete ajalehtede vahendusel tund-tunnilt draamat, mis toimus mõne inimesega põhjapooluse lähedal; see tähendab, Andalusia lõomava maastiku taustal triivisid jäämäed.* Ükski lapike maad ei ole enam oma geomeetrilise asendi vang, vaid toimib paljude eluliselt tähtsate tulemuste saavutamiseks planeedi muudiski paikades. Et vastavalt füüsika printsibile on objekt seal, kus ta mõjub, siis peame möönma maakera mis tahes punkti kõige efektiivsemat kõikjalolu. See kauge lähedus, see eemaloleva juuresolu on muinasjutulistest proportsioonides avardanud iga elu horisonti.

Ja maailm on kasvanud ka ajalises mõttes. Eelajalugu ja arheoloogia on avastanud fantastilise pikkusega ajaloo perioode. Terved tsivilisatsioonid ja impeeriu-

* Vihje Umberto Nobile traagiliselt lõppenud ekspeditsioonile 1928. a. *Tlk.*

mid, mille nimestki alles hiljuti ei olnud veel aimu, on uute mandritena liidetud meie mälupilti. Illustreeritud ajakirjad ja kinoekraanid on toonud kõik need maailma kaigeimad lõigud rahva vahetusse nägemisvälja.

Aga see maailma aegruumiline avardumine ei tähendaks iseenesest midagi. Universumis on füüsikaline ruum ja aeg täiesti mõttatud suurused. Seepärast on puhta kiiruse kultus, mida meie kaasaegsed ajuti harrastavad, õigustatum, kui tavatsetakse arvata. Ruumist ja ajast moodustatud kiirus ei ole vähem arulage kui tema koostisosad; aga ta kõlbab nende annulleerimiseks. Ühte nõmedust ei saa valitseda, kui temaga ei kaasne teine. Inimesele oli auküsimuseks saavutada võit kosmilise aja ja ruumi üle⁸, mis on täiesti mõttatud, ja pole põhjust imestada, et meile pakub lapsikut lõbu panna funktsioneerima sisutu kiirus, millega hävitame ruumi ja seiskame aja. Neid annulleerides puhume neisse elu, teeme võimalikuks nende kasutamise elu huvides, võime viibida rohkemates kohtades kui varem, nautida rohkemaid minekuid ja tulekuid, tarbida lühema eluaja jooksul rohkem kosmilist aega.

Ent maailma olemuslik kasvamine ei seisne kaugeltki mitte tema suurenenud dimensioonides, vaid selles, et ta hõlmab rohkem asju. Iga asi — võtke seda sõna tema kõige avaramas tähenduses — on miski, mida võidakse soovida, üritada, teha, lõhkuda, leida, nautida või tagasi tõrjuda — kõik need sõnad tähistavad elule omaseid tegevusi.

Võtkem ükskõik milline meie tegevustest, näiteks ostmine. Kujutlegem kahte inimest, ühte olevikust ja teist XVIII sajandist, kellel olgu ühesugune varandus, vastavalt kummagi ajastu raha väärtusele, ja võrreldgem

⁸Just sellepärast, et inimese eluiga on piiratud, just sellepärast, et ta on surelik, peab ta kaugust ja aeglust võitma. Jumala puhul, kelle eksistents on igavene, poleks autol mõtet.

müügil olevate asjade valikut, mida pakutakse ühele või teisele. Erinevus on peaaegu muinasjutuline. Võimaluste hulk, mis avaneb nüüdisaegse ostja ees, osutub peaaegu piiramatuks. Ei ole lihtne kujutleda soovitud objekti, mida turul ei oleks, ja vastupidi: ei ole võimalik, et üks inimene kujutleks ja sooviks kõike, mis on müügil. Vahest öeldakse mulle, et proportsionaalselt võrdse varandusega tänapäevainimene ei saaks osta rohkem kui XVIII sajandi ostja. See väide on vale. Tänapäeval võidakse osta märksa rohkem, sest tööstus on muutnud odavamaks peaaegu kõik tooted. Aga lõppude lõpuks, kui see väide olekski õige, poleks sel mingit tähtsust; pigem rõhutaks see veel enam mõtet, mida kavatsen väljendada.

Ostmistegevus sisaldab otsustamist mingi ühe objekti kasuks; ent just seetõttu on tegemist esmajoones valikuga, valimine aga algab teadlikuks saamisega võimalustest, mida pakub turg. Siit järeldub, et elu kujul "ostmine" tähendab eeskätt ostuvõimaluste kui selliste läbielamist. Kui räägitakse meie elust, tavatsetakse unustada seik, mis mulle tundub ülimalt oluline: meie elu on igal hetkel ja ennekõike teadvustus sellest, mis pole võimalik. Kui igal hetkel oleks meie ees vaid üksainus võimalus, poleks mõtet nimetada seda võimaluseks. See oleks pigem pelk paratamatus. Kuid näete: sellel meie elamise ülimalt kummalisel seigal on põhiline omadus näha ikka mitut väljapääsu, mis seetõttu, et neid on mitu, omandavad võimaluste iseloomu, mille vahel meil tuleb valida.⁹ Samavõrd sobib öelda, et me elame, kui ka öelda, et me viibime kindlapiiriliste võimalustega keskkonnas. Seda keskkonda tavatsetakse ni-

⁹Halvimal juhul, nimelt kui maailm näib olevat ahenenud üheksainsaks väljapääsuks, on väljapääse ikkagi kaks: see ja maailmast lahkumine. Kuid lahkumine maailmast moodustab osa temast, nii nagu üks on osa toast.

metada "tingimusteks". Igasugune elamine on viibimine teatud "tingimuste" või maailma sees.¹⁰ See on mõiste "maailm" algne tähendus. Maailm on meie eluliste võimaluste varamu. See ei ole niisiis midagi kõrvalist ega võõrast meie elule, vaid selle autentne ümbrus. Ta kujutab seda, mis me võime olla; järelikult meie elulist potentsiaalsust. See peab konkretiseeruma, et muutuda tegelikkuseks, või teisiti öeldes, meist saab ainult minimaalne osa sellest, mis me võiksime olla. Sellepärast paistabki maailm meile nii tohutuna ja meie selle sees nii tibatillukestena. Maailm ehk meie võimalik elu on alati suurem kui meie saatus ehk tegelik elu.

Ent nüüd tahan juhtida tähelepanu üksnes sellele, kuidas on inimese elu kasvanud potentsiaalsuse dimensioonis. Selle võimaluste diapason on kujuteldamatult avaram kui eales. Intellektuaalses plaanis leiab inimene rohkem teid võimalikuks ideede kujundamiseks, rohkem probleeme, rohkem andmeid, rohkem teadusharusid, rohkem vaatekohti. Sellal kui primitiivse elu ameteid või tegevusalasid võib üles lugeda peaaegu ühe käe sõrmedel — karjane, jahimees, sõdalane, maag —, on tänapäeva võimalike elukutsete loetelu ülivõrdeliselt suur. Meelelahutustega on sama lugu, ehkki — ja nähtus on ohtlikum, kui arvata võiks — nende register ei ole nii ülikülluslik kui teistel elualadel. Sellest hoolimata on keskmise elutasemega inimesel, kes elab suurlinnas — ja suurlinnad esindavad praegusaja eksistentsi —, nautimisvõimalused eelmise sajandiga võrreldes fantastiliselt suurenenud.

Kuid elu potentsiaalsuse kasv ei taandu seni öeldule.

¹⁰ Sellest on juttu juba eessõnas minu esimesele raamatule *Mõtisklusi don Quijotest* (*Meditaciones del Quijote*) (1916). *Atlantistes* (*Las Atlántidas*) olen seda nimetanud horisondiks. Vt esseed "Rüügi sportlik algupära" (*El origen deportivo del Estado*) (1926) sarja *El Espectador* VII köites.

See on avardunud ka ühes vahetumas ja salapärasemas mõttes. Kõigile on teada, et tänapäeval sooritatakse füüsilise pingutuse ja sportlasliku julguse alal kogu aeg *performance*'eid, mis suuresti ületavad kõike minevikust tuntut. Ei piisa, kui imetleme saavutust ja tunnustame rekordeid, mida lüüakse, tähelepanu tuleb pöörata ka muljele, mille nende sagedus jätab hinge, veendes meid, et inimorganismil on meie ajal suuremad võimed kui iial varem. Sest samasugune nähtus leiab ju aset ka teaduses. Üksnes paari viimase aastakümne jooksul on teaduse kosmiline horisont uskumatult laienenud. Einsteini füüsika liigub nii määratu suurtes ruumides, et vana, Newtoni füüsika hõivab neis ainult ühe katusekambri.¹¹ Ja see ekstensiivne suurenemine on teostunud tänu teadusliku täpsuse intensiivsele kasvule. Einsteini füüsika on üles ehitatud, võttes arvesse minimaalsed ebakõlad, mis varem jäeti tähelepanuta ega mahtunud arvutustesse, nad näisid olevat tähtsusetud. Aatom, kui nii võtta, oli eile maailma piir, ent täna on ta keerukuselt paisunud, osutudes lausa planeedisüsteemiks. Ja kõige selle juures ei viita ma millelegi, mis võiks tähendada kultuuri täiustumist — see mind praegu ei huvita —, vaid subjektiivsete võimete kasvule, mida see kõik eeldab. Ma ei rõhuta, et Einsteini füüsika on täpsem kui Newtoni oma, vaid et inimene Einstein on võimeline suuremaks täpsuseks ja vaimu vabaduseks¹² võrreldes inimese New-

¹¹Newtoni maailm oli lõpmatu, kuid see lõpmatus ei tähendanud suurust, vaid oli sisutu üldistus, abstraktne ja kasutu utopia. Einsteini maailm on lõplik, kuid täis ja konkreetne kõigis osades, seega objektidelt rikkam ja tõeliselt suurem maailm.

¹²Vaimu vabadust, see tähendab intellekti võimsust, mõõdetakse tema võimega dissotsieerida tavapäraselt lahutamatuid mõisteid. Mõisteid dissotsieerida on märksa raskem kui neid assotsieerida, nagu on tõestanud W. Kohler oma uurimustes šimpanside intelligentsuse kohta. Mitte kunagi ei ole inimhoidluses olnud suuremat dissotsiatsioonivõimet kui praegu.

toniga; nii annab ka poksitšempion tänapäeval suurema kaliibriga rusikahoope kui eales varem.

Nagu kino ja pildilehed toovad keskmise inimese silme ette planeedi kõige kaugemadki kohad, nii saab ta ajalehtede ja vestluste kaudu teateid nende intellektuaalsete *performance*'ite kohta, mida äsja leiutatud tehnilised aparaadid vaateakendel kinnitavad. Kõik see sisendab temasse liialdatud kujutluse muinasjutulisest kõikvõimsusest.

Ma ei taha väita, et inimese elu oleks tänapäeval parem kui teistel aegadel. Ma ei ole rääkinud praeguse elu kvaliteedist, vaid ainult tema kasvust, tema kvantitatiivsest või potentsiaalsest edasiminekest. Usun kirjeldavat sellega täpselt nüüdisaja inimese teadvust, tema elukäsitust, mille kohaselt ta tunneb endal olevat rohkem võimalusi kui kunagi varem, ja kõik eelnenu tundub talle kääbuslikkuse all kannatavat.

See kirjeldus oli vajalik kõrvaldamaks vaimuvaevamist dekadentsi, allakäigu, eriti Õhtumaade allakäigu üle, millest meie õhk viimasel aastakümnel on kihanud. Jätkem meelde arutus, mille ma esitasin ja mis näib mulle sama lihtne kui ilmnegi. Pole mõtet rääkida allakäigust, täpsustamata, mis nimelt alla käib. Kas käib see pessimistlik sõna kultuuri kohta? Kas ilmneb Euroopa kultuuri allakäik? Toimub ehk ainult Euroopa riiklike organisatsioonide dekadents? Oletagem, et jah. Kas sellest piisab, et rääkida Lääne allakäigust? Ei mingil juhul. Sest need allakäigud on osalised langused, seotud ajaloo sekundaarsete elementidega, kultuuri ja riikidega. On olemas üksainus absoluutne dekadents: see, mis seisneb manduvas vitaalsuses; ja see toimub üksnes siis, kui seda tajutakse. Sel põhjusel olen ma käsitlenud pikemalt fenomeni, millest tavaliselt tähelepanuta üle libisetakse: teadlikkus või tunnetus, mis igal ajastul on oma elu kõrgusest.

See sundis meid rääkima "täiusest", mida mõned sa-
jandid on tundnud endal olevat võrreldes teistega, mis
vastupidi pidasid end allakäinuks, võrreldes suuremate
kõrgustega, muistsete hiilgavate kuldajastutega. Ja ma
lõpetasin, juhtides tähelepanu üpris silmatorkavale fak-
tile, meie aega iseloomustavale kummalisele upsakusele,
nagu oleksime üle igast muust ajast; veelgi enam: meie
aeg ilmutab mõistmatust kõige eelnenu suhtes, ei tun-
nusta klassikalisi ja normatiivseid ajastuid, vaid näeb
end uue, kõikidest endistest kõrgema eluna, mis ühelegi
neist pole taandatav.

Kahtlen, kas seda tähelepanekut hästi läbi tunne-
tamata suudetakse mõista meie aega. Sest just see on
tema probleem. Kui ta tunneks end allakäinuna, siis
näeks ta teisi ajastuid endast kõrgematena ja sel juhul ta
hindaks ning imetleks ja austaks noid kujundanud print-
siipe. Meie ajal oleksid siis selged ja kindlad ideaalid,
ehkki ta oleks võimetu neid ellu viima. Ent tõde on täp-
selt vastupidine: me elame ajas, mis tunneb end muinas-
jutuliselt võimekana kõike teostama, kuid ei tea, mida
teostada. Ta valitseb kõiki asju, kuid ei ole iseenda pe-
remees. Ta tunneb, et on kadunud omaenda küllusesse.
Selgub, et rohkemate vahendite, rohkemate teadmiste,
rohkema tehnika juures on tänane maailm õnnetum kui
eales: ta triivib täiesti sihitult.

Siit see kummaline ülivõimsuse ja kindlusetuse segu,
mis pesitseb kaasaegse inimese hinges. Temaga on niisa-
muti, nagu räägiti Louis XV alaealisuse ajal valitsenud
regendist: tal olid kõik anded peale ande neid kasutada.
Paljud asjad tundusid võimatuks juba XIX sajandile,
mis oli kindel oma progressiusus. Tänapäeval, pelgalt
seetõttu, et kõik näib meile võimalik, aimame, et võima-
lik on ka halvim: tagasiminekuks, barbaarsus, dekadents.¹³

¹³See on dekadentsi diagnostika põhiline läte. Mitte et me oleksi-
me dekadendid, vaid et olles valmis mõnna kõiki võimalusi, ei välista

Iseenesest ei oleks see halb sümptom: see tähendaks, et astume uuesti kontakti ebakindlusega, mis on olemuslik igasugusele elule, piinava ja ühtaegu imepärase ärevusega, mis kätkeb igas minutis, kui oskame seda põhjani läbi elada, tunnetada tema väikest, verest tuksuvat sise-elundit. Harilikult hoidume puudutamast seda hirmuäratavat pulseerimist, mis teeb igast avali hetkest ühe pisikese põgusa südame; me püüame end turvata ja teha tundetuks oma saatuse põhilise dramaatilisuse vastu, kallates tema peale harjumused, tavad, aabitsatõed — need igat liiki kloroformid. Seega mõjub hästi, kui esimest korda peaaegu kolme sajandi järel ehmatab meid teadmine, et me ei tea, mis sünnib homme.

Igaüks, kes suhtub eksistentsi tõsimeelselt ja peab end selle eest täielikult vastutavaks, tunneb teatud laadi ebakindlust, mis õhutab teda püsima valvel. Žest, mida Rooma sõjaväe määrustik nõudis leegioni tunnimehelt, oli nimetissõrme hoidmine huultel, et vältida unisust ja jääda valvsaks. Ega ole ju paha see poos, mis näib valitsevat öövaikusest sügavamat vaikust, võimaks kuulda tuleviku salajast idanemist. Täiuseajastute kindlustunne — nagu oli viimasel aastasajal — on optiline pete, mis sisendab muretust tuleviku suhtes ja usaldab selle juhtimise universumi seaduspärasustele. Nii edumeelne liberalism kui ka Marxi sotsialism oletavad, et nende poolt soovitu kui optimaalne tulevik saab tegelikuks vääramatult, astronoomilise paratamatusega. Selle ideega omaenda südametunnistuse eest kaitstud, lasksid nad lahti ajaloo tüüri, lakkasid olemast valvel, kaotasid osavuse ja tegususe. Nii libises elu neil käte vahelt, muutus täiesti isepäiseks ja kappab nüüd ringi teadmata suunas. Progressist, näo ees ülla futurismi mask, ei muretse tuleviku pärast; ta on veendunud, et seal ei leidu üllatusi ega saladusi, peripeetiaid ega olulisi

me ka allakäigu võimalikkust.

uendus. Olles kindel, et küll maailm läheb otseteed, ilma kõrvalepõigete ja tagasilangusteta, heidab ta nurga oma ärevuse tuleviku pärast ja seab enda lõplikult sisse olevikus. Ei ole vist midagi imestada, et tänapäeval näib maailm olevat tühi projektidest, tulevikukavadest ja ideaalidest. Polnud kellegi asi neid ette valmistada. Seesugune on olnud juhtiva eliidi deserteerimine, mis alati seisab masside mässi tagaküljel.

Ent on juba aeg selle juurde tagasi tulla. Rõhutanud positiivseid aspekte, mida pakub masside triumf, peame nüüd põikama selle teisele, ohtlikumale poolele.

5. peatükk

ÜKS STATISTILINE NÄIT

Käesolev essee tahaks visandada diagnoosi meie aja, meie praeguse elu kohta. Oleme teatavaks teinud selle esimese osa, mida võib resümeeida järgmiselt: meie elu kui võimaluste varamu on oivaline, külluslik, ületab kõik ajaloost tuntu. Aga just selletõttu, et tema formaat on suurem, on ta tulvanud üle igasugustest kallastest, printsiipidest, normidest ja ideaalidest, mille on pärandanud traditsioon. Ta on rohkem elu kui kõik teised elud ja nimelt seepärast ka probleemirikkam. Ta ei saa orienteeruda minevikule.¹⁴ Ta peab välja mõtlema omaenda saatuse.

Nüüd aga tuleb diagnoosi täiendada. Elu, mis eelkõige on see, milleks me võime saada, võimalik elu, tähendab just seetõttu ka vajadust otsustada võimaluste hulgast selle kasuks, milleks me tegelikult saame. Tingimused ja otsustamine on kaks põhilist elementi, millest koosneb elu. Tingimused — võimalused — on need, mis

¹⁴Edaspidi süüsi näeme, et kui ka pole võimalik võtta minevikust positiivset orientatsiooni, süüsi teatud negatiivseid nõuandeid ikkagi. Möödunu ei ütle meile, mida peame tegema, küll aga, mida vältima.

meile meie elust on ette antud ja peale pandud. Need moodustavad selle, mida me nimetame maailmaks. Elu ei vali oma maailma, elada tähendab loomulikult olla kindlas maailmas, mida ei saa vahetada — selles praeguses. Meie maailm on fataalsuse dimensioon, mis kuulub meie elu koostisse. Aga see eluline fataalsus ei sarnane mehaanilisega. Meid ei paisata eksistentsi, nagu püssist lastakse kuul, mille trajektoor on absoluutselt ette määratud. Paratamatus, millesse satume meie sellesse maailma tulles — maailm on ikka seesama, see praegune —, seisneb kõiges sootuks vastupidises. Selle asemel et sundida meid järgima ühte trajektoori, laotab ta meie ette mitu, ja järelikult sunnib meid... valima. Üllatav see meie elu alus! Elada tähendab tunda end *paratamatult* sunnitud tarvitama *vabadust*, otsustama, mis meist selles maailmas saab. Ühekski hetkeks ei lasta meie otsustamistegevusel puhata. Isegi kui meelegeit vanna alla sellele, mis tulla tahab, oleme otsustanud, et me ei otsusta.

Seega on vääri öelda, et elus "otsustavad tingimused". Vastupidi, tingimused moodustavad dilemma, alati uue teelahkme, mille suhtes peame valiku tegema. Aga see, mis valib, on meie iseloom.

See kõik kehtib ka kollektiivse elu kohta. Ka selles on kõigepealt võimaluste horisont ja seejärel otsustamine, mis valib ja määrab kollektiivse eksistentsi tegeliku palge. See otsustamine tuleneb ühiskonna loomusest ehk teisisõnu seal domineerivast inimtüübist. Meie päevil domineerib massiinimene; tema on see, kes otsustab. Ei ole õige väita, et samasugune olukord valitses juba demokraatia, üldise valimisõiguse ajastul. Üldise valimisõiguse korral ei otsustanud massid, nende roll seisis ühe või teise eliitühikuga otsuse heakskiitmises. Viimased esitasid oma "programmid" — oivaline sõna. Programmid olid tõepoolest kollektiivse elu programmid. Neis

kutsuti massi üles aktsepteerima mingit otsuseprojekti.

Tänapäeval toimub midagi väga erinevat. Kui jälgi-da ühiskondlikku elu nendes maades, kus masside võidutsemine on kõige kaugemale arenenud — need on Vahemeremaad* —, täheldame üllatusega, et poliitilises mõttes elatakse neis tänasele päevale. See on ülimalt kummaline fenomen. Riigivõim on ühe masside esinda-ja käes. Massid on nii tugevad, et on hävitanud igasuguse mõeldava opositsiooni. Nemad on poliitilise võimu peremehed nii vääramatus ja superlatiivses vormis, et ajaloost on vist raske leida olukordi, kus valitsetanuks säärase võimutäiusega. Ja ometi elab riigivõim, valitsus päevast teise; ta ei osutu avatuks eelseisvale, ei tähenda selget tulevikukulutust, ei paista millegi algusena, millel oleks mõeldav areng või evolutsioon. Ühesõnaga, ta elab ilma eluprogrammita, projektita. Ta ei tea, kuhu läheb, sest ranges mõttes ta ei lähegi, tal ei ole kindlat ettemääratud rada, ees ootavat trajektoori. Kui see poliitiline võim tahab end õigustada, ei viita ta millelegi tulevikus, vaid vastupidi, suleb end olevikku ja ütleb täiesti siiralt: “Olen ebanormaalne valitsemisviis, olukordade dikteeritud.” See tähendab, dikteeritud oleviku pakilis- test vajadustest, mitte tulevikukaalutlustest. Seetõttu taandub tema tegevus igal hetkel konfliktist hoidumisele; mitte selle lahendamisele, vaid ajutisele pääsemisele sellest, seejuures mis tahes vahendite rakendamise varal, riskides nende rakendamisega kuhjata isegi rängemaid konflikte lähituleviku kohale. Niisugune on alati olnud riigivõim, kui seda vahetult teostavad massid: kõikvõimas ja efemeerne. Massiinimene on inimene, kellel puudub plaan ja ta triivib sihitult. Seepärast ta ei ehita midagi, isegi kui tema võimalused, tema volitused oleksid tohutud.

*1920. aastail olid kõigis Vahemere-äärseis riikides (peale Prantsusmaa) võimul enam või vähem autoritaarsed režiimid. *Toim.*

Ja seda tüüpi inimene otsustab meie ajal. Seega on otstarbekas analüüsida tema iseloomu.

Võtme selleks analüüsiks leiame, kui käesoleva alguse juurde naastes küsime endalt: kust on tulnud kõik need rahvahulgad, kes nüüd äärest ääreni täidavad ajaloo näitelava?

Mõne aasta eest juhtis tuntud majandusteadlane Werner Sombart tähelepanu üpris lihtsale tõsiasjale, mis imelikul viisil on tundmata kõigile neile, kes tegelevad nüüdisaja probleemidega. Ainuüksi sellest väga lihtsast viitest piisab selgitamiseks, missugusena näeme praegust Euroopat, ja kui ei piisagi, siis vähemasti suunab ta mingi selgituse jälile. Teave ise on järgmine: alates VI sajandist, mil algab Euroopa ajalugu, kuni aastani 1800 — seega kogu kaheteistkümne sajandi kestel — ei saavutanud Euroopa suuremat rahvaarvu kui 180 miljonit inimest. Ent siis, aastast 1800 kuni 1914 — järelikult pisut rohkem kui sajandi jooksul —, tõuseb Euroopa elanikkond 180 miljonilt 460 miljonile! Oletan, et nende arvude kontrast ei jäta kahtlust viimase aastasaja paljunemise kohta. Kolme põlvkonna vältel on inimtaigen andnud hiiglaslikku toodangut, mis tulvana paiskus ajaloo areenile ja ujutas selle üle. Piisaks, kordan, sellest viitest, et mõista masside võidukäiku ja kõike, mis selles heiastub ja avaldub. Teisest küljest tuleb see kui kõige konkreetsem liidetav lisada elu kasvule, mida eespool nentisime.

Ent ühtaegu näitab see viide, et imetlus, millega kriipsutatakse alla uutes maades, näiteks Ameerika Ühendriikides toimuvat kasvu, ei ole põhjendatud. Meid hämmastab sealne kasv, sest ühe sajandiga on elanike arv jõudnud seal 100 miljonini, samal ajal kui imestust väärib hoopis inimeste paljunemine Euroopas. Siit saame teiseги põhjuse korrigeerida pettekujutlust, et Euroopa amerikaniseeruvat. Isegi vahest kõige ilmsemaks

peetav tunnus Ameerika iseloomustamiseks — tema elanikkonna kasvutempo — ei ole talle eriomane. Euroopa on viimasel sajandil kasvanud palju rohkem kui Ameerika. Ameerika on moodustatud Euroopa ülevoolust.

Aga kui Werner Sombarti arvutus polegi nii tuntud kui vaja, teati Euroopa elanikkonna olulise suurenemise fakti üldjoontes liigagi hästi, et sellel pikemalt peatuda. Niisiis ei huvita mind esitatud arvude puhul mitte elanikkonna suurenemine, vaid see, et tänu oma kontrastsusele toovad nad esile peadpööritava kasvukiiruse. Just see on meile praegu tähtis. Sest too peadpööriv kiirus tähendab, et ajalootandrile on suutäishaaval paigutatud hunnikute viisi inimesi, nii kiirendatud tempos, et pole olnud hõlpus neid piisavalt varustada traditsioonilise kultuuriga.

Ja tõepoolest, tänase Euroopa keskmist tüüpi inimesel on küll tervem ja tugevam, ent märksa lihtsakoelisem hing kui eelmise sajandi asukatel. Seetõttu jätab ta mõnikord mulje primitiivsest inimesest, kes on ootamatult sattunud iidse tsivilisatsiooni keskele. Koolides, millega nii väga uhkustati möödunud sajandil, ei ole osatud teha muud kui õpetada massidele nüüdisaja eluks vajalikke oskusi, kuid pole suudetud neid harida. Neile on antud vahendid, et elada intensiivselt, aga mitte kohusetunnet suure ajaloo ees; neile on rutakalt külge poogitud nüüdisaegse elukeskkonna uhkus ja vägevus, aga mitte vaim. Seepärast ei armasta nende vaim midagi, ja uued generatsioonid on valmis üle võtma maailma juhtimist, otsekui oleks maailm paradiis ilma minevikujälgedeta, ilma traditsiooniliste ja keeruliste probleemideta.

Möödunud sajandile kuulub niisiis au ja vastutus selle eest, et ta on ajalooareenile lahti lasknud suured rahvahulgad. See tõik pakub järelikult adekvaatsemat perspektiivi tole aastasaja õiglaseks hindamiseks. Midagi iseäralikku, võrreldamatut pidi temas olema, kui

tema atmosfääris valmisid säärased inimvilja saagid. Kerglane ja naeruväärt oleks eelistada printsipe, mis on inspireerinud ükskõik millist teist möödunud ajastut, kui eelnevalt ei tõestata, et seda imeväärset tõika on arvesse võetud ja püütud ära seedida. Kogu ajalugu osutub gigantseks laboratooriumiks, kus on tehtud kõikmõeldavaid eksperimente, et saada ühiskondliku elu valemite, mis oleks soodne taimetele "inimene". Ja kuidas siin ka vohaks kõiksugune sofistika, peame tõdema, et kui töödelda inimseemet kahe algega — liberaalse demokraatia ja tehnikaga —, siis kolmekordistub liik "eurooplane" ühe sajandiga.

Nii üliohtu kasvu tõik sunnib meid, kui me ei taha olla lausa tobedad, tegema selliseid järeldusi — esiteks: tehnilisel loomingu baseeruv liberaalne demokraatia on siiani tuntud ühiskondliku elu kõrgeim vorm; teiseks: see ei saa olla mõeldavaist elumudeleist parim, kuid elu, mida kujutleme paremana, peab säilitama kõik olulise neist printsipiidest; kolmandaks: igasugune tagasipöördumine XIX sajandiga võrreldes madalamate eluvormide juurde on endatapmine.

Kui seda on kord tunnustatud selle täie selgusega, mida nõuab fakti enda selgus, siis tuleb XIX sajandile vastu hakata. Kui on ilmne, et temas oli midagi ebatavalist ja võrratut, siis pole vähem ilmne, et ta pidi kannatama teatud põhiliste pahede all, teatud konstitutiivsete vajakajäämistest all, sest ta on loonud ühe inimliigi — mässuliste massiinimeste liigi, nood aga seavad otsesse ohtu needsamad printsipiidid, millele võlgnevad oma eksistentsi. Kui too inimtüüp jääb edaspidigi Euroopa isandaks ja vaieldamatuks otsustajaks asjade üle, siis piisab kolmekümnest aastast, et meie kontinent vajuks tagasi barbaarsusesse. Juriidilised ja materiaalsed oskused haihtuvad niisama kergesti, nagu niipalju kordi

on kaotsi läinud tootmissaladused.¹⁵ Kogu elu tõmbuks kokku. Praegune võimaluste küllus muunduks reaalseks viletsuseks, puuduseks, ängistavaks suutmatuses; saabuks tõeline mandumine. Sest masside mäss on täpselt seesama, mida Rathenau nimetas "barbarite vertikaalseks sissetungiks".

Seega on tähtis põhjalikult tundma õppida seda massiinimest, kelles kätkeb suurima hüve ja suurima pahape potentsiaalne võimalus.

6. peatükk

ALGAB MASSIINIMESE LAHKAMINE

Missugune on see massiinimene, kes tänapäeval valitseb ühiskonna poliitilise ja poliitikalise elu üle? Miks on ta säärane, nagu ta on, tahan öelda, kuidas on ta tekkinud?

Vastata tuleb mõlemale küsimusele koos, sest nad aitavad teineteist vastastikku selgitada. Inimene, kes praegu kavatseb astuda euroopaliku eksistentsi etteotsa, on väga erinev sellest, kes juhtis XIX sajandit, kuid on sündinud ja ettevalmistuse saanud XIX sajandil. Iga teravapilguline mõtleja aastaist 1820, 1850, 1880 võis lihtsa arutluse abil *a priori* ette näha praeguse ajaloolise situatsiooni ohtlikkust. Ja tõepoolest, ei juhtu midagi uut, mida poleks ette nähtud sada aastat tagasi. "Massid tungivad peale!" ütles Hegel apokalüptiliselt. "Ilma

¹⁵Hermann Weyl, üks suurimaid meie aja füüsikuid, Einsteini kaaslane ja uue suuna jätkaja, on erajutuajamises öelnud, et kui äkki sureks kümme-kaksteist teatud isikut, on peaaegu kindel, et kaasaegse füüsika ime kaoks inimkonna jaoks igaveseks. On vaja läinud palju sajandeid ettevalmistust, et kohandada mõtlemisorganit füüsikateooria abstraktse keerukusega. Mis tahes sündmus võib hävitada nii erakordse inimliku võimaluse, mis liiatigi on tulevikutehnika alus.

uue vaimse jõuta kutsub meie ajastu, mis on revolutsiooniline ajastu, esile katastroofi," kuulutas Auguste Comte. "Ma näen tõusvat nihilismi tulva!" hüüdis oma Engadini kaljupangalt vurrudega Nietzsche. Vale on väita, et ajalugu ei saa ette näha. Seda on arvutuid kordi ennustatud. Kui tulevik ei pakuks prohvetlusele mõnd pidepunkti, poleks võimalik seda mõista ka siis, kui see hiljem kätte jõuab ja muutub minevikuks. Kujutlus, et ajaloolane on tagurpidi prohvet, võtab kokku kogu ajaloo filosoofia. Muidugi saab ette aimata üksnes tuleviku üldist struktuuri, kuid see ongi see ainsam, mida me tõeliselt mõistame minevikust või olevikust. Seepärast, kui te tahate näha hästi oma ajastut, vaadake seda eemalt. Kui kaugelt? Väga lihtne: täpselt sellelt kauguselt, mis takistab teil nägemast Kleopatra nina.

Millist aspekti pakub tole jõuguinimese elu, keda XIX sajand järjest ohtramalt produtseeris? Kõigepealt igakülgsete sotsiaalsete hüvede kättesaadavuse aspekti. Kunagi varem pole keskmine inimene saanud nii muga-vasti lahendada oma majanduslikke probleeme. Samal ajal kui proportsionaalselt vähenesid suured varandused ja tööstustöölise elu läks aina raskemaks, leidis keskmine inimene oma majandusliku horisoni iga päevaga olevat üha vabama. Iga päev lisas mingi uue toreduse tema elustandardi võimalustesse. Iga päevaga sai tema positsioon kindlamaks ja võõrast suvast sõltumatumaks. See, mida varem oleks peetud õnnelikuks juhuseks, mis sisendas alandlikku tänumeelt saatuse vastu, muutus õiguseks, mille eest ei tänata, vaid mida nõutakse.

Alates aastast 1900 hakkab ka tööline avardama ja turvama oma elu. Kummatigi peab tema selle saavutamiseks võitlema. Talle ei saa osaks nii nagu keskmisele inimesele seda heaolu, mille hoolitsevalt oleks tema ette asetanud riik ja ühiskond, need organisatsioonilised imed.

Sellele majanduslikule lähedusele ja turvalisusele liisanduvad füüsilised: komfort ja avalik kord. Elu veereb mõnusatel rööbastel ja ei ole tõenäoline, et sellesse võiks sekkuda midagi vägivaldset või ohtlikku. Niisuguse avatud ja vaba olukorra tõttu pidi tahes-tahtmata imbunonde keskmiste inimeste hinge kujutlus elust, mida võis väljendada meie iidse rahva naljaka ja teravmeelse ütlu-sega: "Lai on Kastiilia" (*Ancha es Castilla*). See tähendab, et kõigis põhilistes ja määravates aspektides osutus uue inimese elu tõkkevabaks. Selle tõiga haare ja tähtsus hakkab otsekohe silma, kui meenutada, et mineviku lihtinimesel puudus too elu avatus täielikult. Vastupidi, temale oli elu raske saatusekoorem — nii majanduslikult kui ka füüsiliselt. Ta tunnetas elamist sünnist peale kui takistuste lasu, mida tuli paratamatult taluda, leidmata muud lahendust kui kohaneda sellega, seada end sisse selle jäetud kitsukeses orvas.

Ent olukordade vastandlikkus on veelgi selgem, kui materiaalsest sfäärist siirduda kodanikuelu ja moraali valdkonda. Alates XIX sajandi teisest poolest ei leia keskmine inimene enda ees mingeid ühiskondlikke barjääre. See tähendab, ka ühiskondliku elu vormides ei kohta ta sünnipäraseid köidikuid ega piiranguid. Siingi kehtib "lai on Kastiilia". Ei eksisteeri "seisusi" ega "kaste". Tsiviilseadustiku järgi ei ole ühtegi privilegeeritud. Keskmisel inimesel tekib kujutlus, et kõik inimesed on õiguslikult võrdsed.

Mitte kunagi kogu ajaloo jooksul ei ole inimene olnud asetatud niisugusesse olukorda või elukeskkonda, mis ligilähedaseltki sarnaneks eelmainitud tingimuste poolt määratuga. Tegelikult tähendab see, et XIX sajand on kaasa toonud inimsaatusel radikaalse uuenemise. Inimese eksistentsiks on loodud uus taust, uudne nii füüsilises kui ka sotsiaalses plaanis. Selle uue maailma on teinud võimalikuks kolm alustala: liberaalne demo-

kraatia, eksperimentaalteadused ja industrialiseerimine. Kaks viimast võib koondada üheks: tehnika. Ühtegi neist põhialustest ei leiutanud XIX sajand, need pärinevad kahest varasemast. XIX sajandile ei tee au mitte nende väljamõtlemine, vaid nende juurutamine. Keegi ei eita seda. Kuid ei piisa tööga abstraktsest tunnustamisest, tarvis on ka mõista selle vääramatuid tagajärgi.

XIX sajand oli olemuselt revolutsiooniline. Tema pöördelisust ei tule otsida barrikaadide-vaatemängust, mis iseenesest ei tähenda mingit revolutsiooni, vaid sellest, et radikaalselt teisesid elutingimused, mis seni keskmist inimest — suurt sotsiaalset massi — olid ümbritsenud. Eelmine sajand pööras avaliku elu ümber. Revolutsioon ei ole vastuhakk enne eksisteerinud korrale, vaid uue korra rajamine, mis lööb uppi traditsioonilise elukorralduse. Seepärast pole üldsegi liialdus väita, et XIX sajandi sünnitatud inimene on ühiskondlikku elu silmas pidades kõikide teiste inimestega võrreldes sootuks eriline. Loomulikult erineb XVIII sajandi inimene tollest, kes domineeris XVII sajandil, ja too omakorda XVI sajandile iseloomulikust, kuid kõik nad on omavahel suguluses, sarnased ja olulistes aspektides isegi identsed, kui nendega kõrvutada seda uut inimest. Kõikide ajastute "lihtrahvale" oli "elu" tähendanud eelkõige piirangut, kohustust, sõltuvust, ühesõnaga survet. Kui soovitakse, võib öelda ka: rõhumist, eeldusel et selle all ei mõelda ainult juriidilist ja sotsiaalset, vaid et ei unustata loodusest tingitud ahistustki. Sest viimane pole kunagi puudunud, kuni sadakond aastat tagasi algas füüsikalist ja organisatsioonilist sfääri hõlmav teadliku tehnika praktiliselt piiramatut ekspansiooni. Varem tähendas maailm isegi rikkale ja võimukale keskkonda tulvil vaesust, kitsikust ja ohte.¹⁶

¹⁶Nüi rikas kui üks indiviid oligi teistega võrreldes, oli võimaluste ja mugavuste valdkond, mida tema rikkus võis talle pakkuda, väga

Maailm, mis uut inimest sünnist saadik ümbritseb, ei õhuta teda üheski aspektis end piirama, ei aseta talle mingit keeldu ega kitsendust, vaid otse vastupidi — piitsutab tagant tema ihasid, mis põhimõtteliselt võivad kasvada tõkestamatult. Seega ei ilmuta see XIX sajandi ja XX sajandi alguse maailm — ja see on väga tähtis — mitte ainult täiuslikkust ja mõõtnatut avardumist, mis on talle tõepoolest omane, vaid lisaks sellele sisendab ta oma asukatesse ka kindlat veendumust, et homne päev on veel rikkam, täiuslikum ja avaram, otsekui võiks ta iseenesest ja ammendamatuks kasvada. Veel tänapäevalgi, hoolimata mõnest märgist, mis hakkavad mõrastama seda sügavat usku, veel tänapäevalgi kahtlevad väga vähesed inimesed näiteks selles, et autod on viie aasta pärast veel mugavamad ja odavamad kui praegu. Seda usutakse niisama vääramatuks kui homset päikesetõusu. Võrdlus on täpne. Sest puutudes kokku tehnilises ja sotsiaalses mõttes nii täiusliku maailmaga, usub tavaline inimene tõepoolest, et see on Looduse sünnitus ega mõtle eales helgete peade geniaalsetele pingutustele, mida selle loomine eeldab. Veelgi vähem on ta valmis mõnna, et kõik need saavutused püsivad tänu inimeste mõnesugustele nõudlikele voorustele, mille pisimgi väärastus kutsuks esile tolle imeväärse konstruktsiooni väga kiire kokkuvarisemise.

See ajendab meid märkima nüüdisaja massiinimese psühholoogilisele diagrammile kahte esimest palgejoont: tema eluliste soovide, niisiis ka tema isiku vaba laiumine ja täielik tänamatus kõige selle suhtes, mis on võimaldanud talle laheda eksistentsi. Nii ühte kui teist karakteristikut tuntakse hellitatud lapse psühholoogias. Ja

väike, sest kogu maailm oli vaene. Keskmise inimese elu tänapäeval on hõlpsam, mugavam ja turvalisem kui kõige võimsama elu varasemal ajal. Mis loeb nüüdisaja inimesele see, et ta pole teistest rikkam, kui seda on maailm, mis annab tema käsutusse oivalised maanteed, raudteed, hotellid, telegraafi, füüsilise julgeoleku ja aspiriini?

tegelikult ei eksiksi see, kes viimast kasutaks taustsüsteemina, millest lähtudes saaks uurida kaasaja masside hinge. Pärinud väga pika ja geniaalse mineviku — geniaalse inspiratsioonide ja püüdluste poolest —, on uus põobel hellitatud teda ümbritsevast maailmast. Hellitamine tähendab, et soove ei piirata, olendile jäetakse mulje, et kõik on talle lubatud ja miski ei ole kohustuslik. Neis tingimustes kasvanud laps ei tunneta omaene piire. Et vältitakse igasugust survet tema ümber ja hoitakse ära igasugused kokkupõrked teiste inimestega, hakkab laps lõpuks tõepoolest uskuma, et eksisteerib ainult tema üksi, ja harjub sellega, et ta teisi ei arvesta või siis arvestab ainult endast kõrgemal seisjaid. Seda võõra üleoleku kogemust võinuks talle anda üksnes keegi temast tugevam, kes oleks teda sundinud loobuma mingist soovist, muutuma tagasihoidlikumaks, end piirama. Nii oleks ta saanud olulise õppetunni: "Siin lõpen mina ja algab teine, kes suudab rohkem kui mina. Maailmas on nähtavasti olemas kaks isiksust: mina ja too teine, kes on minust üle." Seda elementaarset tarkust õpetas maailm teiste ajastute inimesele iga päev, sest too maailm oli organiseeritud nii kohmakalt, et katastroofid olid sagedased ja selles ei olnud midagi kindlat, külluslikku ega stabiilset. Kuid uued massid leidsid eest võimalustest tulvil ning lisaks turvalise olulusmaastiku, ja see kõik oli nende jaoks valmis, nende käsutuses, sõltumata nende eelnevast pingutusest, nii nagu leiame päikese kõrgel taevavõlvil, ilma et meie pidanuksime seda oma turjal vinnama. Ükski inimolend ei täna teist õhu eest, mida ta hingab, sest õhku pole keegi valmistanud: see kuulub sellesse tervikusse, mis "on siin olemas", mille kohta ütleme: "See on loomulik," sest see ei puudu. Nood hellitatud massid on piisavalt ebaintelligentsed uskumaks, et too materiaalne ja sotsiaalne organisatsioon, mis on antud nende käsutusse nagu õhk, on ka samasu-

gust päritolu, sest näivalt toimib seegi tõrgeteta ja on peaaegu niisama täiuslik kui looduslik kord.

Minu tees on niisiis järgmine: organisatsiooniline täiuslikkus, mille XIX sajand on loonud teatud eluvaldkondades, on just põhjuseks, miks sellest kasu saavad massid ei käsita seda organisatsioonina, vaid loodusena. Sellega võib seletada ja defineerida absurdset hingeseisundit, mida need massid ilmutavad: neile ei lähe korda miski muu peale nende heaolu, ent samal ajal tegutsevad nad selle heaolu põhjuste kahjuks. Et nad tsivilisatsiooni eelistes ei oska näha imepärast leiutist ja konstruktsiooni, mida üksnes suured pingutused ja ettevaatusabinõud võivad käigus hoida, siis nad usuvad, et nende roll taandub hüvede valjuhäälele nõudmisele, otsekui oleks tegemist nende sünnipäraste õigustega. Mässudes, mida kutsub esile puudus, nõuavad rahvamassid aina leiba ja teevad seda aina nii, et hävitavad pagaritöökodasid. See võiks sümboliseerida tegusid, millega praegusaja massid kitsamas või laiemas mõttes hakkama saavad tsivilisatsiooni suhtes, mis neid toidab.¹⁷

¹⁷ Omapead jäetud mass, milline ta ka olgu, plebeilik või "aristokraatlik", püüab elujanust aetuna alati purustada oma elu aluseid. Mulle on ikka tundunud veidra karikatuurina sellest tendentsist — *propter vitam, vitae perdere causas* (elu pärast elualust lõhkuda) — sündmused Nijaris, Almería lähedases asulas, kus 13. septembril 1759. a kuulutati kuningaks Carlos III. Väljakuulutamise leidis aset alevi keskväljakul. "Pärast kästi tuua joodavat kogu tolele suurele kokkutulnute hulgale, kes tarvitas ära 77 arroobat veini ja neli lähkrit viina, millest meeled nü üles köeti, et pidevate rõõmuhõisete saatel suundus jõuk viljahoidla juurde, mille akendest loobiti välja seal olnud nisu ja seifides seisnud 900 reaali. Sealt mindi edasi tubakamonopoli juurde ja kästi kuupalkade raha ning tubakas välja pilduda. Sedasama tehti ka toidupoodides, kus kästi pidutsemise suurejoonelisuse nimel maha kallata kõik neis leiduv joogi- ja söögikraam. Vaimulikkond aitas sellele sama tõhusalt kaasa, sest valjuhäälselt keelitati naisi viskama välja kõik, mis nende majades leidis, mida emandad ka suurima rahuga täide viisid, sest nende kodudesse ei jäänud ei leiba, nisu, jahu, otra, taldrikuid, padasid, pudrunuiasid, uhmreid ega toolegi, nü et nimetatud alev purustati täiesti." Omaaja dokumendi järgi, mis on härra Sánchez de

7. peatükk

ÕILIS ELU JA LABANE ELU
EHK PINGUTUS JA LOIDUS

Me oleme eelkõige see, milleks meie maailm meid kujundab, ja meie hinge põhijooned on sinna vajutanud ümbruse reljeef otsekui matriits. See on ka loomulik, sest elamine ei ole ju muud kui lävimine maailmaga. Üldine pale, mille maailm meie poole pöörab, on meie oma elu üldine pale. Seepärast ma rõhutangi nii väga, et see maailm, kus on sündinud praegused massid, on näidanud radikaalselt uut nägu ajaloos. Kui minevikus tähendas elamine keskmisele inimesele paratamatust kohata enda ümber igasuguseid raskusi, ohte, puudust, piiratud saatust ja sõltuvust, siis uus maailm osutub pea-aegu piiramata võimalustega turvaliseks keskkonnaks, kus ei sõltuta kellestki. See esmane ja kestav mulje kujundab iga nüüdisinimese hinge, nagu vastupidise tunnetuse alusel kujunesid meie eelkäijad. Sest too põhiline mulje muutub sisehääleks, mis inimese sügavaimas alateadvuses sosistab lakkamatut sõnumit, sisendades viisalt tema elu määratlust, mis ühtaegu on ka imperatiiv. Ja kui igipõline tarkus ütles: "Elada tähendab tunda oma piiratud ja olla järelikult sunnitud arvestama sellega, mis meid piirab," siis uus hääle hüüab: "Elada tähendab olla ilma piiranguta ja seega järgida rahulikult omaenda teed. Praktiliselt ei ole miski võimatu, miski ei ole ohtlik, ja põhimõtteliselt ei ole keegi kellestki üle."

See põhikogemus muudab täielikult massiinimese igiammust ja tavapärase struktuuri. Sest varem tundis ta end alati olemuslikult lülitatuna aineliste piirangute ja kõrgemalseisvate ühiskondlike võimude süstee-

Toca valduses ja tsiteeritud don Manuel Danvila teoses *Carlos III valitsemisaeg*, köide II, lk 10, märkus 2. Oma monarhistliku vaimustuse väljaelamiseks hävitab see asula iseenda. Imetlusväärne Nijar! Sinu päralt on tulevik!

mi. Niisugune oli elu tema silmis. Kui tal õnnestus oma seisundit parandada, kui ta sotsiaalses mõttes tõusis, siis omistas ta oma edu õnnelikule juhusele, mis oli teda isiklikult soosinud. Ja kui mitte sellele, siis tohutule pingutusele, mille hinda ta väga hästi teadis. Nii ühel kui teisel juhul oli tegemist erandiga elu ja maailma normaalses kulus, erandiga, mis johtus mingist ülimalt spetsiaalsest põhjusest.

Kuid uus mass leiab eest elu täieliku avatuse kui sünnipäraselt loomuliku ja kindlaks kujunenud olukorra, milleks pole vaja mingit erilist põhjust. Miski välispidine ei õhuta teda tunnistama kitsendusi ja iga hetk arvestama muid instantse, eelkõige kõrgemaid instance. Hiina talupoeg uskus alles hiljaaegu, et tema elu heaolu sõltub voorustest, mida suvatseb omada keiser isiklikult. Seetõttu oli talupoja elu kogu aeg seotud kõrgema instantsiga, millest ta sõltus. Aga inimene, keda siin analüüsime, on harjunud sellega, et ta ei apelleeri mitte ühegi instantsi poole väljaspool iseennast. Ta on rahul sellega, mis ja kuidas ta on. Puhtast südamest, tarvitsemata olla ennast täis, kaldub ta pidama kõige loomulikumaks asjaks maailmas ja säärasena heaks kiitma kõike, mis temas leidub: arvamusi, ihasid, eelistusi või maitseid. Miks ka mitte, sest nagu nägime — mis-ki ega keegi ei sunni teda aduma, et ta on teise sordi inimene, ülimalt piiratud, võimetu looma või säilitamagi sedasama organisatsiooni, mis annab tema elule selle avaruse ja rahulolu, millele ta rajab säärase hinnangu oma isiku kohta.

Iialgi poleks massi inimene pöördunud millegi endast väljasseisva poole, kui tingimused poleks teda vägisi selleks sundinud. Et praegune olukord teda ei sunni, siis on igavene massi inimene, truu oma loomusele, loobunud kuulamast teiste nõu ja tunneb end oma elu suveräänina. Vastupidi, väljavalitud või erakordses inimeses on

kujunenud seesmiseks vajaduseks pöörduda enda suhtes välise, kõrgema normi poole, mille käsutusse ta enda vabatahtlikult annab. Meenutagem, et alguses eristasime väljapaistvat inimest tavalisest, väites, et esimene on see, kes nõuab iseendalt palju, ja teine, kes ei nõua endalt mitte kui midagi, vaid on rahul sellega, mis ta on, olles endast vaimustuses.¹⁸ Vastupidi sellele, mida tavatsetakse uskuda, on valitud isend — ja mitte mass — see, kes olulisel määral pühendub teenimisele. Tema elu tundub talle lääge, kui see ei seisa millegi üleva ja tähtsa teenistuses. Seepärast ei pea ta vajadust teenida koormavaks. Kui see tal juhuslikult puudub, haarab teda rahutus ja ta leiutab endale uued, keerulisemad ja nõudlikumad normid, millele alluda. See on elu kui enesedistsipliin, õilis elu. Kuulumist õilsate hulka, tõelise aadli hulka, määratakse nõudlikkuse, kohustuste, mitte aga õiguste järgi. “Oma suva järgi elada on madal; õilishing püüdleb korra ja seaduse poole,” ütleb Goethe. Aadli privileegid ei ole algselt mõõndused või soodustused, vastupidi, need on vallutused. Ja põhimõtteliselt eeldab nende säilitamine, et privilegeeritu oleks iga hetk võimeline neid taasvallutama, kui tarvis ja kui keegi neid vaidlustab.¹⁹ Isiklikud õigused või privileegid ei tähenda niisiis passiivset omamist ja lihtsat kasutamist, vaid esitavad neid kontuure, milleni küünib isiku pingutus. Seevastu üldised õigused, nagu “inim- ja kodanikuõigused”, on passiivne omand, puhtal kujul tulu ja hüve, saatuse lahke and, mille leiab eest iga inimene ja mis ei vasta mingisugusele pingutusele, kui selleks ei peeta just

¹⁸Intellektuaalselt kuulub massi hulka see, kes ükskõik missuguse probleemi puhul rahuldub mõtetega, mis ta vaevata omaenese peast leiab. Väljapaistev inimene seevastu alahindab seda, mida ta oma mõttest avastab eelneva pingutuseta, ja aktsepteerib enda väärilisena üksnes seda, mis on temast üle ja milleni küünitamine nõuab uut hoogsat sirutust.

¹⁹Vt *Selgrootu Hispaania* (España invertebrada) (1922).

hingamist ja hoidumist rumalustest. Mina ütleksin nii, et ebaisiklikku õigust maitstakse ja isiklikku kaitstakse.

Häirib mandumine, mis tavakeeles on osaks saanud nii vaimustavale sõnale kui "aadel" (*nobleza*). Et paljude meelest tähendab see pärilikku "vereaadlit", muutub mõiste millekski üldiste õiguste sarnaseks, mingiks staatiliseks ja passiivseks omaduseks, mida saadakse ja antakse edasi kui inertset eset. Ent sõna "aadel" (ülikond, *nobleza*, *noblesse*...) õige tähendus, etümon, on oluliselt dünaamiline. Aadlik, ülik, (*nobilis*) tähendab "tuntut", mõistagi kõigi poolt tuntut, kuulsat, seda, kes on end tuntuks teinud, ulatudes üle anonüümsest massist. Selle taga peitub tavatu pingutus, mis kuulsuse ongi põhjustanud. Nõnda siis on aadellik ekvivalentne mehise või väljapaistvaga. Poja aadliseisus või kuulsus on juba pelk hüve. Poega tuntakse sellepärast, et isal on õnnestunud kuulsaks saada. Teda tuntakse heiasustuse tõttu, ja tõepoolest on pärilikul aadlil kaudne loomus, ta on peegeldunud valgus, kuuvalgusaadel, otsekui kooljate moodustatud. Temas on elusast, autentsest, dünaamilisest säilinud üksnes stiimul, mis sunnib järeltulijat hoidma taset, milleni viis esivanema vaprus. Ent ikkagi, isegi selles väärtusetuks muutunud mõttes *noblesse oblige* (aadel kohustab). Aadlisugupuu rajaja kohustab iseenast, aadellikku järeltulijat aga kohustab pärand. Kuid igal juhul on olemas teatud vastuolu aadellikkuse kandumises õilsalt algaadlikult tema järglastele. Loogilisemalt toimivad hiinlased on pööranud pärilusjärjestuse tagurpidi, nii et mitte isa ei tee aadlikuks poega, vaid poeg, saavutanud aadliseisuse, annab selle edasi oma esivanematele, tõstes oma mehisusega esile oma tähtsusetu suguvõsa. Aadlitiitlite andmisel gradueeritakse need seega eelnenud põlvkondade arvu järgi, kellele vastav aupaiste langeb; on poegi, kes teevad aadlikuks ainult oma isa, ja on ka neid, kelle kuulsus ulatub tagasi viienda või

kümnenda põlve kõuguni. Esivanemad elavad praegusa aja inimestest, kelle aadellikkus on tegelik, toimiv — ühesõnaga on, mitte oli.²⁰

Sõna "aadel" (*nobilitas*) võeti ametliku terminina kasutusele alles Rooma impeeriumis, ja just sellepärast, et vastandada seda pärilikule kõrgkihile, mis oli juba mandumas.

Minule on aadel mehise elu sünonüüm, see tähendab elu, mis alati on valmis iseennast ületama, siirduma juba saavutatult edasi selle poole, mis kohustus ja nõue tema ette seab. Sel moel vastandub õilis elu tühisele või laisale elule, mis liikumatult sulgub iseendasse, on määratud igavesele immanentsusele, kui mingi väline jõud teda sellest seisundist välja ei vii. Siit johtuvalt nimetan selle olelusviisiga inimesi massiks — mitte niivõrd sellepärast, et neid oleks palju, kuivõrd sellepärast, et nad on inertsed.

Sedamööda kuidas süüvime inimeksistenti, tõdeme küllastumiseni, et enamik mehi — ja ka naised — on võimetu muuks pingutuseks peale täpse reaktsiooni mõnesugusele pealesunnitud välisele vajadusele. Seetõttu tõusevad meie kogemuses veel üksikumate ja võimsamadena esile need vähesed isiksused, keda oleme tundma õppinud kui võimelisi spontaanseks ja suurejooneliseks teoks. Need on eliit, ülikud, ainsad aktiivsed ja mitte üksnes reaktiivsed inimesed, kelle elu on kestav pinge, lakkamatu treening. Treening = *askesis*. Need on askeedid.²¹

(Järgneb)

²⁰Et eespool oli tegemist üksnes sõna "aadel" taandamisega selle algele tähendusele, mis välistab pärandamise, siis pole sünnipärast uurida tõsiasja, miks ajaloos nii palju kordi tuleb ette "sünnipärast aadlit". See küsimus jääb niisiis puudutamata.

²¹Vt "Riigi sportlik algupära" (*El origen deportivo del Estado*), sarja "El Espectador" VII köide.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

AKADEEMIAT MÜÜVAD KA RAAMATUPOED.

1991. aasta üksiknumbrid on müügil *Akadeemia* toimetuses. Neid saate tellida ka postiga, kui saadate Tartu Kommertspanka rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 1345043) iga numbri eest 4 rubla ja märgite lõigendile soovitud numbrid.

Aadress: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu 202 400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: 31373, 31117.

AKADEEMIA

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Eduard Parhomenko, Mart Orav, Jaan Iso-tamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union.

Akadeemia introduces new developments in arts and sciences.

Akadeemia is published 12 times a year, all in all approximately 2700pp.

Subscription rates with postage for 1992: USD 68 (for institutions), USD 51 (for individuals).

Single issues USD 6.

Back issues for 1991 USD 5.

Please transfer the payment to our account no. 99-42 149 169 with Tartu Kommertspank, Tartu, through crediting the account no. 1345043-419 AKADEEMIA of Tartu Kommertspank with Svenska Handelsbanken, 106 70 Stockholm, Sweden, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1992

Single issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling USD

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu 202 400, Eesti/Estland/Estonia.

CONTENTS

Why can't we see future?	<i>Jaan Kaplinski</i>	1811
Was Hannah Arendt a philosopher or a political scientist? <i>Jüri Ruus</i>		1826
On the history of the principles of consensus and majority. II	<i>Hans Haltenhauer</i>	1842
Hendrik Adamson 100	<i>Hando Runnel</i>	1858
Poetry: Songs scattered from a drawer <i>Proslogion</i>	<i>Hendrik Adamson</i> <i>Anselm of Canterbury</i>	1869 1876
On the history of cafés in Tartu	<i>Niina Raid</i>	1915
The Crimean War and Estonia	<i>Tõnu Tannberg</i>	1927
Documents on the division of the Petseri and Viru counties. II		1949
Deep mechanisms of the agrarian reform	<i>Lembit Palm</i>	1965
Review: One more book about Estonians in exile. В. А. Маамяги. <i>Эстонцы в СССР: 1917—1940 гг.</i> 2-е издание, переработанное и дополненное. Москва: Наука, 1990.	<i>Rein Kruus</i>	1975
Review: About the archipelago again, or around it rather. <i>Aleksandr Solženitsõn. Gulagi Arhipelaag. I köide. I—II osa. Tõlkinud Henno Arrak, Helmi Tillemann ja Maiga Varik; II köide. III—IV osa. Tõlkinud Helmi Tillemann ja Maiga Varik; III köide. V—VI—VII osa. Tõlkinud Edvin Hiedel ja Maiga Varik.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 1990.	<i>Venda Sõelsepp</i>	1984
Editorial note. Summaries		1990
The Revolt of the Masses. II	<i>José Ortega y Gasset</i>	2001

СОДЕРЖАНИЕ

Почему мы не видим будущего	<i>Яан Каплински</i>	1811
Ханна Аренд: философ или политолог?	<i>Юри Руус</i>	1826
Об истории принципов консенсуса и большинства. II	<i>Ханс Хаттенхауэр</i>	1842
Столетие Хендрика Адамсона	<i>Хандо Руннель</i>	1858
Поэзия: Стихи из разбросанной шкатулки <i>Proslogion</i>	<i>Хендрик Адамсон</i> <i>Ансельм Кентерберийский</i>	1869 1876
Из истории тартуских кафе	<i>Нийна Райд</i>	1915
Крымская война и Эстония	<i>Тыну Таннберг</i>	1927
Документы о разделении Петсеримааского и Вирумааского уездов. II		1949
Глубинные механизмы земельной реформы	<i>Лембит Пальм</i>	1965
Рецензия: Еще одна книга об эстонских эмигрантах. В. А. Маамяги. <i>Эстонцы в СССР: 1917—1940 гг.</i> 2-е издание, переработанное и дополненное. Москва: Наука, 1990.	<i>Рейн Круус</i>	1975
Рецензия: Вновь по архипелагу, а скорее вокруг него. <i>Aleksandr Solženitsõn. Gulagi Arhipelaag. I köide. I—II osa. Tõlkinud Henno Arrak, Helmi Tillemann ja Maiga Varik; II köide. III—IV osa. Tõlkinud Helmi Tillemann ja Maiga Varik; III köide. V—VI—VII osa. Tõlkinud Edvin Hiedel ja Maiga Varik.</i> Tallinn: Eesti Raamat, 1990.	<i>Venda Sõelsepp</i>	1984
От редакции. Резюме		1995
Восстание масс. II	<i>Хосе Ортега-и-Гассет</i>	2001

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind rbl. 2.70